

**НІМЕЦЬКО-
УКРАЇНСЬКІ
МОВНІ ПАРАЛЕЛІ**

(Порівняльно-типологічна граматики)

За редакцією проф. Ю. О. Жлуктенка

Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів факультетів романо-германської філології університетів та педагогічних інститутів іноземних мов

411085

Київ
Головне видавництво
видавничого об'єднання «Вища школа»
1977

У посібнику розглядаються лише найважливіші проблеми порівняльного аналізу німецької, української і російської мов. Зіставлення провадиться на граматичному рівні, оскільки «граматика — це така ділянка, де можна найкраще узагальнити факти з різних мов, знайти для них «спільні знаменники»¹. Це, однак, не означає, що зіставлення не слід провадити й на інших лінгвістичних рівнях, в тому числі й на лексико-семантичному. «Кінцевим завданням порівняльного вивчення двох мов, — пише А. В. Федоров, — є встановлення всіх елементів подібності й відмінності, рис збігу й розходження, які при цьому мають розглядатися не нарізно, і не просто констатуватися, а постійно співвідноситися одна з одною й перевірятися на різноманітному матеріалі. Внаслідок порівняльного дослідження має виявитися характер співвідношення рис подібності і відмінності в мовах, специфіка однієї з них відносно іншої. Такої повної картини великого масштабу ми не маємо для жодної пари мов»².

За останні роки порівняльно-типологічні дослідження дуже поширилися, і можна сподіватися, що створення вичерпних порівняльних граматики хоча б тих мов, які вивчаються в наших школах, стане можливим уже в недалекому майбутньому.

¹ А. В. Федоров, Н. Н. Кузнецова, Е. Н. Морозова, И. А. Цыганова. *Немецко-русские языковые параллели*. М., 1961, с. 15.

² Там же, с. 18.

І СИНХРОННО-ПОРІВНЯЛЬНА, АБО КОНФРОНТАТИВНА, ЛІНГВІСТИКА

Протягом останнього десятиріччя увагу мовознавців, психологів та фахівців з методики викладання іноземних мов дедалі більше привертає синхронно-порівняльне дослідження мовних систем. У Радянському Союзі праці такого характеру почали з'являтися ще в кінці 40-х років діставши назву «зіставного» (*рос.* «сопоставительного») мовознавства. На Заході цими проблемами почали інтенсивно займатися дещо пізніше, причому ця галузь там дістала назву «контрастивної» або «конфронтативної» лінгвістики.

У самому порівнянні конкретних мовних явищ різних мов, звичайно, немає нічого особливо нового. З порівняння саме й починалося наукове вивчення мови, а найвищого піднесення порівняльне мовознавство (інакше «компаративістика») досягло ще в минулому сторіччі. Проте завдання і методи класичного порівняльного підходу були зовсім іншими. Компаративісти займалися лише спорідненими мовами і порівнювали їх явища, щоб визначити закономірності спільного розвитку мов, а також щоб відновити ті доісторичні мовні форми, які існували ще до появи писемності і тому лишилися незасвідченими в пам'ятках мови. Порівнювалися переважно окремі мовні явища — слова і звуки.

Ще в межах цієї традиційної компаративістики визначився й інший, зовсім відмінний підхід до порівняння мов, що ставив своєю метою не визначення спорідненості або спільних рис розвитку і не реконструкцію стародавніх форм, а насамперед глибше проникнення в будову сучасних мовних систем. Ще засновник празької лінгвістичної школи В. Матезіус доводив, що «систематичний аналіз будь-якої мови можна здійснити тільки на строго синхронній основі, а також за допомогою аналітичного порівняння, тобто порівняння мов різних типів незалежно від їх генетичних відношень» [126, с 95]¹. Цей метод аналізу докладно

¹ Список використаної літератури наведено в кінці книги. Тут і далі посилання подано в квадратних дужках, де зазначено номер використаної праці та сторінку.

розробив Шарль Баллі у своїй відомій праці «Linguistique generale et linguistique franchise», де специфіка будови французької мови виявлялася в систематичному порівнянні з мовою німецькою. Такий підхід, на думку Ш. Баллі, давав змогу краще визначити характерні риси обох мов і «особливо легко виявити оригінальність кожної з них та загальний тип, який кожна з них представляє» [5, с 38]. Пізніше синхронно-порівняльний метод аналізу застосовували в своїх працях також інші автори.

У теоретичному плані синхронно-порівняльні дослідження стали дедалі більше використовуватися у вирішенні проблем загальної теорії мови, у розробці питань лінгвістичної типології, зокрема проблеми мовних універсалій, а також у теорії перекладу. Зовні синхронно-порівняльний тип аналізу має багато спільного з генетичною й ареальною лінгвістикою, оскільки всі ці три галузі ґрунтуються на методі порівняння. Та генетичний метод цікавиться порівнянням тільки споріднених мов, ареальна лінгвістика вивчає ті мови, які є близькими за своїм географічним розміщенням, тим часом як синхронно-порівняльний аналіз, навпаки, застосовується до будь-яких мов незалежно від спорідненості їх та розміщення мовних колективів. Щодо цього синхронно-порівняльна лінгвістика має певну спільність з лінгвістичною типологією: обидві вони є дисциплінами порівняльного мовознавства і до того ж можуть, на відміну від генетичної та ареальної лінгвістики, порівнювати між собою будь-які мови. Однак і тут є принципова різниця: синхронно-порівняльна лінгвістика здебільшого залучає до порівняння тільки дві мови, тоді як типологія прагне до розгляду якомога більшої кількості мовних систем, які вона намагається класифікувати за типологічними і структурними особливостями. Правда, виявляючи характерні властивості порівнюваних мов, синхронно-порівняльна лінгвістика не тільки визначає відмінності та подібності їхньої структури, а й висвітлює складні взаємозв'язки між різними мовними засобами, відношення між формами і функціями, що допомагає визначити загальну типологічну характеристику кожної з цих мов. Тому синхронно-порівняльний аналіз може розглядатися як перший ступінь аналізу типологічного. Все це свідчить про безперечне теоретичне значення синхронно-порівняльної лінгвістики, тому сумніви щодо її теоретичної цінності, які часом висловлювалися в літературі (Е. Косеріу, В. Ружичка), не мають достатніх підстав.

Разом з тим синхронно-порівняльна лінгвістика — це прикладна галузь мовознавства, джерела якої лежать у практиці навчання іноземних мов. Елементи порівняння завжди були більшою чи меншою мірою присутні в підручниках і навчальних граматиках іноземних мов.

Проте в минулому вони були здебільшого епізодичними, не становили певної системи, а в багатьох випадках стосувалися тільки лексики іноземної та рідної мов. Становище змінилося в наші часи, коли суспільні потреби у вивченні різних мов надзвичайно зросли і особливо гостро постала проблема раціоналізації навчання.

Ще в 1945 р. Ч. Фріз поставив вимогу, щоб підручник іноземної мови був чітко зорієнтованим на специфіку рідної мови учнів. На його думку, найефективнішими є ті навчальні матеріали, «які ґрунтуються на науковому описі мови, що вивчається, при якнайретельнішому порівнянні з паралельним описом рідної мови учнів» [105, с 9]. Цю настанову послідовно здійснював Р. Ладо, працю якого «Linguistics Across Cultures» (1957) дехто навіть вважає за початок нового, «контрастивного» напрямку в лінгвістиці. Посилаючись на Ч. Фріза, Р. Ладо писав: «Підручнику треба спеціалізувати відповідно до граматичної структури, вимови, лексики [рідної мови учнів.— *Авт.*] і культурного контексту. І найкраще провадити цю спеціалізацію (grading) у вигляді порівняння, яке ми тут пропонуємо» [125, с 3]. Як одну з першорядних вимог до викладача іноземної мови Р. Ладо висував вимогу добре знати не тільки мову, яка викладається, а й мову, яка є рідною для учнів: «Він повинен також знати лінгвістичні факти мови студентів, щоб розуміти ті конкретні проблеми, які виникатимуть у них під час вивчення чужої мови. Він повинен знати основні відмінності та подібності цих двох систем...» [124, с 91].

У методичних працях Ч. Фріза, Р. Ладо та інших методистів Заходу висловлювалася думка, що найбільші труднощі в процесі вивчення чужої мови виникають там, де між нею й рідною мовою є великі відмінності (великий «контраст»). «Ті елементи, які є подібними до елементів рідної мови, будуть для нього [для учня.— *Авт.*] легкими, а ті, що є відмінними, будуть важкими» [125, с 2]. Саме розходження у структурі цих двох мов Р. Ладо вважав «головним джерелом труднощів у вивченні другої мови [124, с 21]. Отже, на його думку, для раціонального планування процесу навчання повинні становити найбільший інтерес

саме ті галузі мовознавства, які займаються порівнянням мовних структур і визначають, чим ці структури між собою різняться, тобто синхронно-порівняльна, або, як її стали відтоді називати, «контрастивна» лінгвістика.

З огляду на це в різних країнах було розпочато велику комплексну програму контрастивних досліджень, що мали завданням описати всі відмінності та подібності мов, які вступають у контакт в умовах шкільного навчання. Група вчених під керівництвом Ч. Фергюсона при Центрі Прикладної лінгвістики (Вашінгтон) почала працювати над контрастивними граматиками найбільш поширених в американських школах іноземних мов — французької, іспанської, німецької, російської й італійської, кожна з них у зіставленні з рідною мовою учнів — англійською. В інших країнах так само було створено центри, де колективи вчених розпочали досліджувати іноземну мову в зіставленні з рідною, наприклад, англійську в зіставленні з польською (Познань), сербо-хорватською (Загреб), румунською (Бухарест, Клуж), угорською (Дебрецен), німецькою (Штутгарт), ірландською (Анн Теанглан) і т. ін.

Проблеми контрастивної лінгвістики широко обговорювалися на різних наукових конференціях і конгресах. У 1971 р. в Гонолулу було проведено спеціальну міжнародну конференцію з контрастивної лінгвістики і мовних універсалій. На міжнародному конгресі з прикладної лінгвістики, що відбувся у 1972 р. в Копенгагені, половина всіх доповідей була прочитана в секції контрастивної лінгвістики.

Як уже зазначалося, в нашій країні синхронно-порівняльні («зіставні») дослідження мов практикувалися ще в кінці 40-х — на початку 50-х років. Особливо багато було розвідок і дисертацій з питань вивчення співвідношень структури російської мови — основного засобу міжнародного спілкування народів СРСР — і структур інших національних мов країни. У 50-х роках почали також з'являтися праці, що розглядали окремі явища граматики мов зарубіжних країн у зіставленні з відповідними елементами будови російської та інших мов Радянського Союзу. У 1960 р. вийшла в світ «Порівняльна граматика англійської та української мов» Ю. О. Жлуктенка, у 1961 р. в «Библиотеке филолога» майже одночасно опубліковано дві контрастивні граматики: К. Г. Крушельницькая «Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков» та А. В. Федоров, Н. Н. Кузнецова, Е. Н. Морозова, И. А. Цыганова «Немецко-русские языковые, параллели».

Синхронно-порівняльні дослідження структур різних мов і надалі посідають важливе місце в проблематиці радянського мовознавства.

Не можна не згадати, що методичні теорії Ч. Фріза — Р. Ладо з'явилися в часи панування на Заході так званих «нативістських» теорій «засвоєння» дітьми рідної мови. На думку нативістів, дитина не вивчає рідну мову, а саме «засвоює» її на основі природженої моделі, внутрішньої структури, захованої у підсвідомості, інакше — специфічного «засобу засвоєння мови» (language acquisition device, скорочено LAD). Деякі крайні нативісти твердили, що навіть поняття речення не виробляється у дитини в процесі поширення її комунікативного досвіду, не створюється під впливом зразків мовлення, яких вона навчається від інших, а є природженим, інтуїтивним поняттям.

Самі по собі нативістські теорії були своєрідною реакцією на біхевіористські «теорії вивчення», в основі яких лежало уявлення про цілком механічне вивчення дитиною мови як процес, позбавлений будь-якого творчого елемента з боку індивіда. Нативісти виступили проти цих механістичних тенденцій, але вдалися у протилежну крайність. Відстоюючи існування виключно природженої моделі мови, вони не тільки відкидали будь-які розуміння процесу «засвоєння» як процесу навчання, а й намагалися применшити роль соціальних факторів, звести їх вплив до мінімуму. Творчий внесок індивіда, який насправді є важливим чинником у процесі засвоєння мови, нативісти (не дуже дбаючи про аргументацію) фактично заперечували. До того ж вони неправильно ототожнювали закономірності засвоєння рідної мови в дитячому віці із закономірностями вивчення іноземної мови дорослими.

На цьому тлі методичні теорії Ч. Фріза — Р. Ладо були значним кроком уперед, хоча їм і не пощастило до кінця подолати біхевіористські концепції. Невиправданим було й те надмірно велике значення, якого вони надавали контрастам і відмінностям у будові мов як потенційному джерелу труднощів під час вивчення чужої мови. Через це й «контрастивна» лінгвістика, що базується на цьому принципі, зіткнулася з опором частини вчених. Зводити весь зміст дослідження до відповіді на питання *Що в цих двох мовах є неоднаковим?* було б неправомірним звуженням проблеми. Така постановка питання є неповною «у плані теоретичному, оскільки контрасти можуть вирізнятися тільки на тлі повного порівняння, а в практичному — тому

що під час навчання іноземної мови джерелом поширених помилок бувають також і подібності або слабкі контрасти» [114, с. 171]. Відомо, що на певних етапах навчання ідентичні явища можуть виявитися навіть більш істотним джерелом труднощів, ніж явища відмінні. Вичленування тільки відмінних елементів при зіставленні мовних систем криє в собі певну небезпеку також і тому, що ці елементи є лише частками складного цілого. Отже, «контрастивні» граматики, які враховують самі лише відмінності між системами, являють собою лише часткові, або «диференційні», порівняльні граматики, в яких не відбиваються всі фактори мовної взаємодії, важливі для навчання.

Щоб уникнути недоліків такої «граматики з одностороннім рухом» (Einbahngrammatik), як назвав її жартує Г. Хельбіг, виникла потреба створити повну синхронно-порівняльну граматику, для якої німецькі лінгвісти запропонували назву «конфронтативна» (die konfrontative Grammatik). На думку Г. Хельбіга, вона мала б відрізнитися від контрастивної насамперед такими рисами:

а) конфронтативна граматика досліджує в порівнюваних мовах не тільки різне, а й спільне;

б) в той час як вона є дисципліною теоретичною і становить галузь типології, контрастивна граматика має практичне значення і завданням її є застосування даних конфронтативної граматики для практичних цілей;

в) для конфронтативної граматики різниця між рідною й чужою мовами не має значення, зате цей фактор набуває першорядної ваги для граматики контрастивної, яка, реалізуючи висновки конфронтативної граматики в процесах навчання, мовби відзеркалює будову однієї мови на будові іншої.

Ці пропозиції Г. Хельбіга видаються нам цілком слушними. Проте в існуючій практиці більшість авторів взагалі не вбачає будь-якої різниці між конфронтативною і контрастивною граматиками, вважаючи ці терміни синонімічними. З одного боку, багато представників «контрастивної» граматики зовсім не вважають, що вона має займатися лише контрастами. Наприклад, В. Немсер так визначає її завдання: «Контрастивна лінгвістика — це підрозділ мовознавства, який займається визначенням подібностей і відмінностей між мовами з основною метою полегшити вивчення однієї з цих мов — «цільової» — для носіїв іншої мови — «вихідної» [93, с. 37]. До речі, й Р. Ладо, хоч і надавав вирішального значення вивченню контрастів

між мовами, підкреслював, що вчитель повинен знати не тільки відмінності, а й подібності в структурі обох мов. З другого боку, дехто з мовознавців і методистів взагалі не вживає терміна «конфронтативна», і лише в певних випадках говорить про контрастивну граматику у вузькому розумінні слова (вивчення лише диференційних явищ) і контрастивну граматику в широкому розумінні слова — вивчення обох систем і зіставлення їх в цілому. Термін «контрастивна лінгвістика» має вже досить міцну традицію вживання, тим більше що в деяких мовах взагалі немає двох різних прикметників, які відповідали б своїм значенням німецьким konfrontative і kontrastive.

У літературі не раз висловлювалися протести проти спроб видати за контрастивну (конфронтативну) граматику механічну суму двох паралельних описів мовних структур, з якої лише зрідка робляться якісь контрастивні висновки. В основі контрастивного опису має лежати розгляд певних мовних категорій та конкретна реалізація їх у порівнюваних системах. На відміну від порівняльно-історичного аналізу, спрямованого на формальне вираження, контрастивний аналіз іде від припущення про поняттєву подібність чи еквівалентність до плану вираження, маючи в основі значення.

Двомовні контрастивні дослідження, як правило, розгортаються в трьох напрямках:

а) обидві зіставлявані мови розглядаються як рівноправні системи і порівняння провадиться то з однією, то з другою;

б) обидві мовні системи описуються за допомогою певної «метамови», або мови-інваріанта;

і в) одна із зіставляваних мов береться за основу або за зразок, а друга з нею порівнюється.

У більшості синхронно-порівняльних праць дотримуються останньої схеми. О. С. Ахманова, однак, вважає, що найбільш ефективним є підхід «категоріальний», за якого насамперед робиться припущення про існування низки категорій — найзагальніших, поняттєвих і концептуальних, і більш часткових — граматичних, лексичних і т. ін. і далі вже досліджується реалізація їх у кожній із зіставляваних мов. Ця методика аналізу є власне аналізом за допомогою метамови, яка існує у вигляді позамовних категорій як «система ознак і правил, що існує незалежно від конкретних мов і прийнята гіпотетично-евристично» [114, с. 173].

У кожному випадку порівняння важливо насамперед визначити, чи між даними явищами різних мов існує «порівняльність» (Komparabilität). Критерієм порівняльності є еквівалентність, яку ми встановлюємо на основі перекладності. Отже, переклад є одним з основних понять порівняльності, і взагалі важливим поняттям синхронно-порівняльної лінгвістики. Так чи інакше, оскільки мовна форма зіставляваних явищ є різною, у порівнянні доводиться неминуче виходити зі змісту, з наявності функціональних відношень еквівалентності, тобто з семантичних критеріїв (розуміючи при цьому термін «семантичний» широко).

З погляду контрастивного аналізу в двох мовах, які порівнюються, можливі три види структур:

Відносно ідентичні, тобто такі, які збігаються у переважній більшості своїх формальних ознак, значень і функцій. Разом з тим слід мати на увазі, що повної (абсолютної) ідентичності двох структур, що входять до різних систем, не буває. Якщо вони тотожні морфологічно й функціонально, то між ними може бути різниця в плані вираження, в стилістичних характеристиках, узуальному статусі і т. ін.

Аналогічні, або подібні, структури, у яких тільки частина ознак є спільною, хай навіть вони й істотні з погляду змісту та функції, рештою ж ознак ці різномовні структури чітко відмінні одна від другої.

Диференційні, тобто зовсім різні, структури, що не мають будь-яких спільних ознак або функцій і кожна з яких специфічна саме для цієї однієї мови.

Контрастивна граматики має приділяти однаково увагу всім цим трьом типам структур. Ті дослідження, які обмежуються аналізом лише аналогічних та диференційних структур, мають відносну цінність. Кінцевою метою синхронно-порівняльного аналізу має бути створення повних порівняльних граматик обох мов, у яких враховано всі існуючі типи співвідношень обох систем. Такі «перехідні граматики» (transfer grammars) двох мов стануть важливим порадином для авторів підручників і посібників іноземних мов, для вчителів і перекладачів.

Контрастивний (конфронтативний) аналіз дає також цінні дані для градування навчального матеріалу відповідно до ступеня складності. В літературі вже повідомлялося про спроби визначити лінгвістичну основу труднощів у вивченні певної іноземної мови та встановити ієрархію їх. Поки що ці спроби не можна визнати задовільними,

але це зовсім не означає, що сам принцип є неправомірним. Не слід лише забувати, що, крім лінгвістичних факторів, у процесі навчання діє ще ряд психологічних, суспільних та інших зовнішніх чинників, кожен з яких впливає на ступінь засвоєння мовної структури та її окремих елементів. Інакше кажучи, не всі помилки та труднощі учнів можна пояснити інтерференцією рідної мови. Тому аналіз помилок і контрастивний аналіз мають доповнювати один одного. За допомогою контрастивного аналізу не тільки прогноуються можливі труднощі, а й визначаються причини цих труднощів і виробляються заходи до уникнення їх.

Ефективність синхронно-порівняльних досліджень звичайно залежить і від того, яка модель лінгвістичного аналізу лежить в основі цих досліджень. Положення трансформативної та генеративної граматики, поняття глибинної і поверхневої структур, обов'язкового і факультативного оточення, компонентний і дистрибутивний аналіз та інші досягнення сучасної лінгвістики дають змогу значно збільшити точність аналізу мовних структур і цим самим посилюють можливості взаємного порівняння їх.

Отже, розвиток синхронно-порівняльних або контрастивних чи конфронтативних граматик зовсім не означає повернення (бодай часткового) до колишньої порівняльно-перекладної методики навчання іноземних мов, яка виявилася не ефективною і була відкинута. Конфронтативний аналіз має лежати в основі навчального процесу, не «виринаючи» цілком на поверхню, він аж ніяк не орієнтує вчителя на постійне й систематичне привертання уваги учнів до мовних контрастів. Відкриті порівняння явищ обох мов у самому перебігу навчання хоч і можливі, але ними ні в якому разі не слід зловживати.

II. ФОНОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ

ЕТАЛОНИ ТА РІВНІ ПОРІВНЯННЯ

Фонема як еталон порівняння

Опис фонологічної системи будь-якої мови на рівні сегментної фонетики складається з визначення фонологічного статусу фонем та їх функціональної характеристики (встановлення внутрішніх відносин між фонемами, тобто визначення місця, яке займає та чи інша фонема у системі фонем), а також опису складу основних алофонів.

У порівняльних фонетиках двох мов, що мають на меті практичне викладання однієї мови як іноземної, подається, як правило, порівняльний опис двох фонологічних систем, причому здебільшого оперують фонемою як масштабом порівняння. При цьому припускається, що фонема є однією з «понятійних універсалій» (як, наприклад, слово і речення) і реалізація її дає підстави якщо не для типологічних студій, то принаймні для зіставлення рідної та іноземної мов. Застосування «понятійних універсалій» для типологічних досліджень рішуче заперечує Б. О. Серебренников, який підкреслює, що «... основу лінгвістичної універсали створює однаковість мовної, а не понятійної ознаки» (260, с 5). Порівняння фонем велося досі з огляду на звукову (акустичну або артикуляторну) схожість з фонемами рідної мови, причому об'єктом порівняння був увесь інвентар фонем, з якого добиралися співвідносні пари фонем, а саме: несхожі фонemi, що не мають відповідників (найбільший контраст); схожі, які трактувалися як аналоги (найменший контраст); дещо схожі, так звані напіввідповідники (помірний контраст).

Критерій звукової схожості, що лежить в основі такого порівняння, не може вважатися бездоганим внаслідок нечіткості самого поняття. Фонетисти, які користувалися рентгенозйомкою для спостереження мовних артикуляцій, твердять, що не можна двічі досягти цілком тотожної артикуляції. Найрізкіше висловлювався з цього приводу М. Єнсен КГлостер. І справді, вказівки на схожість українського [x'] у слові *хімія* і німецького [ç], або українського [л'] з німецьким [l] при постановці німецької вимови укра-

їнцям приведуть хіба що до заміни [ç] українським [x'] або [l] на [л'], тобто до досить сумнівного ефекту.

Розглянемо склад фонем обох мов, щоб визначити, чи існують передумови для конфронтативного зіставлення.

СКЛАД ГОЛОСНИХ ФОНЕМ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Склад німецьких голосних фонем вважається встановленим за трьома винятками. По-перше, спірним є питання про фонологічний статус редукованого голосного [з] у тому розумінні, що неясно, алофоном якої фонemi він є. О. Н. Никонова, наприклад, вважає, що [з] у префіксах *be-, ge-* та у закінченні *-e* є алофоном фонemi [e:], а у всіх інших позиціях — алофоном фонemi [e]. Л. Р. Зіндер та Т. В. Строева вважають [з] відтінком фонemi [e]. По-друге, заперечується фонологічний статус [e:] на підставі того, що в розмовній німецькій мові (*Umgangssprache*), а також у більшості німецьких діалектів [e:] реалізується фактично як [e:]. Л. Р. Зіндер зробив з огляду на це цілком слушний висновок, що [e:] та [e:] слід розглядати як два факультативних алофони. Переважне вживання [e:] на сцені, при постановці класичної віршованої драми (Лессінг, Гете, Шіллер) свідчить про те, що [e:] виступає як стильовий алофон фонemi [e:] і що не слід розглядати їх як вільні алофони, оскільки можлива лише однібічна заміна [e:] на [e:], а не навпаки. По-третє, найгострішим питанням є незакінчена дискусія щодо фонологічного статусу дифтонгів, що буде розглянуто далі в зв'язку з фонологічним статусом афrikат.

СКЛАД ГОЛОСНИХ ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Давня дискусія щодо фонологічного статусу [ы] в російській мові та [и] в українській відбивається у визначенні кількості фонем в українській мові: немає згоди щодо того, скільки голосних — п'ять чи шість — становлять її фонемний інвентар. Приводом для дискусії є сполучення губних приголосних у позиції перед [i] та [и]: *бій — бий, мій — мий, вій — вий*. Виникає питання, що в такому ланцюгу має диференційну функцію: голосні чи приголосні. Якщо голосні, тоді тверді й палаталізовані приголосні слід вважати позиційними алофонами, а якщо навпаки, тверді і м'які приголосні, тоді [i] та [и] є двома алофонами однієї фонemi. Обидва погляди мають своїх прихильників

серед радянських лінгвістів: представники Московської фонологічної школи (МФА) обстоюють думку про те, що [i] та [и] слід вважати за два алофони, представники Шербівської фонологічної школи додержуються протилежної думки. Подібні протилежні погляди представлені і в зарубіжній славистиці, наприклад, З. Штібер та К. Дейна підтримують думку про те, що [i] та [и] є двома алофонами, а П. Зволінський вважає [и] самостійною фонемою. Нові розробки за допомогою інших, досконаліх методів, як, наприклад, дистрибутивного аналізу, поки що не дали незперечних доказів на користь будь-якої з розглянутих точок зору.

СКЛАД ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Склад німецьких приголосних фонем також вимагає уточнень. Основні розбіжності стосуються тут фонологічного статусу африкат [ç] та [x], [h], [rʏ], [ʒ]. Найгостріше розгорнулася дискусія навколо фонологічної оцінки африкат під кутом зору моно- чи біфонемності. Основна аргументація Н. Морцінца та його прихильників і послідовників спрямована на те, щоб заперечити будь-які «фонетичні» передумови потенційної монофонемності М. С. Трубецького (суцільність артикуляції, складова межа не може проходити між елементами африкат, тривалість не повинна перевищувати сполучення з двох простих фонем (правила 1, 2, 3) і довести недостатність фонологічних критеріїв М. С. Трубецького (правила 4, 5, 6). На підставі дистрибуційного аналізу шляхом підміни (комутації) складових елементів африкат (також і дифтонгів) Н. Морцінец обстоює думку про біфонемність африкат (та дифтонгів):

Topf, Klotz, Pfahle, zage, hüpfе

Torf, Klops, prahle, trage, hübsche

Й. Вахек, а з ним і інші представники празької класичної фонології, відстоюють критерій складової неподільності елементів африкат та дифтонгів як основний, без якого питання про моно- чи біфонемність не може бути вирішене. Якщо вважати африкату [pf] чи [ts] сполученням двох фонем, то у випадках du schimpfst або Obstzucht п'ятифонемне сполучення приголосних [mpfst], [pstst] перевищує оптимальну норму з чотирьох фонем у цій позиції. Крім того, в позиції перед M, наприклад, у словах zwölf, Zweigte виступає африката [ts], неможливе сполучення кількох приголосних.

Подолати ці труднощі можна, застосувавши інший методологічний підхід і, в першу чергу, усуваючи розрив між фонетикою та фонологією, які були помилково проголошені М. С. Трубецьким окремими науками. Як тепер добре відомо, фонологічна опозиція будь-якого рівня можлива лише за наявності хоч би мінімальної фонетичної різниці і неможлива в разі її відсутності, тоді як фонетична диференціація (навіть і дуже значна) не обов'язково має фонологічну функцію.

Л. Р. Зіндер запропонував замінити критерій складоподілу, який не виправдав себе в мовах, де він не маркований, критерієм морфологічної межі. Якщо морфологічна межа не розділяє складові елементи африкат та дифтонгів, то це і є фонологічним критерієм монофонематичності останніх. На жаль, цей критерій також є недостатнім у складному випадку німецьких африкат, оскільки тут поруч з африкатами існують сполучення приголосних, цілком ідентичних із складовими елементами африкат, між якими проходить морфологічна межа, наприклад, Abfall — Apfel, Staatsmann — Platz.

Відома спроба заперечити /u/ як окрему фонему і довести, що це сполучення двох фонем /п/ та /g/, або що /eʏ/ є позиційним варіантом /п/ на підставі різної дистрибуції між [п], [ml] та [т]]. Фонема [u] не з'являється після довгих голосних та дифтонгів, не виступає на початку складу і не вступає у будь-які сполучення з приголосними, крім [к], [g] та [s]: dunkelt ('duiikalt), Kongo ('kor'go), Angst [aTst].

Тлумачення [т] як алофона [п], що є наслідком фонетичної асиміляції у позиції перед [g] у кінці морфем, навряд чи прийнятне, оскільки [т] становить акустично і артикуляторно цілісний звук з ознаками назальності та задньозвукості.

Фонологічний статус [ç] та [x] є об'єктом тривалої дискусії, яка виникла з народженням фонології. Дистрибуція [ç] та [x] досить чітко зумовлена певними позиціями. Як відомо, [ç] виступає після голосних переднього ряду, тоді як [x] виступає після голосних заднього ряду. У суфіксі -chert та після приголосних l, r, n з'являється тільки [ç], в абсолютному початку слів в іншомовних словах за давньою традицією був можливий тільки [ç]. Ця традиція нині переглядається і в запозиченнях слов'янського походження допускається збереження початкового [x]. Така чітка дистрибуція свідчить на користь твердження про те, що [ç] та [x] є позиційні алофони. Однак, новотвори

порушують цю дистрибуцію, наприклад, у словах Biochemie, Neurochirurgie [9] виступає після голосних заднього ряду. Мінімальні пари типу Kuhchen — Kuchen, Tauchen — tauchen нібито також підтримують фонологічний статус [с] та [х], однак не завжди цей факт вважають за бездоганний аргумент, оскільки у представників різних шкіл сам об'єкт фонологічного аналізу різний — слово або морфема.

• Таблиця 1

Склад приголосних фонем німецької мови

Школи	Кількість фонем	Губні	Передньоязикові	Середньоязикові	Задньоязикові
I	23	p b pf f v m	t d j — ts t j s z n l r	f j	k g x ʃ h
II	20	p b pf f v m	t d j — ts — s z n l r		k g x ʧ h
III	21	p b — f v m	td j ʃ — — s z n l r	f j	k g x xʰ h
IV	21	p b — f v m	td j ʃ — — s z n l r	p l	k g x ʀ h

Якщо виходити з слова, то аргумент цілком слушний, а якщо з морфем, то ця опозиція неправомірна. Найточніше визначення фонологічного статусу [с] та [х] знаходимо у Б. М. Задорожного, який вважає, що процес фонематизації двох колишніх алофонів завершується в сучасній німецькій мові; це підтверджується тим, що встановлюються фонологічні опозиції [с] з іншими фонемами, зокрема з [h] та [j]: chemisch — hämisch — jemine.

Щодо [h] припускаються також різні тлумачення його фонематичної значущості. Оскільки дистрибуція [h] дуже обмежена ([h] виступає тільки на початку слів та морфем), то, наприклад, М. Адамус вважає [h] та [x] позиційними алофонами.

Найбільш уразливим є питання з приводу фонологічної оцінки [ʃ], запозиченого з французької мови разом з відповідними словами, які вже усталилися в лексичному складі німецької мови. Однак ця фонема ще не увійшла до фонологічної системи німецької мови, оскільки вона ще не утворює привативних опозицій з власне німецькими фонемами, хоча опозиція [ʃ] — [ʃ̥] можлива в колі запозичень з французької мови, наприклад, Jargon Isar'go — scharmant [/ar'mant], Jalousie [salu'zi:] — Schaluppe !/a'liprə].

Представники пражської фонологічної школи вважають можливим розглядати [д] в складі периферійної підсистеми — запозичених, але неасимільованих фонологічних одиниць.

У таблиці 1 (с. 18) подано склад приголосних фонем в артикуляційних термінах з погляду представників різних фонологічних шкіл: I — Щербівська фонологічна школа, II — пражська фонологічна школа, III — американський дескриптивізм, IV — європейський структуралізм.

СКЛАД ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Основні розбіжності щодо фонемного інвентаря української мови стосуються, головним чином, фонологічного статусу довгих (твердих та м'яких) [с, н, ч, т', д', ц', с', з', ш', н', л'], зімкненого задньоязикового [Г], пом'якшених губних [п', б', в', ф', м'], задньоязикового пом'якшеного [к'] та фарингального пом'якшеного [г'].

Фонологічна значущість довгих пом'якшених [т', д', с', з', ц', ш', н', л'] визначається двома критеріями: їх здатністю утворювати фонологічні опозиції та морфологічною неподільністю. Здатність до фонологічних опозицій довели свого часу О. Синявський та М. Ф. Наконечний, пор.: *вороня — вороння, суді — судді, жита — життя, причина — причинна, суть — ссуть, лють — лютть*. У наведених прикладах маємо опозиції двох типів: м'який короткий — м'який довгий та твердий короткий — м'який довгий. Питання критерію морфологічної межі ускладнюється тим, що історична морфологічна межа проходила між основою і суфіксом **-їє**. У сучасній мові С. П. Бевзенко визначає суфікси: **-ання, -ення, -іння, -вання, -ування, -ття, -ння**; це означає, що відбувся перерозподіл морфологічної межі і морфологічна неподільність свідчить нібито на користь визнання фонологічного статусу за довгими приголосними.

Задньоязиковий приголосний [Г] характеризується низькою частотою вживання (зустрічається менш ніж один раз на 1000 фонем тексту) та обмеженістю дистрибуції (здебільшого з'являється на початку слова, зрідка в середині і ніколи наприкінці слова). Сфера вживання [Г] у межах орфоепічної норми дедалі більше звужується, що створює передумови для можливого витіснення його із системи фонем.

©г	І	І	г
І!	І	І	
13	І	І	
9			
		*	
		d	
- і ч	ex ⁴	І	
	o.	4	
	§	*	
	[ч	І
		Ь	*
	•e	-e-	•e-
€	—		
udoiaγ			

Фонематичність палаталізованих губних, задньоязикового [к'] та фарингального [г'] підтримується мінімальними парами типу: *язь — бязь, мюль — тюль — гюль* та под. Однак іншомовний характер частини цих запозичень, що не зазнали повної асиміляції, не підлягає сумніву. Беручи до уваги те, що опозиція губний (задньоязиковий) палаталізований — губний (задньоязиковий) твердий невластива у позиції кінця слів та перед голосними заднього ряду і що ці палаталізовані спостерігаються в суто українській лексиці тільки перед [і], доцільно розглядати палаталізовані губні та задньоязикові, як це пропонує В. С. Перебийніс, як периферійну підсистему, що функціонує на базі запозиченої лексики. Нагадаємо ще раз про низьку частотність цих фонем: менш ніж один раз на 1000 фонем тексту у [б', в', к', м', п'] і нульову частотність у [г\ ж', ф'].

Наведемо порівняльну таблицю приголосних фонем за даними трьох авторів: I — М. Ф. Наконечний, II — П. П. Коструба — МФШ, III — М. А. Жовтубрюх, В. С. Перебийніс. (Структурна та математична лінгвістика). Порівняймо також дещо інші дані остан-

нього автора: «На оснований дистрибутивного аналізу встановлена система фонем сучасного українського мови, що складається з 39 фонем: 6 гласних, 32 приголосних і пробел [з]. Однак, при кодированні текстів виявилось необхідним ввести в систему фонем м'якіє приголосні [б', в', к', м', п'], існуючі периферійну підсистему і використовуються в іноземних і запозичених словах, пошто-ду число фонем в нашій мові дорівнює 44» [50, с. 18].

Огляд складу голосних і приголосних фонем в обох мовах, які є об'єктом нашого порівняння, свідчить не лише про спірні моменти у визначенні статусу окремих фонем, а також і про певну недостатність і недосконалість методів сучасного фонологічного аналізу. Можливо, що за сучасного стану науки конфронтаційні розвідки передчасні. Втім, можливо прийняти наслідки фонологічного аналізу на основі однієї фонологічної теорії. У такому випадку треба прийняти визначальну роль лінгвіста, який буде ту чи іншу модель об'єкта, яка не може охопити всі аспекти модельованого явища і, таким чином, ця модель може не збігатися з моделлю, близькою до тієї, яку використовують носії мови.

У кожному разі виходити при конфронтації з фонемою як еталона порівняння ризиковано, оскільки фонема як цілісна одиниця абстрактного рівня неспівставна.

Диференційна ознака як еталон порівняння

Фонема — лінійно неподільна одиниця, але в ній можна виділити найменші структурні компоненти — так звані диференційні ознаки. Вони виділяються в одномірній бінарній опозиції, тобто опозиції, що складається з двох членів. Наприклад, у словах *Vein — Reim* опозиція фонем базується на різниці за голосовим тоном зімкнених приголосних: у [b] голосовий тон наявний, а у [p] — відсутній, тому дзвінкість — глухість є диференційною ознакою цієї пари фонем. У словах *Vein — Wein* диференційною ознакою фонем [b] • — [v] виступає зімкненість • — фрикативність. У словах *Vein — dein* [b] — [d] відрізняються за губністю — передньоязиковістю, у словах *Rein — kein* [r] — [k] розрізняються завдяки диференційній ознаці губність — задньоязиковість. За допомогою цієї процедури встановлюється система диференційних ознак, властива тій чи іншій мові. Р. Якобсон та його співавтори теорії

диференційних ознак підкреслювали її універсальність. На їхню думку, за допомогою 12 пар диференційних ознак (за пізнішими даними 14 пар) можна створити структурну фонологічну типологію мов світу. Такі розробки стали можливими на основі конкретних досліджень в структурно-типологічному плані, розпочатих для слов'янських мов Е. Станкевичем. Опис фонем української мови у термінах диференційних ознак здійснила В. С. Перебийніс.

Диференційні ознаки можуть бути описані як в акустичних, так і в артикуляційних термінах, хоч відповідності між ними не є прямими і однозначними, як це гадали творці теорії диференційних ознак. Наведемо список диференційних ознак у першому варіанті, поданий у згаданих тут працях, з коротким описом акустичних і артикуляційних корелятив цих ознак.

1. *Вокальність — невокальність*

Акустичні кореляти: наявність/відсутність чіткої формантної структури. Артикуляційні кореляти: збудження голосових зв'язок при вільному проходженні повітря через голосовий тракт; отже, сонорні плавні [л, л', р, р'] мають диференційну ознаку «вокальність», тим часом, як проривне [м] такої ознаки не має.

2. *Консонантність — неконсонантність*

Акус. кор.: низький/високий рівень загальної енергії. Арт. кор.: наявність/відсутність перепони у голосовому тракті [й], [г], [г'] утворюються при дуже незначній перепоні і тому характеризуються як неконсонантні.

3. *Компактність — дифузність*

Акус. кор.: більша/менша концентрація енергії у відносно вузькій частині спектру, тобто відносне зближення/віддалення двох формант [F₁, F₂] на частотній шкалі. Арт. кор.: широкі/вузькі голосні [а/ і], а також велярні, палатальні, какумінальні/губні, зубні, альвеолярні приголосні.

4. *Напруженість — ненапруженість*

Акус. кор.: більш/менш виразні форманти у спектрі. Арт. кор.: екстремальні/централізовані артикуляції.

5. *Дзвінкість — глухість*

Акус. кор.: наявність/відсутність гармонічних коливань у низьких частотах (основний тон).

Арт. кор.: збудження/незбудження голосових зв'язок.

6. *Носовість — ротовість*

Акус. кор.: поява/відсутність додаткової «носової» форманти.

Арт. кор.: опускання/піднесення піднебінної завіски і підключення/відключення носового резонатора.

7. *Переривчастість — непереривчастість*

Акус. кор.: відсутність/наявність звуку, до або після якого відбувається швидке поширення енергії на широку полосу частот — вибух у зімкнених приголосних, а в голосних раптова зміна формантної характеристики.

Арт. кор.: раптове виключення/включення джерела звуку при швидкому закриванні або відкриванні голосового тракту.

8. *Різкість — нерізкість*

Акус. кор.: нерегулярний/більш регулярний розподіл певних частотних зон, які мають специфічну конфігурацію.

Арт. кор.: додаткова перешкода на шляху повітряного струменя — губно-зубні різкі на противагу губно-губним, африкати — зімкненим, увулярні — велярним, зубні свистячі та шиплячі — зубним передньоязиковим і середньоязиковим.

9. *Глоталізованість — неглоталізованість*

Акус. кор.: більша/менша витрата енергії у відносно меншому/ більшому відрізьку часу.

Арт. кор.: наявність/відсутність глоталізації і змикання або стискання голосової щілини.

10. *Низька тональність — висока тональність*

Акус. кор.: концентрація енергії у низьких або верхніх частотах спектру.

Арт. кор.: периферійні /центральні артикуляції — велярні та губні приголосні є периферійними, тим часом як передньоязикові та середньоязикові — центральні.

11. *Бемольна тональність — проста тональність*

Акус. кор.: пониження характерних резонансних частот.

Арт. кор.: збільшення ротового резонатора внаслідок лабіалізації.

12. *Дієзна тональність — проста тональність*

Акус. кор.: посилення верхніх частотних областей.

Арт. кор.: додаткове піднесення середньої спинки язика до твердого піднебіння (явище палаталізації).

Застосуємо тут логічну схему диференційних ознак для опису фонем обох мов у термінах диференційних ознак. Як відомо, визначення диференційних ознак базується на спектральному аналізі мови. Для української мови користуємося даними, які надала в наше розпорядження Н. І. Тоцька. Для німецької мови використовуються дані автора цього розділу, а також М. Ромпортла (див. табл. 3, 4, с. 24, 25).

Як можна вивести з матриць ідентифікації фонем за диференційними ознаками, в обох мовах не реалізується диференційна ознака «глоталізованість — неглоталізованість», крім того, німецькій мові не властива ознака дієзна — • проста тональність.

Порівняємо обидві системи за ознаками, наявними в обох мовах. Порівняння за набором диференційних ознак приводить до парадоксального висновку — наведені далі фонемні цілком тотожні: [п] — [p]; [б] — [B]; [в] — М; [ф] — Ш; [м] — [m]; [т] — [t]; [ді] — [dl]; [ні] — [ni]; [сі] — [si]; [з] — [zl]; [ші] — [ʃ]; [чі] — [tʃ]; [ці] — [ts]; [Г] — [gl]; Ы — l k l; [xl] — [xl]; [р] — [ri]; [а] — [al]; [у] — [u:l]; [е i — tel.

Отже, не можна перенести цей висновок у практику викладання німецької мови українцям, адже при зіставленні складу фонем вони класифікувалися як схожі, тобто з найменшим ступенем контрасту. Якщо трактувати ці фонемні як тотожні, то в практиці слід чекати повної заміни відповідних фонем німецької мови українськими. Однак практика навчання вимагає, навпаки, вироблення навичок уникати такої заміни за допомогою певної системи вправ. Отже, практика навчання підказує, що диференційні ознаки є тільки логічною системою класифікації. Враховуючи відносний характер ознаки, який підкресливали автори теорії диференційних ознак, потрібно для конфронтації розкрити зміст диференційної ознаки, тобто фонетичну реалізацію диференційних ознак. Так, наприклад, ознака компактність — дифузність реалізується в німецькій мові більш контрастно, ніж в українській, і поширюється на всі пари голосних (довгий — короткий). При порівнянні тембрів, наприклад, українського і німецького [i] відчувається більш виразно дифузність німецького [i:]. В українській мові дифузний характер голосних високого піднесення виступає у порівнянні з компактним характером голосного низького піднесення або з голосними середнього піднесення. Ця різниця має відносний характер і може корегуватися слухом.

Ознака «напруженість — ненапруженість», визначальна для німецької фонологічної системи, в українській має лише принагідне значення. Якщо напруженість німецьких голосних можна виразити як напруженість сильного ступеня, то напруженість українських можна приблизно схарактеризувати як «слабшу». Фонетичний зміст диференційної ознаки «дзвінкість — глухість» найбільш складний через

свою змінність у місцевих діалектах, що позначається на літературній мові, вживаній у місцевості поширення цього діалекту. Протилежні полюси реалізації цієї ознаки — на півночі і на півдні Німеччини. У зоні поширення нижньонімецьких діалектів голосовий тон у дзвінких приголосних наявний від початку до кінця, а за інтенсивністю не відрізняється від того, який виступає в українських дзвінких приголосних, у районі поширення південних, а частково й середньонімецьких діалектів дзвінкості — глухості приголосні розрізняються слабким — сильним повітряним струменем. Цей випадок свідчить про те, що ознаки можуть співіснувати і одна з них вважається диференційною, причому лишається відкритим, яку саме ознаку вважають за диференційну носії цієї мови. Розв'язання цього питання вимагає спеціальних перцепційних експериментів. У всякому разі, в німецькій мові, якщо просуватися з півночі на південь Німеччини, диференціація дзвінких — глухих приголосних здійснюється при різних комбінаціях голосового тону: голосовий тон може бути наявним або повністю відсутнім, або бути наявним лише частково, тільки в одній з трьох фаз творення приголосного (змикання або вибух).

Кілька наведених прикладів показують, що фонетичний зміст диференційної ознаки можна розкрити при конфронтації двох мов.

Слід також вказати, що фонологічний зміст фонем, як це довів Л. Р. Зіндер, не вичерпується диференційними ознаками. До фонологічного змісту долучаються також іррелевантні (інтегральні, конститутивні) ознаки, значення яких виявляється при пізнанні слів, морфем. Так, передньоязиковість не є диференційною ознакою негубного носового приголосного [n] в українській мові, оскільки в ній немає носового задньоязикового. Проте заміна [n] задньоязиковим [ŋ] спотворить ці слова так, як могла б їх спотворити заміна [n] будь-якою іншою фонемою, наприклад [z]. Справді, що може нагадати носієві заміна на [ŋ] — • нора — ііора — гора?

Фрикативність не є диференційною ознакою середньоязикового [j] у німецькій мові, оскільки немає відповідного зімкненого, проте, заміна [j] відповідним середньоязиковим зімкненим [ʃ] спотворить слово, наприклад, Jahr? [ʃa:ɹ] Tar? Kar?

Алофон як еталон порівняння

Практика викладання іноземної мови підказує, що найбільш стійкими є помилки, пов'язані з специфікою дистрибуції фонем, тобто з позиційними алофонами. Справді, якщо не зважати при постановці вимови на дистрибуцію дзвінкх приголосних, то помилкова вимова етимологічно дзвінкх у кінці слів може закріпитися, наприклад, Tag як [ta:g], lieb як [li:b] і под. Особливо дається взнаки це явище на кінці морфем, наприклад, Hauslektüre ['haozlek-tu-mə], або слів: und ['und]. Зрозуміло, що такі помилки закріплюються дистрибуцією дзвінкх приголосних в українській мові.

Для зіставлення складу алофонів голосних фонем потрібні відомості про дистрибуцію їх відносно характеру складу. Короткі не виступають у відкритому складі і в абсолютному кінці слів, а довгі можуть виступати як у відкритому, так і в закритому складі. Дифтонги виступають у тих самих позиціях, що й довгі голосні. Усі три категорії голосних можливі на початку слів. Сполучення голосних невластиві німецькій мові, сполучення голосних у запозиченнях підлягають асиміляції.

Сполучення голосних можуть асимілюватися за допомогою сильного приступу голосних — у такому випадку відбувається перерозподіл голосних до двох складів, наприклад, Theater [te'a:tar], або перший голосний перетворюється на нескладовий і в такий спосіб виникають нескладові алофони [i], [i], [o], [ë]. В українській мові нескладовими можуть виступати тільки другі елементи сполучення голосних, пор., лавка, правда, займенник, знайти.

Серед позиційних варіантів приголосних слід відзначити аспіровані глухі [pʰ], [f], [kʰ] на відміну від неаспірованих [p], [t], [k]. Аспіровані глухі виступають перед усіма голосними, крім [ə], незалежно від наголосу і позиції відносно початку та середини слова. Крім того, аспіровані виступають в абсолютному кінці слова.

Дзвінкми [b], [d], [g], [z], [v] можуть частково заступатися дзвінкми або глухими слабкими [lenes] — [b], [d], [g], [z], [v]. Особливо сприяє цьому позиція абсолютного початку. Інтервокальна позиція сприяє збереженню голосового тону.

Ще один випадок варіабельності за дзвінкстю — глухстю виявляє фарингальний [h], який в інтервокальній

позиції може набувати ознак дзвінкого. Вплив наголосу підсилює цю позиційну особливість.

Сполучення довгих і коротких голосних з наступними приголосними супроводиться специфічним приляганням. Після довгих голосних приголосні приєднуються із слабким приляганням, тобто після того, як голосний відзвучить. Після коротких голосних приголосні приєднуються із сильним приляганням, тобто різко обриваючи звучання голосного на його вершині. Як доведено експериментально, слід розрізняти два типи алофонів приголосних. У зв'язку із слабким приляганням виникають слабкі алофони приголосних, у зв'язку з сильним приляганням — сильні алофони. Диференціація за силою виявляється у відносно довшій тривалості, а також відносно більшій інтенсивності сильних алофонів.

Після голосних переднього ряду [i:], [i], [y:], [Γ], [e:l, Ц&:], [œ] задньоязикові [k], [g], [t] пом'якшені, а після голосних заднього ряду — веляризовані.

Перед лабіалізованими [i:], [o:], [y:], [0:] всі приголосні, крім губних, лабіалізуються.

Серед факультативних варіантів перше місце за варіативністю займають г-алофони, між якими слід виділити чотири основні: *US* — увулярне, сонорне, [ɣ] — передньоязикове, [R] — увулярне фрикативне та [л] — вокалізоване. Серед них тільки [л] не може виступати на початку слова, а виступає переважно в кінці складу і в закінченнях -er, -ers і под. Саме [л] починає сприйматися як позиційний варіант.

Госні німецької мови виявляють ненаголошені алофони, яким властива лише якісна редукція, кількісної редукції вони не зазнають. Довгі у ненаголошеній позиції за тривалістю можуть дорівнюватися коротким, проте зберігають якісну характеристику, властиву категорії довгих голосних, тобто напруженість та закритість артикуляції.

У складі варіантів приголосних українських фонем, менш різноманітних у цілому, немає аспірованих. Дзвінкми приголосні за правилами орфоепічної норми не втрачають голосового тону у будь-якій позиції, у тому числі й перед глухими приголосними і в позиції кінця слів. Можливі тільки поодинокі випадки втрати дзвінкості в кінці префікса.

Під впливом лабіалізованих голосних попередні приголосні виступають як лабіалізовані алофони. Перед голосними

заднього ряду приголосні злегка веляризовані. Під впливом [i] виступають палаталізовані алофони.

Редукція українських алофонів значно відрізняється від редукції німецьких ненаголошених алофонів. Н. І. Тоцькій вдалося підтвердити формулу редукції голосних В. О. Богородицького за допомогою дослідження тривалості голосних у різних позиціях щодо наголошеного складу. Формула дійсна для п'ятискладових слів при третьому наголошеному складі 1—3/4—2—3/4—1/2. Ненаголошеність підсилюється гармонією голосних, внаслідок чого можливе змішування алофонів різних фонем (другий ступінь редукції).

Розглянутий матеріал дає змогу передати шлях конфронтації фонологічних систем такою схемою:

Дкф. озн. |— • пор. наборів д. о. І— змістд. о. |— алофони

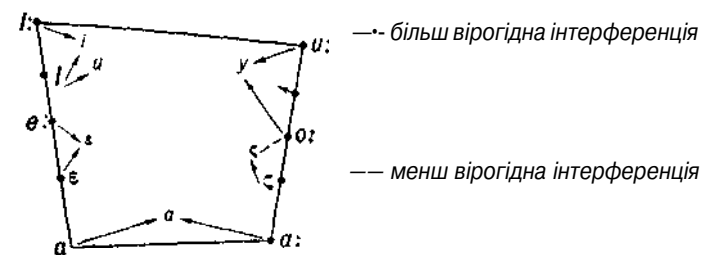
Інтерференція як джерело помилок при вивченні іноземної мови

Як уже згадувалося, звукова схожість не може бути покладена в основу типологічних або навіть конфронтативних досліджень, проте звукова схожість є рушійною силою інтерференції. «Саме фізична схожість ... схиляє двомовця до ототожнювання двох фонем, незважаючи на безодню між мовами», — твердить У. Вайнрайх. Ю. О. Жлуктенко більш точно визначає механізм інтерференції як «акустичну» схожість, яку виявляють певні фонетичні елементи і через яку відбувається накладання однієї звукової системи на іншу. Отже, в основі інтерференції лежить сприйняття акустичного образу і усвідомлення (оцінка) звука іноземної мови за допомогою звуків рідної мови і ототожнювання чужих елементів з рідними.

Розрізняють два етапи інтерференції, важливі при засвоєнні іноземної мови у процесі навчання. Перший етап характеризує початковий період — етап інтерференції на фонологічному рівні, коли відбувається ототожнювання фонем. А. О. Реформатський розрізняє тут дві можливості, обумовлені фонемним репертуаром (складом, інвентарем фонем). При ширшому фонемному репертуарі німецької мови відбувається ототожнювання їх з відповідними фонемами української мови. Можливості інтерференції відбито на схемі.

SO

Інтерференція голосних фонем німецької мови на початковому етапі вивчення німецької мови українцями.

Примітка. Великими літерами позначені фонемні німецької мови, а малими — української.

**ДІАФОНИ НА ФОНЕМАТИЧНОМУ РІВНІ
(ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД НАВЧАННЯ
АБО ПЕРШЕ ЗНАЙОМСТВО З ІНОЗЕМНОЮ МОВОЮ)**

Приголосні

Я [p > п] У	Я [h > Г, г, х] У
Я [t > т] У	Я [v > в, ф] У
Я [k > к] У	Я [ʃ > й] У
Я [ʃ > б, п] У	Я [т > м] У
Я [d > д, т] У	Я [п > н] У
Я [g > г, г', к] У	Я [п > н — г] У
Я [f > ф [хв]] У	Я [л > л, л'] У
Я [s > с] У	Я [pf > п — ф] У
Я [ʃ > ш] У,	Я [t/ > ч] У
Я [c > х, c'] У	Я [ts > ц] У
<i>H[x > x] У</i>	

Голосні

<i>Ній:</i> о:, о > у] У	Я [y:, Г > й у, 'у] У
Я [o: o > o] У	Я [0:, œ > йо, 'о] У
Я [a, a: > а] У	Я [ao > а — у] У
Я [e: e > ε] У	Я [ae > а — і] У
Я [i:, l > i, п] У	Я [o0 > 'ой] У

Як видно з наведеної схеми, між системами голосних фонем української та німецької мов виникає різновид конвергентних діяфонічних відносин, коли кілька фонем

¹ Подаємо за формою Е. Хаугена. Символ *H* означає «німецька мова», *У* — «українська мова».

вторинної системи (німецької) ототожнюється з однією фонемою первинної (української) системи внаслідок недостатньої диференціації фонем первинної системи. Ототожнювання може призвести до підміни (субституції) іншомовних фонем фонемами рідної мови, наприклад, Я [и:, о, о:, Г] У.

Ототожнювання відбувається внаслідок того, що певна диференційна ознака сприймається неправильно. Для приголосних можна навести подібний випадок Я [h > г, х] У, пор. *нім.* Heine, Helbig і *укр.* Гейне, Хельбіг. Фарингальність передається за допомогою задньоязикового зімкненого або задньоязикового щілинного. Ототожнювання і субституція не обов'язково відбувається тільки на фонемному рівні шляхом заміни однієї фонемі іншою. Можливі також випадки, коли фонема із системи з ширшим фонемним репертуаром замінюється сполученням із двох фонем, наприклад, лабіалізовані голосні переднього ряду, наприклад, [y:], [y] замінюються: 1) сполученням [йу], яке передається українською літерою ю, пор., *нім.* über — *укр.* юбер; 2) сполученням пом'якшеного приголосного та [y], наприклад, *нім.* Lücke — *укр.* люк. Вищий тембр [y:] передається тут пом'якшеним приголосним або [йі]. Аналогічний випадок маємо з Я [т] >> нг] У. Кожен з елементів українського сполучення відбиває окрему диференційну ознаку німецького /z/, [н] — • носовість, а [г] — задньоязиковість.

Німецькі дифтонги у випадку максимальної інтерференції можуть розпастися на складові елементи, наприклад: Я [ao > а — у] У, Я [зф > о — й] У, Я [ae > а — є] У, причому дифтонг [эф] при цій підміні супроводитиметься палаталізацією попереднього приголосного, наприклад Bäume ['B'э0тэ].

На другому етапі (не початковому) після першого знайомства з німецькою мовою (у вузівській практиці після вступного фонетичного курсу) інтерференція діє на алофонному рівні, в основному на рівні позиційних алофонів.

Інтерференція алофонів не призводить до фонологічних помилок, як називав їх Л. В. Щерба, тобто не призводить до спотворення змісту, до цілковитого непорозуміння, проте створює передумови для іншомовного забарвлення, «акценту», що неприпустимо, якщо вивчення німецької мови передбачається як основний фах.

Як уже зазначалося, склад алофонів німецьких приголосних ширший, ніж українських, ототожнювання і підміна алофонів так само можливі, як і фонем. Так, аспіро-

вані німецькі алофони [p', t\ k'] ототожнюються українцями з неаспірованими, наприклад, Я [p' > п] У, пор. *нім.* Post [p'o st] та *укр.* пост. Сильнопочаткові алофони замінюються сильнокінцевими, наприклад, Я [P, p > п] У, пор. *нім.* Rappel та *укр.* рона. Оглушені [b, d, g] замінюються відповідними дзвінкими або глухими, наприклад, Я [B > б, п] У, пор. *нім.* Buch [bu: x] та *укр.* бух. Вокалізоване [A] у кінцевій позиції замінюється розкотистим [p], пор. *нім.* Vater ['fa: tA] і *укр.* матір. Пом'якшені задньоязикові алофони [k', g', ti'] замінюються непом'якшеними після голосних переднього ряду, наприклад, Я [k' > к] У, пор. *нім.* Glück [glyk] та *укр.* вік. Важливу роль відіграють при інтерференції алофонів типові позиції. Так, на перший погляд незрозуміло, чому пом'якшене внаслідок асиміляції палаталізоване [k'] замінюється на тверде [к], тоді як в українській мові існує палаталізоване [к']. Пояснюється це тим, що позиції, у яких зустрічаються палаталізовані, різні — в українській мові п е р е д [і], а у німецькій мові після [і] та інших голосних переднього ряду. Глухі алофони [p, t, k, f, s] у позиції абсолютного кінця слів та кінця морфем замінюються на відповідні дзвінки через те, що в українській мові тут виступають дзвінки приголосні. Така помилкова вимова підтримується ще й орфографією — помилки типу und ['und], gab [ga : b], Möglichkeit ['m0:gli-Qkaet] важко подолати.

Підміну алофонів називають інколи позиційними помилками, і в методиці оформилася думка про те, що ці помилки усунути набагато важче, ніж фонологічні.

Цілковито природно, що діафони й інтерференція виглядатимуть інакше, якщо первинною буде німецька мова, а вторинною — українська.

У галузі вокалізму виникає стійке ототожнювання ненаголошених алофонів. Кількісна редукція в обох мовах має свою специфіку, і помилки українців у німецькій мові свідчать про те, що редукція ненаголошених голосних в українській мові загалом сильніша, оскільки українці занадто редукують голосні у ненаголошеній позиції. Єдиний виняток становить [з], який часто вимовляється з недостатньою редукцією.

Сполучення приголосних з [і] часто стають джерелом помилок, оскільки у цих сполученнях в українській мові приголосні завжди палаталізовані. Ця особливість поширюється на сполучення приголосних зі всіма голосними

Діафони на рівні позиційних алофонів

Діафони	Позиції у вторинній мові	Позиції у первинній мові	Ідентична позиція та діапазон
Я [p' > p] У	Приголосні перед голосним крім [ə] та у визвуці	у всіх	ширший діапазон у німецькій мові
Я [p* > t] У Я [k' > k] У Я [p, p > p] У >	після короткого голосного; після довгого (тип прилягання)	у всіх	ширший діапазон у німецькій мові
Я [b, b > б] У	Те ж		Те ж
Я [t, t > т] У			
Я [d, d > д] У			
Я [k, k > к] У			
Я [g, g > г] У			
HI , f > ф] У			
Я [t, t > т] У >			
Я [п, п > н] У			
Я [l, l > л] У			
Я [ч, ч > р] У			
Я [z > з] У	тільки після довгих на початку складу		схожі
Я [j > й] У	Те ж		
Я [b - > б-, п-] У	на початку слова	на початку слова	ідентичні
Я [d~ > д-, т-] У		ва	
Я (б' > г", к') У			» —
Я [г' > с'] У			• » —
Я [V- > ф-, в"] У			
Я?-р > -б] У '	на кінці слова і морфем	на кінці слова і морфем	
Я [-t > -д] У	Те ж	Те ж	
Я [-k > -г] У			
Я [-f > -в] У			
Я [-s > -з] У			
Я [k' > к] У	після [i]	— » —	різні
Я [g' > г'] У		тільки після [i]	

Таблиця 5

Продовження табл. 5

Діафони	Позиції у вторинній мові	Позиції у первинній мові	Ідентична позиція та діапазон
Я [л > р] У	при певній диференціації позицій	у всіх	різні
Я [l > л'] У	перед [i]	перед [i]	ідентичні
Я [l > л] У	перед голосними заднього ряду	перед голосними заднього ряду	
Я [ш > м] У	після зникнення [з]		різні
Я [п > ні] У			
Я р > л] У			
Я [Г' > й] У	Голосні перед голосними	після голосних	різні
Я [o > o] У	Те ж		
Я [и > у] У			
Н [ë > e] У			

переднього ряду, особливо з лабіалізованими голосними [y:], [Г], [0:] [oe], де постійною помилкою українців є пом'якшення попередніх приголосних.

Навпаки, у сполученнях приголосного [l] з [i] — [i] в інтернаціоналізмах, де в українській мові виступає [и], пор. *машина, шина, шик, шизофренія* і под., можлива заміна [i] на [и].

Отже, слід розрізняти:

1) ширшу позиційну диференціацію в зв'язку з явищами, яких немає у другій мові, наприклад, сильнопочаткові і сильнокінцеві приголосні, аспіровані і неаспіровані приголосні або дзвінки, напівдзвінки, оглушені і глухі зімкнені. Причому ширша позиційна диференціація може характеризувати як вторинну, так і первинну мову. Первинна мова має ширший діапазон варіантів приголосних перед [i] та [и] — наприклад, палаталізовані губні і задньоязикові тверді;

2) ідентичність позицій, у яких розвиваються протилежні явища (з огляду на полярну диференційну ознаку), наприклад, дзвінкість — глухість або різні, несхожі явища, наприклад, -тверді задньоязикові після [i] — типова помилка українців при вимові німецьких пом'якшених [k\ g'l].

Вище подаємо таблицю діафонів на рівні позиційних алофонів, яка дає можливість прогнозувати помилки і розробити комплекс вправ для подолання цих помилок (профілактична методика).

Елементи чи система — об'єкт конфронтації

З метою досягти порівнянності сучасні конфронтативні дослідження базують на зіставленні найменших елементів мови (рівнів, підсистем), які можуть правити за еталон порівняння. Очевидно, це обмеження нижчими мовними рівнями викликано потребою підготувати передумови для зіставлення систем широким планом. Більш широко задумані типологічні студії звелися кінець кінцем до порівняння за однією ознакою, за одним елементом. Так, інколи порівнювалися фонетичні системи кількох мов за ознаками «консонантичність — вокалічність» (за процентним відношенням приголосних і голосних у тексті) і на цій підставі визначалися «консонантичні» і «вокалічні» мови. Т. Мілевський порівнював кілька мов на підставі зіставлення коефіцієнтів, виведених із співвідношення первинних і вторинних опозицій. Відомі також спроби Дж. Грінберга щодо зіставлення консонантних сполучень.

Методологічний підхід до зіставлення фонологічних систем широким планом ще ґрунтовно не розроблено, проте порівняння систем за фонологічними кореляціями, розпочате ще М. С. Трубецьким, дає певне уявлення про особливості будови фонологічної системи. Два покажчики — кількість кореляцій і кількість представлених у кожній кореляції опозицій — дають певне уявлення про структуру системи.

Розглянемо кореляції у галузі консонантизму шляхом прямого зіставлення. В першому рядку подаємо диференційну ознаку, а у другому — фонологічні опозиції, які входять до даної кореляції:

зімкненість/щілинність

нім. мова: 5 пар p—f b—v t—s d—z k—x

укр. мова: 5 пар п—ф б—в т—с д—з к—х

глухість/дзвінкість

нім. мова: 6 пар p—b f—v t—d — — s—z — c—j
k—g

укр. мова: 12 пар п—бф—в т—д ц—дз ч—чж с—з

ш—ж — к—г т'—д' ц'—дз' с'—з'

твердість/м'якість

нім. мова: — — — — — — — — — —

укр. мова: 9 пар т—т' д—д' ц—ц' дз—дз' с—с' з—з'

н—н' л—л' р—р'

шумність/сонорність

нім. мова: 3 пари b—m d—n g—ʀ

укр. мова: 2 пари б—м д—н —
короткість/довгота

нім. мова: — • — — — — — — — — — —

укр. мова: 10 пар т'—т' д'—д' ц—ц' ч—ч' с'—с' з'—з'
ш—ш' ж—ж' н'—н' л'—л'

латеральність/нелатеральність

нім. мова: 1 пара l—ʀ

укр. мова: 1 пара л—р

свистячий/шиплячий

нім. мова: 1 пара s—/ —

укр. мова: 2 пари с—ш з —ж

простий зімкнений/африката

нім. мова: 3 пари p—p{ t—ts — t—t/ —

укр. мова: 4 пари — т—ц д—дз т—ч д—дж

Розглянемо кореляції у галузі вокалізму:

довгий/короткий

нім. мова: 7 пар a: —a и:—y o:—э i:—I e:—e y:—Г 0:—се

укр. мова: — — — — — — — — — —

лабіалізований/нелабіалізований

нім. мова: 4 пари y:—i: и—I 0:—e: се—e

укр. мова: — — — — — — — — — —

градуальний розчин рота

нім. мова: (3 ступені) i: —i y: —Г u:—o e:—e ʃJ:—се
o:—з a: —a

укр. мова: (3 ступені) і и у е э а

дифтонг/проста артикуляція

нім. мова: 3 пари ao—a ae—a Э0—э

укр. мова: — — — — — — — — — —

Фонологічний зміст фонем визначається сукупністю усіх фонологічно релевантних ознак, які можна встановити лише після визначення місця фонем в системі, тобто визначення опозицій, які вона може утворювати. Фонема, включена до кореляції, на думку А. Мартіне, виявляє більшу стабільність, ніж фонема, не включена до кореляції. Завдяки кореляціям у мові здійснюється принцип економії — вимагається менша кількість артикуляцій і, отже, диференційних ознак і створюються передумови для заповнення пустих клітин у системі (як, наприклад, Ї у німецькій мові).

На підставі кількості опозицій, включених до кореляції, можна виділити центральні кореляції, що визн; ають усю систему в цілому. Так, кореляції за ознаками «глухість — дзвінкість» та «зімкненість — щілинність» для

приголосних і градуальний розчин рота — основні кореляції в обох мовах. Специфіку української мови підкреслюють дуже важливі кореляції «твердість — палаталізованість», а також кореляція за кількістю приголосних. Наявність довгих пом'якшених приголосних підсилює значущість кореляції за ознакою «твердості чи палаталізованості».

Специфіка кожної мови виступає чіткіше, якщо застосувати поняття центру та периферії щодо фонологічної системи. У практиці пражської фонологічної школи застосовуються чотири критерії для визначення центру та периферії: ступінь інтеграції (взаємопов'язаності) за участю у одномірних опозиціях; дистрибуція фонем; виділення іншомовної запозиченої лексики, не асимільованої до вимовних звичок рідної мови; напрямок впливу (від центру до периферії або навпаки).

Другий спосіб визначення центру та периферії, здійснений щодо української мови В. І. Перебийніс, спирається на статистичні обчислення частотності вживання фонем у тексті. В. І. Перебийніс розрізняє три ступеня частотності: високий, середній, низький і відносить групу з низькою частотністю до периферії, а з високою — до центру. Умовність такого розподілу безперечна, і самий механізм переходу кількісних характеристик у якісні неясний, оскільки висока частотність далеко не завжди може бути доказом фонологічності. У цьому можна пересвідчитись на випадку з німецьким [э], який, за даними Г. Мейера, виявляє найвищу частотність серед голосних (8,666%) і все ж не має фонемного статусу.

Обмежимо нашу спробу скористатися поняттями центру і периферії чотирма критеріями М. Ромпортла. Позначимо за допомогою цифр кількість диференційних ознак (ступінь інтеграції) і спробуємо визначити центри та периферії обох фонологічних систем:

нім. мова: $p^3 b^2 f^2 v^2 m^1 pf^1 t^3 - d^3 - ts^1 - t/1 - s^2 - z^2 -$
 укр. мова: $p^2 b^3 f^2 v^2 m^2 - t^4 t^2 d^5 d^2 ц^3 дз^3 дз^1 ч^3 дж^4 c^4 c^2 z^4 z^2$
 нім. мова: $f^1 - p^1 - l^1 - r^1 - k^2 g^2 x^2 h^1 ti^1$
 укр. мова: $ш^3 ж^3 н^2 н'^2 л^2 л'^1 p^2 p'^1 k^2 r^2 x^2 r^2$

У центрі німецької фонологічної системи стоять [p] та [t], що пов'язані в системі найбільшою кількістю опозицій. [b] та [d], які виступають у такій самій кількості опозицій, розташовані шаблоном нижче, оскільки їхня дистрибуція дещо обмежена нейтралізацією опозиції (глухий — дзвінкий) у кінцевій позиції.

У центрі української фонологічної системи стоїть [д], пов'язане оптимальною кількістю опозицій (5), [т] стоїть трохи нижче.

Периферію становлять передусім ті фонемні, які не беруть участі в одномірних опозиціях — у німецькій мові [П] а в українській мові [й]. Німецьке [h] займає край периферії, його ізольованість у фонологічній системі очевидна, оскільки [h] виступає тільки перед голосними на початку слова, морфемі (і складу), крім [э], і не вступає у сполучення з іншими приголосними. Українське [й] зазнає менших позиційних обмежень, хоч виступає перед голосними і після них і обмежено вступає у сполуки з приголосними.

Африкати німецької мови [pf], [ts], [t/] розташовані шаблоном ближче до центру, ніж [hl], оскільки виступають в одній одномірній опозиції, [pf] та [ts] з'являються у початковій, інтервокальній (переважно після коротких голосних) і в кінцевій позиції і вступають у сполуки приголосних як перший елемент. Африката [tʃ] зазнає дещо більших обмежень — вона зустрічається не перед усіма голосними і не вступає у сполуки з приголосними.

Африкати української мови [ц], [дз], [ч], [дж] беруть участь у трьох одномірних позиціях (простий — африката, глухий — дзвінкий, твердий — палаталізований). Дистрибуція українських африкат більш різноманітна, ніж німецьких, оскільки вони виступають у всіх трьох позиціях: початковій, інтервокальній, кінцевій і можуть вступати у сполуки з іншими приголосними (крім [дз]) на початку слова та [дз] і [дж] на кінці. За частотою вживання [ч] займає перше місце, [ц] — середнє, а [дж], [дз], [дз'] — останнє. Отже, загалом, українські африкати краще інтегровані у фонологічній системі, ніж німецькі.

Шиплячий [ʃ], пов'язаний в одномірній опозиції з [s], також не належить до центру, але вже не може вважатися і периферійним елементом, оскільки виступає у трьох основних позиціях (початковій, інтервокальній, кінцевій) і вступає в сполуки з приголосними. Дещо краще інтегрований [ш] в українській фонологічній системі завдяки двом одномірним опозиціям (шиплячий — свистячий, глухий — дзвінкий).

Фонемні [сі, [x] німецької мови також не належать до центру через значні дистрибуційні обмеження, але водночас становлять останній шабель власне периферії. Інколи вважається, що приблизно однакове місце поділяють з ними

німецькі плавні [l], [r], які також виступають тільки в одній одномірній опозиції (латеральний — нелатеральний), але різноманітна дистрибуція, сполучуваність з різними приголосними, висока частотність вияву значно підвищують їх інтеграцію.

В українській мові [л], [рі] краще пов'язані з системою — вони беруть участь у двох опозиціях (боковий щілинний — тремтячий, твердий — палаталізований), мають різноманітну дистрибуцію і без значних обмежень вступають у сполуки з іншими приголосними.

Сонорні [т], [п], [İ] утворюють тричленну кореляцію, причому для [т], [п] характерна багата дистрибуція, а [ц] виступає тільки в інтервокальній і кінцевій позиції після коротких голосних і не сполучається з іншими приголосними. Отже, [т] та [п] належать до центру, а [ц] тягнє до периферії.

Так звані довгі приголосні української мови безумовно належать до периферії не тільки тому, що вступають тільки до одномірних опозицій (короткий пом'якшений — довгий пом'якшений, твердий короткий — довгий пом'якшений), а й тому, що дистрибуція переважно обмежена інтервокальною опозицією.

Розглянута ієрархічна інтеграція приголосних фонем дає змогу виділити кілька яскравих рис, які характеризують специфіку кожної системи.

Ядерні опозиції у німецькій мові рівномірно розподіляються між губними, передньоязиковими і задньоязиковими зімкненими. Дещо слабше інтегровані щілинні, особливо передньоязикові [s], [z], [ʃ] та задньоязикові, причому якраз тут наявні «пусті клітини» — [ʒ]. Більший розрив між центром та периферією, більш значуща дистрибуційна обмеженість деяких ланок кореляцій [ʃ], [t/1], [l], [r], [s], [j], нейтралізація дзвінкх [b], [d], [g], [vi], [zl], повна ізолюваність [h] створює певну специфіку німецької фонологічної системи.

В українській мові консонантне ядро складається з передньоязикових зімкнених і щілинних [т], [д], [зі], [с], пов'язаних найбільшою кількістю диференційних ознак.

Більша взаємопов'язаність у системі, відсутність різкого переходу між центром та периферією, менш значні дистрибуційні обмеження — все це створює специфіку української фонологічної системи.

Словесний наголос

Поки що однозначного трактування природи словесного наголосу в обох мовах немає, не існує й порівняльних досліджень у Цій ділянці. За теорією динамічного (експіраторного) наголосу сила повітряного струменя та сила голосу є головними засобами виразу цього виду акценту. На думку Е. Зіверса, південні німці дещо понижують голос у наголошеному складі, а на півночі Німеччини, навпаки, дещо підвищують, тобто це означає, що в німецькому наголосі тон є складовим компонентом. Експериментальні дослідження не внесли повної ясності в це питання через обмеженість експериментального матеріалу — отже, питання про природу німецького наголосу лишається відкритим.

Практика викладання німецької мови українцям свідчить про те, що українці легко навчаються виділяти наголошений склад у німецьких словах, отже, ніби є всі підстави вважати словесний наголос у обох мовах компарабельним.

Словесний наголос в українській мові вважається вільним і рухомим, тобто в різних формах слова може виступати на різних складах, наприклад, голова, голову, голів, голівка, голови, голови, безголовий, головань і т. ін. У німецькій мові наголос визначається по-різному, залежно від того, що вважається головним: історичне минуле, історичний розвиток або акцентні морфемні характеристики. І справді, можна знайти приклади для визначення наголосу як нерухомого ('Lehrer, be'lehren, 'Lehrgang), як рухомого (Traktor — Trak'toren, Lektor — Lek'toren, 'wiederholen — wieder'holen) і як морфологічно-пов'язаного ('schreiben, 'abschreiben, verschreiben, Schreibe'rei).

Наголос в обох мовах завдяки вільному характеру може мати дистинктивну функцію, пор. *укр.* замок — замок, дорога — дорога, закликати — -закликати і *нім.* 'übersetzen — über'setzen, 'lutherisch — lu'therisch, але основною його функцією є контрастивна функція, за допомогою наголосу слова індивідуалізуються.

Одиницею наголосу в українській мові є слово, тоді як у німецькій — лексема. Це означає, що німецьке складне слово зберігає потенційні наголоси всіх складових компонентів, що характеризує їх як самостійні слова, і при певній кількості сполучуваних елементів виникає певна ієрархія наголосів, яка характеризує це складне слово. Наприклад, у двоелементному слові 'Schreib tisch основний наголос виділяє перший компонент, а другорядний —

другий компонент. Якщо до цього складного слова долучається ще одне слово, наприклад, 'Schreibtisch, lampe, то головний наголос позначає перший компонент, а другорядний — третій. Наголос другого компонента трохи послаблюється, лишається непозначеним, проте не настільки, що у ньому могла виникнути редукція, яка характеризує голосні у подібній ненаголошеній позиції простого слова.

В українській мові складне і просте слово підлягають однаковому ступеню редукції, залежно від позиції цього слова відносно наголошеного складу. Це означає, що слово, яке увійшло до складного слова як його компонент, втратило свій наголос і повністю підпорядковане акцентологічній структурі нового слова.

Виходячи з того, що в обох мовах наголос є вільним і навіть рухомим, зіставимо основні моделі наголосу, щоб виявити потенційні можливості обох мов.

- Тип ['] Hand Kind komm! so gut
баб віз мов то тут
- Тип ['—] Vater offen Kino haben gute
прадід поміч жінка маєш добре
- Тип [—'] Beginn Verbot entlang allein
коваль моги вода життя
- Тип ['—] Wanderung anfangen undankbar hoffentlich
подруга крикнути гойдалка холодно
- Тип [—'—] betrügen Traktoren erfolgreich zusammen
махати матуся чорнило гаркавий
- Тип [—'—'] Schneiderei Kommunist Aspirant Bücherei
почуття берегти далечінь ведемо
- Тип ['—] Eigenschaften überfahren Anwesende
виснаження зніжувати зношувати
- Тип [—'—] beobachten verarbeiten lebendige
обшарпанець годований приїхати
- Тип [—'—1] demonstrieren Kommunisten
Aspiranten Büchereien
батьківщина поцілунок
українець хворобливий
- Тип [—] Demonstration Revolution motorisiert
- Тип [] Aufrechterhaltung Aktiengesellschaft
- Тип beabsichtigen benachrichtigen
entgegenkommen
пригноблювати витончувати
обшукування

- T''''
111 '—'] _____'] amerikanisch Charakteristik
Konsolidierung
американський національний
надірвалося
- T'''' [—'] Elektrizität Nationalität
- Складні слова Solidarität ^ ^

Тип [I Rotwein Bleistift Eisenbahn Magenschmerzen
літопис пройдисвіт добробут північ

Тип [I Nordwest allerdings Jahrhundert
barmherzig
буревісник криворучка пароплав
землетрус

Як видно із зіставлення моделей словесного наголосу, потенційно всі вони можливі в кожній мові, але найбільш значущими є частотні моделі наголосу, вони передусім визначають Г характер інтерференції. Звернімося до словникової частотності словесного наголосу і використаємо з цією метою матеріали частотного словника Г. Ітон, яка здійснила у своїй німецькій частині скорочений передрук (перші 6000 слів) із словника Ф. Кедінга. Таблиця ілюструє розподіл слів залежно від кількості складів у першому, найбільш частотному шарі лексики — першій 1000 слів і

Таблиця 6

Розподіл слів залежно від кількості складів

Слова (залежно від кількості складів)	Вибірка з 1000 слів		Вибірка із 5000 слів		Усього	
	Кількість	% від 1000	Кількість	% від 5028	Кількість	% від 6028
Односкладові	271	27,1	471	9,37	742	12,31
Двоскладові	480	48,0	1Е0Э	37,81	2389	39,63
Трискладові	227	22,7	1893	37,65	2120	35,17
Чотирискладові	18	1,8	610	12,13	628	10,42
П'ятискладові	4	0,4	115	2,29	119	1,97
Шестискладові			24	0,48	24	0,40
Семискладові			6	0,12	6	0,10
Усього:	1000	100	5028	100	6028	100

CO IO CO
od r-'

CO CO
CO -' ю
^ r-Г CTГ ю
f- - CM

CO r CO CO
"o CM" (C o oo"rГ
- ^ CM 'rf ю CO

CT O CO CO TF IM
CM CO CM -

-E O CO CN CO CO
CO 1L CO CM - CO
o c- CO CO 'ф ^
.T; 3C C* <M
CO O3 CM

8 2 2 ° ° °
O 6 0 ° o o

T * - , ю + CO
O CT - - CM
CЯ OO CO - CM

Н я -
'н-я
CM CO -ф ю CO [-^
5 ü > 1

в наступних 5000 слів. За своїм обсягом ця лексика значною мірою відповідає лексичному мінімуму першого, другого і частково третього років навчання студентів у вузах на факультетах іноземних мов.

Із таблиці 6 видно, що для першої тисячі слів найбільш частотним є двоскладове слово (48%), а для наступних 5000 слів двоскладові та трискладові слова конкурують між собою щодо частотності вияву (37%). За ними йде за частотністю чотирискладове слово. Тепер звернімося до того, як розподіляються наголоси в цих, найчастотніших, словах, а також і в інших.

Із таблиці 7 видно, що в двоскладових словах наголос здебільшого припадає на перший склад (84,34%), тоді як па другий — лише в 15,66%.

У трискладових словах наголос у 50% припадає на перший склад, а у 42,24% — на другий. Отже, перший і другий склади виступають майже як рівноправні конкуренти. У чотирискладовому слові перший (36,82%) і другий (37,65%) склади виступають як цілком рівноправні конкуренти. У п'ятискладовому слові, як і у шестискладовому, другий склад виступає переважно як наголошений (40% і 58,33%).

На жаль, бракує цілком компарабельних матеріалів із дистрибуції українського наголосу, проте певні цікаві, хоч і не цілком зіставні, дані знаходимо в згаданій уже книзі В. І. Перебийніс (табл. 61, 62 та додаток 8). За даними таблиці 61 та з тексту видно, що у двоскладових словах, точніше одноморфемних словоформах, на-

голос здебільшого припадає на другий склад. У трискладових словах наголос також тяжіє до другого складу.

Ця ситуація підказує, що саме дво- і трискладові слова мають бути об'єктом інтерференції під час навчання німецької мови.

Зробимо висновки (поки що попередні за браком повних даних) щодо можливого процесу інтерференції:

Н [' - > - ' ! У
Н [' - - > - ' - 1 У

Для складних слів можна із значною вірогідністю передбачити, що інтерференція обов'язково відбудеться, оскільки продуктивні моделі словесного наголосу перебувають у різкому контрасті: для німецької мови продуктивний тип [',], а для української ['], модель ['] у німецькій мові характеризує кілька винятків, отже Н [', > /] У.

Можна визначити ще одне джерело помилок у галузі акцентології, але воно вже не виводиться із зіставлення акцентологічних моделей.

Слід мати на увазі існування конкуруючих форм наголосу, варіабельність наголосу, навіть коли остання розвивається всупереч орфоепічній нормі. Дуже поширена в розмовній мові тенденція до пересуву наголосу з суфіксів іншомовного походження на кореневий склад ставить під сумнів існування справді орфоепічних варіантів, нпр.: inter-na'tional —'international, offi'ziell—'offiziell, sozia'listisch—'sozialistisch, As'phalt — 'Asphalt, DD'R — 'DDR.

Очевидно правила німецького словесного наголосу і практичні вправи потребують нової редакції, яка врахувала б продуктивність акцентологічних моделей. Навряд чи можуть вважатися ефективними правила, у яких за основу вважаються моделі старогерманського наголосу (на кореневому складі), а всі інші випадки розглядаються як винятки. Адже ці винятки займають більш ніж 15 сторінок тексту у орфоепічному словнику Зібса.

Інтонація

До інтонації у широкому значенні цього терміну відносять кілька фонетичних засобів або, як їх часто називають, ГРМ ^ OHE-THTIV: м ? лодію - паУзи, фразовий наголос, темп і Г ТМ Р. ли Ш тона « ію Розуміють дещо звужено, переважно як мелодику, оскільки мелодика є провідним компонентом інтонації.

Останнім часом внаслідок Інтенсивного експериментально-фонетичного вивчення інтонації, зокрема у працях О. А. Бризгунової на матеріал і російської мови та О. Есена на матеріалі німецької мови, було доведено, що прямих однозначних зв'язків між синтаксисом та інтонацією немає. «Немає синтаксичних типів інтонації,— тобто інтонації окремих речень», — пише О. А. Бризгунова [9, с 219]. Це означає, що кількість «комунікативних типів» інтонації незрівнянно менша (3—5) порівняно із синтаксичними конструкціями. Отже, основним об'єктом інтонації є не речення, а висловлення, фраза. «Фраза,— писав С. О. Карцевський,— одиниця актуалізованої комунікації. Вона не має власної граматичної структури. У неї є особлива фонетична структура, яка полягає в інтонації. Саме інтонація створює фразу» [119, с 190].

Основне завдання теперішнього етапу експериментальних досліджень з інтонації полягає у тому, щоб визначити механізми, завдяки яким з фраз окремих різноманітних мовних актів комунікації вилучити диференційні ознаки дискретних одиниць інтонації. «Якщо ж цього не намагатися досягти, то слід взагалі відмовитися від об'єктивно-фонетичного дослідження інтонації, хоча в лінгвістиці відомо, що будь-яке лінгвістичне ціле піддається членуванню і може бути описане у цілому та в частинах, що складають ціле, оскільки «ціле було раніш за свої складові частини» [54, с 18].

Основна функція інтонації полягає в тому, що вона актуалізує висловлення, бо воно породжується у мовному акті комунікації. Крім цього, інтонація виконує подвійну функцію, членуючи мовний потік і водночас зв'язуючи у цілісність певні відрізки мовного потоку. І нарешті, інтонація поряд з лексико-синтаксичними засобами відтворює зміст висловлення та відтінки цього змісту. Можна знайти приклади, коли саме інтонація передає основний комунікативний зміст речення.

Кожен компонент інтонації, незважаючи на тісний взаємозв'язок, може також виконувати певну функцію. Як твердить Т. М. Ніколаєва, ця функція має певне семантичне забарвлення. Мелодика, на її думку, є найбільш «загальноносинтаксичним» компонентом інтонації, що відбиває «зв'язаність — незв'язаність» мовних відрізків у рамках мовного акту. І характеристиками темпу пов'язується розрізнення більш-менш важливого. Пауза фіксує такі значення, як наслідок, результат, протиставлення і т. і.

Вивчення інтонації у типологічному плані окремо окреслює коло проблем, які ще не знайшли свого остаточного висвітлення. «... Можна з певністю твердити, що з усіх мовних рівнів типологічне вивчення інтонації близькоспоріднених мов найважче для дослідження» [46, с 215]. Очевидно, навіть і не тільки для близькоспоріднених, а й для неспоріднених мов типологічне дослідження інтонації становить дуже складне питання. Т. М. Ніколаєва вбачає основні труднощі у градуальності інтонаційних фактів. Широка частотного діапазону, різкий або нерізкий рух тону у складах, середня тривалість звуків, ступінь акцентного виділення,— усе це може правити за важливі диференційні ознаки. Друга проблема, на її думку, полягає у семантичній тотожності. Як відомо, інтонаційні моделі (контури) накладаються на лексико-граматичний склад висловлювання і різновиди інтонаційних контурів залежать від лексико-синтаксичного наповнення висловлень.

У зв'язку з другою проблемою деякі дослідники інтонації, як наприклад, С. О. Карцевський, Б. В. Томашевський, намагалися обрати об'єктом дослідження «чисту» («голу») інтонацію, звільнену від семантичних пуг. На їхню думку, вигуки типу *yuyi*, *em*, *hm* або інтонація цифр, звільнена від будь-якої модальності, найбільше придатні для подібних досліджень.

Інтонаційні одиниці, що мають диференційні ознаки, називаються інтонами або просодемамі. Питання про термін та його зміст лишається досі дискусійним, але ми не будемо розглядати його тут, оскільки О. О. Реформатський, який ввів поняття інтонами у мовознавчу літературу, відмовився від нього через те, що «просодема» порівняно ширше за поняття, до якого може входити і акцентологія. «Особливістю просодеми (порівняно з фонемою) є те, що вона не може бути ізольована та відтворена (хоч би штучно), тому що завжди накладається на певну послідовність фонем», [35, с 97].

Інтонаційний аналіз фраз — висловлювань принципово відрізняється від синтаксичного. Синтаксичний аналіз (аналіз структури зв'язку між словами) має своїм завданням виявити тип речення (просте, складне, складносурядне, складнопідрядне і т. ін.) і характер зв'язку між реченнями, тоді як при інтонаційному аналізі першим кроком є визначення кількості синтагм, синтагматичних меж і фразового наголосу (його характер та слова, які він виді-

Другим кроком, який можливо здійснити тільки за допомогою інструментального дослідження, є з'ясування таких характеристик: 1) рух тону та швидкість тонових змін; 2) рух інтенсивності (загальної і складової); 3) динаміка тривалості; 4) середня тривалість звуку і абсолютна тривалість звуку на певних ділянках; 5) чи є склад — носій фразового наголосу найбільш тривалим; 6) чи є склад — носій фразового наголосу найбільш інтенсивним.

Термін синтагма вживається тут у тому значенні, якого надавав йому Л. В. Щерба: «Ця фонетична єдність, що виражає єдине ціле за своїм змістом у процесі мовлення — думці ...» [77, с 87]. Як відомо, вчення про синтагму розвинув В. В. Виноградов. Він писав: «Речення може розпадатися на відрізки, що характеризуються підсиленням наголосу останнього слова і виражають у цьому контексті одне, хоч би й складне поняття. Це — синтагми. Синтагми можуть (але не повинні) відділятися один від одного паузами. Вони складаються з одного слова або з кількох слів» [13, с 210].

О. С. Мельничук продовжив розвивати далі вчення про синтагму. Він довів, що синтагматичне і так зване «актуальне» членування (як його розуміють представники празької лінгвістичної школи) — явища одного і того ж порядку. О. С. Мельничукові вдалося на великому матеріалі показати різницю між обов'язковою та факультативною синтагмою. Останню він називає мінімальною синтагмою. О. С. Мельничук здійснив класифікацію синтагм і показав, що порядок слів у слов'янських мовах є синтаксичним засобом вираження синтагматичного членування речень.

Найважливішою ознакою синтагми є її інтонаційна цілісність, яка досягається тим, що в синтагмі при нейтральному мовленні виникає лише один синтагматичний наголос. Слабші наголоси у рамках синтагми можливі, але вони не обов'язкові. Другою ознакою може бути пауза, якщо вона не має гезитаційного (тобто нелінгвістичного) характеру. Однак, як вже давно доведено, пауза не обов'язково повинна означати перерву у звучанні, тобто вона може не мати часових характеристик, але все одно сприйматися як пауза, тому що різкий злам мелодики також справляє враження паузи. Синтагматичний наголос має приблизно ту саму функцію, що й словесний, тільки словесний з'єднує склади в одне слово, тоді як синтагматичний наголос об'єднує слова у цілісний відрізок мовного потоку вже на інтонаційному рівні.

Кількість синтагм не залежить безпосередньо від син-

^{т а к} п *ПієГчидовІй балет | я дивився вже двічі.*

9 *Якщо ви цього хочете, \ я приїду.*

я *Коли я повернуся з відпустки, \ я вам подзвоню*
1 прикладів видно, що просте поширене речення (1), япнопідрядне з умовним (2) і підрядним часу (3) мають двосда^ний склад. Ці самі речення можуть мати й односинтагменний склад.

1) *Я дивився цей балет уже двічі.*

2) *Я приїду, якщо ви хочете.*

3) *Я вам подзвоню, коли повернуся.*

Те саме і в німецькій мові:

Als wir das Theater verließen, | trafen wir den Professor.

Und wenn es regnet, | bleibe ich zu Hause.

w"r trafen den Professor, als wir das Theater verließen.

Ich bleibe zu Hause, wenn es regnet.

Синтагматичне членування може виконувати змісторозрізнавальну роль:

Галя, І відчувала мати, \ не дарма викликала її.

Галя відчувала, \ мати не дарма викликала її.

Ці речення залежно від синтагматичного членування мають різний зміст. Пунктуація допомагає виявити його.

Так само і в реченні:

Сьогодні дідові Євмену \ будівельна бригада заклала хату.
Сьогодні, дідові, \ Євмену будівельна бригада заклала хату.

У реченнях:

Треба вчитися, \ працювати | та відпочивати.

Треба вчитися працювати та відпочивати

змісторозрізнавальна роль синтагматичного членування можлива тому, що інфінітив *вчитися* виступає і як лексична одиниця і як елемент словосполучень *вчитися працювати, вчитися відпочивати*.

Змісторозрізнавальну функцію може виконувати обставина способу дії:

Слівця не скаже, \ весело не засміється, \ не гляне.

Слівця не скаже весело, \ не засміється, \ не гляне.

Або:

Лишити так, \ не можна оперувати.

Лишити так не можна, \ оперувати;

обставина часу:

Переверну всі папери зранку, \ знайду.

Переверну всі папери, | зранку знайду.

У німецькій мові сталий порядок слів не допускає таких операцій, однак у певних типах речень вони також можливі:

Emil übergab das Geld der Tochter, | seiner Frau.

Emil übergab das Geld der Tochter seiner Frau.

Як уже згадувалося, інтонаційний аналіз першого етапу складається з визначення кількості синтагм, синтагматичних меж і характеру фразового наголосу. При нейтральному мовленні у синтагмі особливо у мовних стилях, близьких до розмовного (але не просторіччя!), синтагматичний наголос виділяє одне з останніх слів у синтагмі.

Wir haben gerade ge"gessen.

Wir haben gerade "Frühstück gegessen.

Wir haben gerade ein leichtes "Frühstück gegessen.

Wir haben gerade ein leichtes Frühstück in unserer "Mensa gegessen.

Wir haben gerade ein leichtes Frühstück in der Mensa unseres Insti"tuts gegessen.

Як видно з наведених прикладів, синтагматичний наголос підкреслює слово, яке є носієм нової інформації і яке виступає як логічний присудок у реченні. З появою нового слова, яке уточнює ситуацію, синтагматичний наголос виділяє саме це слово. Синтагматичний наголос, як правило, не виділяє допоміжних дієслів і дієслів, що мають при собі додаток або обставину, наприклад:

Es muß "schön geschrieben werden.

Man sagte mir, |daßer im Insti"tut gewesen war.

Wir dachten, | daß es "Karl gewesen sein könnte.

Наведемо кілька прикладів синтагматичного членування з української мови:

Дорош | сів на своє місце. •

Маленьку хату \ обступили кругом високі ясени.

У них | не було внутрішньої «боротьби».

Повз Мотузчин двір як проходив | — і не глянув.

Товаришу, | дай закурити.

Ці приклади нібито свідчать, що синтагматичний наголос припадає на наголошений склад останнього слова, проте не можна поки що думати, що тільки такий спосіб синтагматичного наголосу є типовим. Порівняння створює враження, що в німецькій мові на відміну від української, де синтагматичний наголос здебільшого припадає на останні або одне з останніх слів, синтагматичний наголос просувається наперед від кінця синтагми. Однак цей попередній висновок не можна взяти як розрізняльну ознаку.

У всякому разі синтагматичний наголос аж ніяк не залежить від категоріальності частин мови (іменник — може позначатися, а займенник — ні і т. ін.), а пов'язаний з тими словами, які виражають логічний предикат.

Наведемо ще кілька прикладів:

So "ist es. Das bin "ich, | ""Peter. Ich habe noch etwas "vor. Du "kennst ihn doch: "Ось як. Це "я, \ твої

"батько.

В процесі мовлення, позначеного певною експресією, фразовий наголос дістає інше забарвлення — виникає так званий логічний наголос. Цей останній термін піддавався критиці через певну неточність, але, зважаючи на те, що він дуже поширений у російській лінгвістичній літературі, вважаємо за можливе вживати його. Слід тільки спеціально підкреслити, що логічний наголос виконує контрастивну функцію, виділяючи одне поняття на відміну від іншого, згаданого в тексті або такого, що лишилося незгаданим. Проте про поняття, яке протиставиться, можна здогадатися з контексту або із загальної ситуації. У німецькій мові логічний наголос супроводиться, як правило, інверсією. У всякому разі у переважній більшості випадків при інверсії виникає логічний наголос:

Schön ist die Wohnung!

Nur ein Punkt fehlt mir.

При прямому порядку слів логічний наголос служить для виділення якого-небудь слова. Наприклад, у реченні можливі три варіанти логічного наголосу:

Karlchen (nicht Peter) spielt im Garten.

Karlchen spielt (nicht schläft) im Garten.

Karlchen spielt im Garten (nicht auf der Straße oder im Hof).

В останньому реченні логічний наголос заміщує синтагматичний, він сприймається як дещо підсилений порівняно з синтагматичним. Але останній випадок заміщення синтагматичного наголосу є порівняно поодиноким, здебільшого логічний наголос виділяє ті слова, які звичайно не несуть синтагматичного наголосу.

Das werden Sie tun.

Sie kommen zurück, als sein nichts passiert.

Warum legen Sie Ihren Koffer unter den Tisch?

Sie sind gefallen? Ich habe gefallen.

Das ist meine Aktentasche!

Keine Antwort ist auch eine Antwort.

Das bequemste Verkehrsmittel ist die Metro.

Як видно з наведених прикладів, місце розташування логічного наголосу порівняно з синтагматичним пересувається від кінця синтагми до її початку.

Так званий емпатичний наголос є різновидом логічного, але він відбиває більший ступінь афекту, здійснюється на порівняно вищому (або нижчому) частотному діапазоні і при більш виразних фонетичних засобах, таких як тривалість і паузи.

Наведемо кілька прикладів логічного наголосу в українській мові. Логічний наголос може зумовлювати інверсія.

Йшов коваль присмерком.

До дому, каже, пішов.

У реченні можливо майже стільки варіантів логічного наголосу, скільки слів.

Учні шостого (не сьомого) класу писали твір.

Учні шостого класу писали (не переписували) твір.

Учні шостого класу писали твір (а не контрольну роботу з математики).

Особливістю синтагматичного членування є те, що слід розрізняти обов'язкові та факультативні синтагми. Під обов'язковою ми розуміємо таку синтагму, яку у переважній кількості випадків виділили б носії певної мови. Факультативна синтагма залежить від ситуації, індивідуальних особливостей та від стилю мовлення. Не виключено, однак, що синтагматичне членування у цілому (тобто й обов'язкові синтагми) також залежать від стилю мовлення, але це питання докладно ще не досліджено. Позначимо факультативні синтагми:

У самому кутку, | на покуті | стояв невеличкий стіл з двох дощок | на палець одна од другої...

Він знає, | що в селі немає кращої дівчини.

Але економ | так платив дітям, | що Мокрина | плюнула на Юрків заробіток.

Повінь добрих почуттів заповнює душу вчителя, \ коли він чує, | як довірливо тулиться до нього дитина.

Важливо зауважити, що кількість синтагматичних наголосів дорівнює кількості синтагм. Тому, коли одна із синтагм факультативна і в мовному акті зливається з іншою, то й кількість синтагматичних наголосів зменшується на один.

Він "знає, замість: "Він \ "знає,

що в селі немає кращої "дівчини замість:

що в "селі | немає кращої "дівчини.

І навпаки, коли речення поширюється, тоді кількість синтагм збільшується і відповідно збільшується кількість

интагматичних наголосів. Однак в основі механізму синтагматичного членування лежить не поширеність речення а виділення логічного суб'єкта та логічного предиката.

¹¹ Ще Л. В. Щерба звернув увагу на це явище у зв'язку односкладністю чи двоскладністю речень. О. С. Мельник також вважав, що в основі синтагматичного членування лежить членування думки на логічний суб'єкт та логічний предикат: "В інтонаційно-позиційних засобах внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення з максимальною чіткістю і гнучкістю передаються суб'єктивні способи формування смислової структури, позначуваної печенням думки, способи осмислення і розумової обробки відношень між лексично розрізняваними компонентами думки» [44, с 504—505].

Наскільки важливою для мислення й обміну думками є ця сторона синтаксичної структури речення, видно хоча б з того, що саме в ній, поряд з іншими особливостями смислової будови думки, повністю проявляється логічна структура думки, тобто членування думки на логічний суб'єкт і логічний предикат. Логічна структура думки ніколи не може бути однозначно встановлена за морфематичними засобами оформлення речення. М. Ромпортль вводить членування речень за ознакою протиставлення логічного суб'єкта та логічного предиката як спеціальний пункт порівняльного аналізу інтонації кількох мов. Причому він підкреслює, що встановити тільки факт наявності паузи (тобто синтагматичної межі) між логічним суб'єктом і логічним предикатом ще мало, треба саме в цій ділянці спостерігати за модифікацією мелодики, тривалості, щоб виявити, що підсилюється тут (суб'єкт чи предикат) засобами мелодики, а що за рахунок наголосу і тривалості.

За нашими даними, у простому поширеному реченні (на німецькому матеріалі) переважає (у 66% всіх випадків) членування цих речень на дві синтагми, причому синтагматична межа проходить перед іменним або дієслівним присудком. Отже, у випадку з іменним присудком синтагматична межа проходить перед допоміжним дієсловом-зв'язкою. Формальною ознакою морфематичних засобів синтаксису є те, що підмет виражений іменником (а не особовим займенником).

Розглянемо приклади з різним ступенем поширеності підмета:

1) Der ruhigste Junge in der "Klasse I ist nicht immer der beste Schüler

2) Das größte Tier in diesem "Zoo | ist ein alter indischer Elefant.

3) Das Brandenburger "Tor | ist Wahrzeichen von Berlin.

4) Die Leipziger Universität | ist eine der ältesten Universitäten der "Welt.

5) Die Hauptstadt der Ukrainischen SSR — "Kiew | ist eine der größten Städte der Sowjetunion.

6) Die Steine "selbst | sind kleine Fleischpastetchen.

7) Unsere erste Stunde "heute | ist Erdkunde.

8) Ein Freund von "ihm | ist Sportreporter.

Наведені приклади відбивають поширений підмет за допомогою різних синтаксичних засобів — означення, вираженого прикметником (1, 2), означення, вираженого власним іменем (3, 4), прикладки, вираженої іменником (5), за допомогою обставини часу (7), однак у всіх прикладах складова межа чітко проходить перед зв'язкою.

Непоширений підмет членується у подібний спосіб, пор.:

Bertold "Brecht I ist einer der größten Dramatiker des XX. Jahrhunderts.

Der "Faust | ist die größte Schöpfung des dichterischen "Geistes.

Die "Humboldt — Universität | ist mit über 10 Tausend Studenten] eine der größten Universität der DDR.

Ці приклади з поширеним і непоширеним підметом свідчать про те, що в таких випадках членування виникає внаслідок протиставленого логічного суб'єкта логічному предикату, тобто подібні фрази сприймаються як дво-складні.

Один виняток тут можливий і цей випадок має характер певної закономірності: коли іменник виражений особовим займенником, тоді речення сприймається як односкладне і синтагматичне членування принаймні перед зв'язкою не відбувається, тобто логічний предикат не протиставиться логічному суб'єктові, пор.:

Er ist "Arbeiter.

Ich bin "Journalestin*.

Er ist mein "Schulfreund.

Aber er ist kein "Bauer.

Du bist einer der besten "Arbeiter.

Зрозуміло, що логічний наголос може викликати інший • варіант синтагматичного членування, наприклад:

" Ich | bin Kommunist.

Ich " war J und " bin Kommunist.

З другого боку, можливі двосинтагмові фрази за озна-

^"wifsind 33 Inge "nieure | und etwas 1050 Arbeiter irr
Hiesem Be"trieb.

Er war während des Krieges Sol'dat | und hat viele
» Auszeichnungen.

Weber blieb vor Zimmer elf stehen | und klopfte.

Сполучник und вказує тут на однорідність і складносу-
рядність.

У випадку з дієслівним присудком синтагматичне членування може також протиставити логічний суб'єкт логічному предикату, але для цього потрібно, щоб іменник складався принаймні з двох слів (Familie "Braun), тобто щоб був наявний мінімальний елемент поширеності. Слід зауважити при цьому, що слова, які замінюють артикль, не створюють поширеності (Meine Mutter, Jeder Student і т. ін.): Eigent kleines niedliches " Häuschen | stand am " Waldrand. Проте: Die Mutter ruft den " Sohn. Der Besitzer des "Hofes | begrüßte uns " höflich.

Проте: Die Sonne " scheint nicht.

У простих поширених реченнях з трьома і більше синтагмами синтагматичне членування відбувається за ознакою поширеності і можуть відокремлюватися усі види означень, обставин, прикладок, відокремлень. Але тут уже діє інший, механізм: синтагматичне членування відбувається за ступенем поширеності:

Seit 1917 | ist Moskau das Zentrum aller fortschrittlichen
Ideen, | des gerechten Kampfes gegen die Unterdrückung [und des Kampfes für den "Frieden.

Das heutige "Kiew] ist eine "Stadt | mit breiten grünen
"Straßen, | geräumigen "Plätzen, | vielstöckigen " Wohnhäusern, | Re"gieungsämtern, | Mu"seen, | Verkaufsstellen, /
"Schulen, | The"atern und Ho"tels.

Er ist ein guter Kenner der deutsch-französischen Beziehungen | im XIX. Jahr "hundert.

Der alte Biblio"thekbau | ist ein Werk des genialen russischen Baumeister des XVIII. Jahr "hunderte | Ba"schenow.

В українській мові у простому поширеному реченні спостерігається також тенденція до протиставлення логічного суб'єкта та логічного предиката, причому за ознакою поширеності, наприклад: 1) Проте сучасна науково-технічна революція | йде значно далі. 2) Лісова тиша | розступилася перед Губенком. 3) Радянська література | — література новаторська. 4) Керуючись ленінською настановою,

наша партія \ здійснює свою зовнішню і внутрішню політику. 5) *Поставлене Комуністичною партією перед нашою літературою завдання* | — *досягти вершин світової художньої творчості* | — *не може бути здійснене без сміливих дерзаних і винаходів.*

У наведених прикладах синтагматична межа проходить якраз перед дієслівним присудком, а у випадку (3) на місці відсутньої зв'язки.

На жаль, важко визначити, наскільки типово це явище, тобто наскільки ця тенденція переважає над іншими; це потребувало б спеціального дослідження.

Можна виділити дві особливості синтагматичного членування в українській мові. Перша полягає в тому, що синтагматичне членування речення не обов'язково має відбуватися безпосередньо перед дієслівним присудком. Коли дієслівний присудок має пояснювальне слово, яке згідно з порядком слів в українській мові може стояти і перед дієсловом, тоді синтагматична межа проходить перед цим пояснювальним словом, наприклад: *Аркадій Петрович \ несподівано крикнув.* Зрозуміло, що логічний наголос викликає інший варіант синтагматичного членування: *Аркадій Петрович \ несподівано крикнув.*

У складнопідрядному реченні характер членування на логічний суб'єкт та предикат змінюється. Підрядні речення з іменним присудком односкладні. Сталий порядок слів з дієсловом на останньому місці різко змінює картину членування, наприклад: *Ich weiß, | daß er "krank ist. Man "dachte, | daß es " meine Schuld war.*

Підрядні речення з дієслівним присудком також здебільшого мають односкладний характер:

Er flog mit Ausdauer und solcher Macht gegen die Scherben meines "Blumenfensters, | daß ich es als ein leises " Klopfen vernahm. Er wußte, | daß sie 'kommt.

Кілька прикладів з української мови: *Художня література \ відобразила незліченну кількість важливих проблем та життєвих колізій, \ що свідчать про боротьбу старого з новим. Графом Маркові здалося, \ що невідомий застогнав. Соціалістичний реалізм як метод зображення дійсності | продовжує кращі традиції критичного реалізму, | який головним вважав правдивість у зображенні дійсності.*

Між частинами складносурядного та складнопідрядного речення синтагматичне членування більш стабільне. Стабільним членуванням характеризуються складнопідряд-

НО

; печення з часовими, причинними, наслідковими та допустовими відношеннями. При цьому розрізняють конструкції відкриті (з препозицією головної частини) і конструкції закриті (з препозицією підрядної частини): *Als er 19 war, | begann der "Krieg. Der Krieg be"gann, | als er 19 war. Da die Straße sehr"glatt war, | begann das Auto zu"schleudern Das Auto begann zu"schleudern, weil die Straße sehr "glatt war. Er arbeitet "dort, | wo man ihn"braucht. Ob er"kommt, | entscheidet sich "morgen.*

Більш стабільне синтагматичне членування у цих випадках і в українській мові. Обов'язкові синтагми виникають на межі головного речення та підрядного: *Обговорювати хотіли, | як звірину од людини захистити, \ бо сильно людина на звіра насідати почала.*

Отже, синтагматичне членування в обох мовах має спільні і специфічні риси. Спільні риси виявляються в однакових способах відбиття логічної структури думки — протиставлення логічного суб'єкта і логічного предиката в простому поширеному реченні. Специфічні риси виявилися у тенденції до односкладності підрядних речень в німецькій мові і у варіабельності межі перед дієслівним присудком в українській мові. Очевидно цим не вичерпується специфіка двох мов на цьому рівні. Можна гадати, що фактичні засоби різних ступенів словесної виділеності також повинні підкреслювати специфіку кожної мови. У всякому разі немає сумніву, що інтерференція на цьому рівні також можлива і що вправи на синтагматичне членування і на фразовий наголос повинні передувати вправам з інтонації..

КОМУНІКАТИВНІ ТИПИ ІНТОНАЦІЇ

Для обох мов встановлено три типи інтонації: інтонація завершеності, інтонація незавершеності і питальна інтонація. Інколи пропонують ввести четвертий комунікативний тип -^ -наказову інтонацію. Диференційні ознаки полягають у тому, що контрасти в мелодії створюють ефект завершеності висловлення або надають висловленню питального забарвлення і т. ін. Останнім часом встановлено, що людське вухо розрізняє три релевантні рівня тону: низький, середній та високий. Визначальним для кожного типу є спосіб, у який закінчується мелодійне оформлення вислов-

У дальшому викладі вживатимемо найбільш економічний спосіб транскрипції: цифрою 1 позначаємо нижчий тон,

цифрою 2 — середній і цифрою 3 — високий тон. Як відомо, значний рух мелодики спостерігається на наголошених складах.

ІНТОНАЦІЯ ЗАВЕРШЕНОСТІ

Візьмемо найпростіший випадок — односкладове слово в обох мовах:

• *Ш* *Ш*
 Ja. Tak.

На наголошеному складі відбувається піднесення та спад мелодики. Знак [] відбиває загальний напрямок руху мелодики — він символізує цей тип. У кожній фразі можна виділити три ділянки, важливі для розуміння того, де є найбільш значущі (релевантні) відрізки. Ділянка, яка включає в себе відстань від першого наголошеного складу до останнього, є, як правило, найбільш важливою (особливо для цього типу інтонації). За термінологією О. Ессена, ця ділянка називається Rhythmischer Körper або Schwerpunkt. Весь відрізок до першого наголошеного складу називається Vorlauf, а відрізок, який починається після останнього наголошеного складу — Nachlauf.

Інтонація, яка була у вигляді транскрипції зафіксована у наведених прикладах, може передаватися структурною формою: [-31 — \|. Дві риски означають, що Vorlauf та Nachlauf відсутні. Звичайно позначається ще й наголос, проте він сприймається тільки тоді, коли є ще й ненаголошені склади. На підставі цієї формули можна було б зробити висновок, що односкладові слова інтонуються цілком ідентично. Але це не так, відчутна різниця полягає в тому, що відбувається рух мелодики, тобто з якою швидкістю і в якому типовому діапазоні (з яким частотним інтервалом).

Як бачимо, структурна формула інтонації, яку ввів свого часу В. Мултон, потребує дальшого вдосконалення. На жаль, поки що бракує порівняльних розвідок щодо того, як інтонуються наголошений склад, особливо у тих випадках, коли в його рамках здійснюється інтонація завершеності. Власне, це стосується і всіх інших типів інтонації.

Розглянемо більш поширені типи висловлень, однак у рамках однієї синтагми.

2 22 3 1 | 2 2 2 *Ш*
 Ich habe "Eile. Я поспі"шаю.

Обидва висловлення мають знову ж таки однаковий взірць інтонації. Структурна формула також однакова

/9 2 2 "3 1 I)- Елемент, який диференціює інтонацію, в'язаний з наголошеним складом і зміною мелодики від високого до низького тону. Знову цей елемент лишається поза формулою. Особливість цієї варіативної моделі інтонації полягає в тому, що тут присутні вже всі три структурні елементи. Як видно з повтору середнього тону, на всіх ненаголошених складах, Vorlauf є тут монотонним і цілком іррелевантним. Розглянемо більш поширені ре-

^{чєн} 2'я, 22 2 3 2 1 1 | 22 2 2 2 *Ш*
 Ich habe schon "längst geschrieben. Усі вже давно "сплять.
 [2 2 2 2 "32 1 1 |] [2 2 2 2 " 3Ц1

У цих висловлюваннях вже виявляється більш істотна різниця — у способі виділення слова, що пояснює присудок. Отже, логічний предикат виділений тільки в українській мові експіраторно і мелодійно. У німецькій мові ці функції переносяться на слово, яке пояснює, уточнює предикат (längst). Завдяки цьому створюється більша монотонність.

Наступні приклади можуть уже мати дві синтагми, якщо б вони вимовлялися з більшою експресією. При нейтральному мовленні вони мають лише одну синтагму:

2 3 2 2 2 Ц 2 2 2 2 3 2 2 2 *Ш*
 Sie bittet uns zu "Tisch. Вона запросила нас до "столу.
 [2 3 2 2 2 " 11 [2 2 2 2 3/2 2 2 3Ц]

Згадана потенційна синтагма (Sie bittet uns) zu Tisch. Вона запросила нас (до столу) розкриває певну внутрішню закономірність мелодійних контурів. Синтагматичний наголос може виділятися тільки в основному як експіраторний, але водночас саме на цьому складі спостерігається мелодійний злам — мелодика досягає найнижчого рівня. Проте слово, яке у випадку максимального членування могло б стати носієм синтагматичного наголосу, у німецькій мові виділяється мелодійно за допомогою високого тону. Що ж до української мови, то тут підвищення факультативне і навіть у тому випадку, коли воно стає реальним, це виділення відбувається додатково до виділення слова 3 синтагматичним наголосом.

У подібний спосіб виділяються означення до іменника» якщо іменник має синтагматичний наголос:

2 2 32 1 1 1 | 2 2 2 2 2 32 2 2 2 2 3Ц
 Sie kauft frische Вона купує сві л
 Schnittblumen. зрізані квіти.
 12 2 3 2 " 1 1 1 | √ [2 2 2 2 2 3 / 2 2 2 2 2 " 3 Ц]

Означення в німецькій мові також виділяється мелодійно, а синтагматичний наголос — експираторно і засобами тривалості. В українській мові, як уже було сказано, таке мелодійне підвищення факультативне, якщо воно реалізується вищим тоном.

Якщо ж це означення уточнюється за допомогою ще одного пояснювального слова, то картина дещо змінюється:
2 2 3 3 2 3 1] . 2 2 2 3 2 2 2 2 3 1 |

Sie kauft ganz frische Вона купує зовсім свіжі
"Blumen. -квіти.

12 2 3 3 2 " 3 1 |] [2 2 2 3 2 2 2 2 2 "<.3Щ

При такому ступені поширеності мелодійні контури в обох мовах значною мірою відмінні. У німецькій мові слово, яке уточнює означення, виділяється мелодійно. В українській мові воно звичайно лишається ненаголошеним, однак слово з потенційним синтагматичним наголосом виділяється мелодійно (купує) і сприймається як наголошене.

Обставини способу дії, які пояснюють дієслово, в німецькій мові високим тоном не виділяються, а в українській — виділяються:

2 3 2 2 2 2 " 3 Ц 2 3 2 3 1 2 2 3Ц

Ich koche dir schnell die Suppe. Я швидко зварю тобі "суп.

[2 3 2 2 2 2 " 3 1 |] [2 3 2 3 1 2 2 " 3 1 √

При інтонації завершеності висловлення не завжди починаються середнім тоном, як це було видно на прикладах. При логічному наголосі речення може починатися високим тоном.

3 2 1 | 2 3/2 2 2 2 3Ц

"Karlchen bleibt hier. Пет"ро лишається тут.

∨" 3 2 Ц] [2 "312 2 2 2 2 3 Ц

У німецькій мові слово, виділене логічним наголосом, вимовляється переважно високим тоном, в українській мові це — рідкісне явище.

Ми розглянули тут кілька типових варіантів мелодійних контурів, які можна пояснити тільки в тому разі, якщо аналізувати їх, виходячи з поширеності речень та лексико-семантичного наповнення цих моделей. Тут не були розглянуті випадки з двома наголосами, тому що два синтагматичні наголоси означають дві синтагми і нічого принципово нового в них бути не може.

ІНТОНАЦІЯ НЕЗАВЕРШЕНОСТІ

Інтонація незавершеності характеризує будь-яку не станню синтагму в реченні і має сигналізувати про те, що висловлення не закінчене і продовження має бути.

Релевантним для цього типу інтонації є мелодійне положення останнього складу, незалежно від того, наголошений чи ненаголошений це склад.

Найзручнішим педагогічним прийомом є зіставлення з інтонацією завершеності, щоб краще підкреслити специфіку обох інтонацій, наприклад:

I 3 2 Ц 2 3 1 3/21

Ich " freue mich. Ich "freue mich /Sie kennenzulernen.

[2 " 3 2 1] [2 " 3 1 3/21 - [...]

2 2 2 3 Ц 2 2 2 3 2 1

Дуже приємно. Дуже приємно/познайомитися з Вами.

[2 2 2 ' 3 1 √ [2 2 2 " 3 2 []/[...!

2 3 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 2 " Ц

Die Umstellung von der Schule zur Universität war s"chwer.

[2 3 2 2 2 ' 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3/2" 1 1

[2 3 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3 2 3/2Ц

Die Umstellung von der Schule zur Universität war s"chwer, aber du kannst unbesorgt sein.

[2 3 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 3/2 1] [...]

2 2 2 2 3 2 2 2 2 2 2 2 2 2 " 3 2

Перехід від школи до університету/був важкий...

[2 2 2 2 3 2 2 2 2 2 2 2 " 3 2 Ц 1 [...]

Різниця інтонації незавершеності виявляється досить чітко, оскільки в німецькій мові є тенденція виразніше виділяти останній склад (незалежно від наголосу) — здебільшого за допомогою високого тону, а в українській мові це виділення не підкреслюється, тобто не перевищує рівня середнього тону.

ПИТАЛЬНА ІНТОНАЦІЯ

Підкреслимо насамперед, що не кожне питальне речення — висловлювання вимовляється з питальною інтонацією. Треба розрізняти питальні речення без питального слова та з питальним словом. Речення без питального слова вимагає від співбесідника рішучої відповіді — так чи ні, його називають загальним питанням (німецькою мовою Entscheidungsfrage). Речення з питальним словом скеровує

співрозмовника на те, щоб уточнити якусь неясну деталь (німецькою мовою *Ergänzungsfrage*).

Почнемо аналіз з найпростіших конструкцій, де немає формальних граматичних ознак питального речення

2 3 f	2 3 2 f
So "weit?"	Так само?
[2 "3f]	[2 "3 2 f]

Як бачимо, формули досить виразно підкреслюють відмінність між обома мовами — кінець диференційований. Крім того, в німецькій мові на відміну від інтонації завершеності, яка має такий самий загальний вираз, питальна інтонація має більший частотний діапазон (тон вище)–

2 2 2 2 1 1 3 3 3 f
Darf ich dir meine Freundin "vorstellen?"
[2 2 2 2 2 1 1 " 3 3 3 f]
2 2 3 2 2 2 2 2 ' 3 2 Ц
Познайомити тебе з моєю подругою?
[2 2 3 2 2 2 2 2 2 " 3 2 i]

Ці два приклади більш виразно підкреслюють різницю в інтонації. У німецькій мові синтагматично наголошений склад може мати високий тон (але це не обов'язково), а в українській мові на синтагматично наголошеному складі обов'язково підвищується мелодика, спадаючи потім до найнижчого рівня. Якщо ненаголошений склад відсутній, то спад мелодики відбувається на наголошеному складі.

У німецькій мові основне підвищення, яке може розпочатися на наголошеному складі, відбувається на ненаголошених складах. Останній склад виявляє найвищий тон. Власне відбувається ковзання тону. Головною передумовою такого ковзання є те, що останні склади або останній потенційно наголошений склад перед словом, що має синтаксичний наголос, обов'язково досягає найнижчого рівня (у нашому прикладі *Freundin*). Ця важлива особливість інтування питальної фрази сприймається вухом як надзвичайна «гра», ковзання мелодики. Механізм цей не одразу можна збагнути, і це є основним джерелом помилок при вивченні німецької мови українцями.

Питальне речення з питальним словом інтонується за типом завершеності:

2 3 2 2 1 1
Wann fährt sie zum "Bahnhof?"
[2 3 2 2 " 1 Ц]

Ніяких істотних відмінностей порівняно з інтонацією завершеності тут не спостерігається.

Так звана «наказова інтонація» висувається як особливий комунікативний тип через те, що вона має конфігурацію інтонації завершеності, перенесену на більш високий частотний рівень. На нашу думку, для цього немає підстав, тому що в німецькій мові для висловлення наказу користуються двома типами інтонації (інтонацією завершеності і питальною) з певним семантичним відтінком.

Питальна інтонація пом'якшує наказ, за її допомогою наказ звучить ввічливо, як прохання, тоді як інтонація завершеності надає наказові незаперечного характеру, пор.:

2 2 3 3 3 3f	2 2 3 1 1 Ц
"Ab zum Händewaschen!	" Ab zum Händewaschen!
1 3 3f	2 3 Ц
^"Aussteigen!	"Aussteigen!
1 3 3f	2 3 Ц
"Aufpassen!	"Aufpassen!

Питальну інтонацію доцільно розучувати, зіставляючи її з інтонацією завершеності у реченнях, де відсутні граматичні показники інтонації, наприклад:

2 3t	3 11
Wirklich "schön?"	Wirklich "schön!"
2 3 2 1 Ц	2 3 3 3 3f ' "
Ihr "Kassenzettel!"	Mein "Kassenzettel?"

III. ІМЕННИК

Іменник як окремий клас слів займає важливе місце в граматичній системі мов. Кількість слів, що належать до цього класу, величезна і вона постійно збільшується за рахунок утворення нових іменників та шляхом субстантивації інших частин мови? Майже необмежене синтаксичне функціонування іменника (як суб'єкта, об'єкта, предикативного члена речення, неузгодженого означення та ін.) визначає його першорядну роль у структурі речення.

Найважливішими граматичними категоріями іменника є категорія відмінка та категорія числа. Розглянемо їх у зіставному плані.

Оскільки під граматичною категорією розуміють певну узагальнену характеристику або ознаку даної частини мови (у нашому дослідженні іменника), яка дістає морфологічне вираження у категоріальних формах, то очевидно, що еталоном (підставою) такого порівняння слід вважати спільні граматичні ознаки двох мов; адже, як слушно зазначає В. І. Кдцухов, «при відсутності спільних явищ зіставне вивчення мов обмежується лише констатацією цієї різниці» [32, с. 273].

Не зважаючи, однак, на спільні категоріальні характеристики, граматичні категорії відмінка і числа в німецькій та українській мовах виявляють істотну специфіку щодо мовної реалізації.

Так, сама вже кількість безприйменникових відмінків¹ неоднакова в обох мовах (сучасна українська мова — сім категоріальних форм, сучасна німецька мова — чотири). Значні відмінності спостерігаємо також у семантиці співвідносних відмінкових та числових форм зіставлюваних

¹ З двох систем відмінків, які досить чітко відрізняються синтаксичними функціями і семантикою в сучасних мовах (безприйменникової та прийменникової), в основу розгляду покладено відмінки безприйменникові. Прийменникових відмінків обох мов торкаємося лише в тих випадках, де вони — при порівнянні — виявляються співвідносними з безприйменниковими у зіставлюваній мові.

к у парадигматичному, так і в синтагматичному плані. Нарешті, не всі функції окремих співвідносних категоріальних форм ідентичні.

Зіставлення, еталоном якого, отже, є співвідносні граматичні категорії та категоріальні форми двох мов, здійснюється у заздалегідь визначених параметрах. Воно допоможе виявити та інтерпретувати не тільки схожість, а й розбіжності — у функціонально-семантичному аспекті — характерних граматичних явищ обох мов, які становлять певні труднощі в процесі засвоєння цих мов.

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

Називний відмінок

У всіх індоєвропейських мовах називний відмінок є універсальним відмінком підмета; це справедливо і для обох зіставлюваних мов, пор.:

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайнею. Пастух пригнав з поля худобу (*М. Коцюбинський*).— Die Schatten wurden größer. Hinter dem Pferdestall neigte sich die Sonne dem Untergang zu. Der Hirt trieb das Vieh von der Weide heim*.

Називним відмінком оформляється підмет в обох мовах, незалежно від того, чи він є діючою особою у реченнях активного стану, чи об'єктом дії у реченнях пасивного, наприклад:

Зараз заgrimіли *кріселка*. (*М. К.*) — Sofort wurden die Sessel gerückt.

Іменник у називному відмінку в однакових за змістом реченнях в одній мові реалізує активний підмет (кріселка), в другій — пасивний (die Sessel).

В обох мовах називний відмінок оформлює номінативні речення (Nominalsätze):

Доведеться на старість служити. *Дві маленькі кімнатки на передмісті...* Він ходить з кошиком на базар. (*М. К.*) — Da wird man schon im Alter irgendeine Stellung annehmen müssen. *Zwei kleine Zimmerchen an der Peripherie...* Er wird mit dem Korb auf den Markt gehen.

Наведений приклад — ілюстрація до тих видів номінативних речень, коли поняття «називається розгорнуто, У вигляді чіткої словесної фіксації властивих йому ознак»

Тут і далі переклади «Новел» М. Коцюбинського (*М. К.*) наведені за виданням: K o z j u b y n s k y M. Novellen. Aus dem Ukrainischen. von G. Q, u b a r. Kiev, 1971.

[67, с. 163]. В обох мовах такі речення — суто контекстні разом з попередніми вони становлять послідовні ланки опису і використовуються для вкраплення в опис статичних речень, що лише стверджують буття, наявність предмета, отже, мають імпліцитний характер предикації.

В той час як підмет-іменник (або особовий займенник у називному відмінку) в українському двоскладному реченні може бути опущений (правильність розуміння змісту в таких випадках забезпечується контекстом), з огляду на обов'язкову двоскладність структури звичайного розповідного німецького речення ні присудка, ні підмета опустити не можна: позиція підмета повинна бути заповнена.

Він... потер долонею груди. Потому *вийняв* з шафи свіжу сорочку. (М. К.) — Er rieb den weißen Körper mit Kölnischwasser ein. Dann *holte er* aus dem Schrank ein frisches Hemd.

Проте тут йдеться вже не стільки про функції відмінків, скільки про закони побудови речення.

Крім функції підмета, називний відмінок в обох мовах виконує функцію предикативного члена складеного присудка. В німецькій мові винятків з цього положення загалом немає; в українській (а також і в російській) на місці називного часто з'являється іменник в орудному відмінку. При дієслові-зв'язці *стати, ставати* орудний відмінок предикативного члена є обов'язковим: він стає (став, стане) *героєм* — er wird (wurde) *ein Held*.

При зв'язці *бути*, яку вжито в минулому, майбутньому часі або в умовному способі, предикативний член часто може бути оформлений орудним відмінком: Він був *мучеником*. (М. К.) — Er war *ein Märtyrer*.

Чи існують, крім певних часових та способових особливостей вживання зв'язки *бути*, інші критерії добору відмінка для використання у предикативній функції? Твердять, що за такої критерій може бути прийнята різна семантика відмінків: «називний відмінок просто встановлює наявність предикативної ознаки, зараховуючи підмет до певного класу предметів, орудний присудковий... використовується тоді, коли треба підкреслити непостійну або нехарактерну ознаку підмета» [67, с. 163]. Це твердження видається надто загальним і потребує, на нашу думку, уточнень щодо лексико-граматичної категорії іменника-предикатива та його лексичного значення.

Іменники із значенням посади, фаху, діяльності, психологічної характеристики людини (наприклад, *дивак, теле-*

ів) виявляють яскраву тенденцію до такої диференціації, наприклад, речення *Андрій був журналіст* інформує о'фах Андрія, а речення *Андрій був* (тоді.— Авт.) *журналістом* — працював якийсь час у газеті, а абстрактні імена у функції предикатива не підлягають, ається, чітким правилам такої семантичної розбіжності. реченні «...музика — це була її, Шурина, власна сила, «орятунок» (О. Гончар) абстрактні іменники *сила, порятунок* можна дійсно вважати постійними ознаками підмета (незмінність ролі музики у житті героїні). Тимчасом у реченні «Се *несподіванка* була,— ця свіжа скатерть» (М. К.) саме лексичне значення слова *несподіванка* виключає можливість тлумачення його як постійної ознаки підмета *скатерть*, хоча воно й оформлене називним відмінком. До речі, ця ситуація свідчить не про стабільне явище, а про початок духовного переродження героїні (новела «Сон»). Про певну байдужість саме абстрактних іменників у функції предикатива до відмінкового оформлення свідчать і деякі переклади з німецької мови на українську, пор.:

Vielleicht war es *die Rache* des Schwarzen Kontinents? — Можливо, то була *помста* чорного континенту. (Б. К.)¹

Eigentlich war das *ein sinnloses Töten*, keine Jagd.— Власне, то було *безглузде нищення*, а не полювання, (Б. К.)

В обох наведених випадках йдеться про характеристику випадкових подій, а не про постійні ознаки явища, тим часом абстрактні іменники у функції предикативного члена оформляються називним відмінком.

Наведені приклади дають змогу усвідомити, що саме іноді сприяє співвідносності в обох мовах номінатива як відмінка предикативного члена: таким фактором виявляється абстрактність іменника, яким оформлено предикатив. Тут вибір відмінка в українській мові, очевидно, не залежить від характеру ознаки підмета.

В українській мові є ще один тип іменного присудка, в якому предикативний член майже завжди має форму орудного відмінка; йдеться про речення у теперішньому часі» які зберегли зв'язку є, наприклад: *Це є джерелом мудрості*. *оча в граматиці української мови згадується, що вживання такого роду побудов трапляється лише як виняток, однак навряд чи можна з цим беззастережно погодитись.

(В д. ^pi^A^{1max} ПІ і IV переклади роману В. Kellermann (Б к^п. blaue Band» наведені за виданням Келлерман Б. v • А. j олакитна стрічка. З німецької переклад Н. Фірсель. Київ, 1964.

Щоправда, в художній літературі їх небагато, але в певних функціональних стилях, і насамперед у науковій прозі цей вид представлений досить густо, наприклад:

Орфографія є однією зі складових частин правопису.— Die Orthographie ist *einer* der Bestandteile der Rechtschreibung.

Звук [eⁿ] є *варіантом* фонеми [e]. Der Laut [eⁿ] ist *eine Variante* des Phonems [e].

Складовою частиною лексики... є складна й розгалужена наукова термінологія.— *Ein wichtiger Bestandteil* der Lexik... ist die komplizierte und weitverzweigte wissenschaftliche Terminologie.

Враховуючи наведені конструкції, а також численні випадки, коли вибір відмінка предикативного члена в українській мові виявляється факультативним між називним і орудним (проте з перевагою орудного відмінка), ми не можемо не погодитись з К. Г. Крушельницькою, яка підкреслює «диференціацію — у більшості випадків — форми підмета та предикатива в російській мові, через що вони чітко розрізняються; водночас у німецькій мові відсутній критерій, за яким їх би можна було формально протиставити» [33, с 30].

Наші спостереження повністю дають підставу поширити цей висновок і на відповідні явища української мови.

Клична форма українського іменника

В українській морфологічній системі існує особлива форма — кличний відмінок іменника. Морфологія сучасної німецької мови такої спеціальної форми іменника не має, а ті функції, що в українській мові властиві кличному відмінку, в німецькій виконуються називним: йдеться про функцію звертання, тобто називання адресата при різноманітних усних та письмових формах спілкування.

Отже, в німецькій мові (до речі LV російській) називний відмінок є яскраво вираженим синтаксичним омонімом, який обслуговує, з одного боку, функції суб'єкта та предикативного члена речення, а з другого — функцію звертання (апелятивну). Таке положення Х. Брінкман використовує навіть як теоретичне обґрунтування особливої «незалежності» називного відмінка, яка властива йому більше, ніж усім іншим: «саме вона (тобто незалежність.— *Авт.*) дає змогу номінативу виконувати у сучасній німецькій мові апелятивну функцію [90, с 61—62]. Незалежність номінатива, використана для звернення до адресата, дає

v Брінкману підставу говорити і про його «нульову синтаксичну функцію» стосовно речення, і про те, що він стоїть у ч^{nx} випадках, «поза граматичною структурою речення [90, с 62].

Кличний відмінок як окрема форма іменника є живою граматичною категорією не тільки в українській, а також і в багатьох інших слов'янських мовах (польській, чеській, сербохорватській). Проте цей факт свідчить лише про морфологічну специфіку системи відмінювання іменників у цих мовах (на даному етапі розвитку), але зовсім не доводить істотних смислових розбіжностей між ними та іншими індоєвропейськими мовами. Ми приєднуємося до В. Г. Гака, який каже: «Відмінності у позначанні однакових предметів і ситуацій виступають насамперед як відмінності в засобі побудови знака-висловлення, а не як відмінності у формах мислення осіб, що розмовляють цими мовами» [15, с 97—98].

У лінгвістичній літературі, однак, існують і інші погляди: так, наприклад, іменник у кличному відмінку вважається підметом речень з присудком, вираженим фінітною формою другої особи (*VF_a, pi*). Інакше кажучи, у реченнях типу «Слухай, *Марино!* Біжи, *Грицю!* Помиляєшся, *друже!*» слова *Марино*, *Грицю*, *друже* розглядаються як підмети цих і подібних речень. Такої думки, зокрема, дотримується І. К. Кучеренко: «Коли підметом є іменник у кличному відмінку — присудок має форму другої особи» [38, с 146]. Ми цілком погоджуємося з І. К. Кучеренком, коли він в іншому місці зауважує, що «функції вокатива не знайшли ще чіткого визначення і обґрунтування [38, с 141], проте спроба довести «підметовість» звертання нам здається не досить переконливою, і саме з таких міркувань:

1) І. К. Кучеренко вважає, що «привертання уваги слухача до висловленого мовцем не є підставою, щоб вбачати в цьому якусь окрему синтаксичну функцію» [38, с 141], тому істинною синтаксичною функцією звертань слід вважати функцію підмета. Тим часом лінгвісти, як правило, чітко виділяють «апелятивну функцію», підкреслюючи навіть, що це є «одна з основних функцій мови», і «полягає вона у спонуканні слухача до сприйняття мовлення» [4, с- 5081. Очевидно, апелятивну функцію, як таку, навряд чи можна заперечувати.

^) І. К. Кучеренко кваліфікує звертання як «основного виразника слухача» (тобто суб'єкт.— *Авт.*) речень з ²(s,pl) .

В той же час іще О. О. Шахматов писав про те, що «звертання... співвідносне (курсив мій.— Авт.) з назвою другої особи, до якої звернена мова того, хто говорить» [174, с 261]. Отже, не звертання, а саме займенник другої особи (*ти, ви; du, ihr, Sie*) слід вважати суб'єктом цих речень. Слід зазначити, що займенник в українській і російській мовах дійсно часто буває опущений; позбавлений спеціального мовного вираження, він виводиться з самої форми дієслова-присудка. В німецькій літературній мові у тих реченнях, присудок яких оформлено індикативом, він обов'язковий (Зараз *почуєш* це, мамо! *Du hörst es sofort, Mutti!*).

3) Вважаючи, що форми *мамо, тату, брате, друже, вчителько, капітане, негіднику* і т. ін. є підметами відповідних речень, ми мусимо визнати, що в українській мові існує не одна, а дві форми підмета: *мама — мамо, брат — брате, друг — друже* і т. ін. Між тим не можна не визнати цілковитої наукової обгрунтованості тези О. С. Мельничука, згідно з якою відмінкова форма провідного члена речення, а саме називний відмінок, «твердо усталена і ніколи в структурі речення не може бути замінена іншим відмінком» [66, с 163]. Інакше кажучи, тільки називний відмінок може виконувати в українській мові функцію підмета.

Оскільки кличний відмінок є явищем, характерним саме українській морфології, ясно, що оволодіння ним виявляється досить складним для німецьких слухачів і студентів, які вивчають українську мову. Те ж саме стосується і перекладів з німецької мови на українську, які кінче вимагають врахування морфологічних особливостей кличного відмінка, в той час як при перекладі останнього на німецьку мову він просто замінюється номінативом, наприклад: Ти не тривожся, *тату*, але... (*М. К.*) — Reg dich nicht auf, *Vater*, aber...

Відмінність форм називного і кличного відмінків в українській мові надає останньому певної виразності, німецький номінатив звичайно звучить стилістично нейтральніше.

Для перекладача справа, безперечно, ускладнюється, коли йдеться про художній стиль, про поетичну мову. Якщо вже в морфологічному арсеналі мови є така граматична форма, як кличний відмінок, то майстри слова природно намагатимуться «взяти її на озброєння», використовуючи для утворення словесних і звукових образів. Так, наприклад,

явність кличного відмінка допомагає створити тонке мереживо алітерацій у таких віршованих рядках:

Vitpe, vitpe, дми на ватру,

Постав мені, *vitpe*, варту,

Щоб моя бурханна ватра,

Лише сонця була вартя. (*їв. Драч*)

Музика вірша забезпечується повторенням форми *vitpe-*

Важко перекласти, зберігши евфонічні ефекти українських поетичних рядків, звукові образи, побудовані на розбіжностям фонетичного оформлення провідного члена українського словосполучення (кличний відмінок іменника) та його залежних членів (називний відмінок прикметникових означень). Справа в тому, що спеціальна форма вокатива властива в українській мові лише іменнику, форма залежного від нього прикметника — означення залишається флективно неузгодженою з ним, пор.:

Мені ти не даси спокою на тім світі,

Вдовина хато, змучено, низька...

Прощайте ферми!., й ти, *кринице вірна...*

І ти, *хмарино сиза*, прощавай! (*їв. Драч*)

Чергування *a — o, o — a, a — e* зумовлює наспівність вірша.

Звернімось до проблеми відтворення в перекладі тих німецьких іменників, які вжито в функції звертання, за допомогою українського кличного відмінка. Так можна відтворювати: 1) власні імена і прізвища; 2) назви посад, чинів, форми офіційного звернення; 3) іменники оцінного змісту, які вжито з метою емоційної характеристики співрозмовника.

Щодо першої та другої груп, тут впадає в очі величезна морфологічна живучість кличного відмінка, адже ним оформляються чужі власні імена, а також такі назви титулів та посад, які в українській мові є запозиченими. Пор. У Б. Келлермана:

Aber höre, *Grete*, — nein, sprich nicht! — Але послухай, *Грето*, — ні, не говори!

Höre doch mal, *Warren*, ich will dir ein Interview geben. — послухай-но, *Воррене*, я дам тобі інтерв'ю.-

У романах Б. Келлермана зустрічаються діалоги із звертаннями різними мовами. В перекладах завжди використовується кличний відмінок, пор.:

Hallo, *child!* — Хелло, *дитино!* *Mon tres eher ami!* — *друже, любий друже!*

Є випадки (третя група), коли в тексті оригіналу пестливі, іронічні чи сповнені обурення слова, звернені до співрозмовника, перекладаються кличним відмінком:

Ich fürchte den Tod nicht, *junger Mann!* — Я не боюся смерті, *молодий чоловіче!*

Auch das wirst du einmal verstehen, *mein Liebling!* — А це ти колись зрозумієш, *рибчино!*

Особливо цікавими є ті німецькі звертання, де мовець, охоплений сильним збудженням, використовує прийом інтенсифікації звертання, а саме супроводить іменник у називному відмінку плеонастичним *du*, пор: *

Nun aber wurdest du krank und tratest den Rückweg an. Oh, *du Feigling, du Schuft!* — Та в цей момент ти захворів і почав відступати. О, *боязузе, негіднику!*

Як бачимо, в українському перекладі *tu* (*du*) скрізь опущене, що не відбивається на стилістичному ефекті; очевидно перекладачі враховують виразність форм кличного відмінку.

Постановка цього *du* при німецькому звертанні, що служить виключно його підсиленню, переконливо свідчить про те, що в сучасній німецькій мові іде процес пошуків,— і автор і мовець шукають таких засобів, які здатні компенсувати омонімію номінативних форм при звертанні.

Родовий відмінок (Генітив)

«Відношень між предметами і явищами, ...які знаходять своє вираження... головним чином за допомогою відмінків, значно більше, ніж самих відмінків» [38, а 133]. У сучасній українській та німецькій мовах один відмінок нерідко обслуговує кілька різних відношень, тому співвіднести граматичну категорію відмінка, як такою, з явищами об'єктивної реальності не завжди легко. В усякому разі встановити зв'язок інших граматичних категорій (час, число, ступені порівняння) з позамовною дійсністю, без сумніву, простіше.

Та з усіх відмінків чи не найважче піддаються зведенню до якогось єдиного знаменника саме значення родового (генітива). Ті синтаксичні відношення, які виражає генітив, надзвичайно різноманітні й розпливчасті. Г. Пауль підкреслює, що нелегко вичерпати в описі всі можливості застосування генітивних форм і відвести для кожного випадку певне місце. Ці слова можна віднести до обох аналізованих мов.

Переходячи безпосередньо до зіставлення, зазначимо, що українських, так і в німецьких граматиках придіє-^{як}вний і приіменний генітив розглядаються окремо.

ПРИДІЄСЛІВНИЙ ГЕНІТИВ

Добре відомий факт, що придієслівне вживання родового відмінка, досить поширене в українській та російській мовах, у німецькій охоплює лише невелике коло дієслів. У попередні періоди історії німецької мови придієслівний генітив вживався значно частіше, пор.: *des Wortes glauben* (XV ст.), *der Schafe hüten* (XVI ст.), *des Reichtums genießen* (XVIII ст.), *der Fürsten lachen* (XVIII ст.).

Цікавими з цього погляду нам видаються спроби пояснити дискусійну тему «відмирання» генітива німецьким школярам. В. Менструп наводить такі приклади: *Susanne nahm sich seiner an*. *Petra gedachte ihrer*. *Die Abgeordneten enthielten sich der Stimme*. *Der Bruder bediente sich eines Vergleichs*. Після цього він звертається до юного читача: «Наведені тут приклади тобі, мабуть, мало знайомі. Сам ти цими виразами напевно не користуєшся. Причиною є дуже обмежена кількість дієслів, пов'язаних з генітивними об'єктами. Такі дієслова належать до піднесеного стилю і в повсякденній мові зараз не вживаються» [146, с 59—61].

Навіть тоді, коли автори в своїх працях наводять чималу кількість дієслів сучасної мови, що керують генітивом, йдеться лише про тематично обмежені групи. Так наприклад, Д. Шульц і Г. Грісбах, подаючи список, до якого входять *anklagen*, *berauben*, *beschuldigen*, *bezichtigen*, *entheben*, *entledigen*, *überführen*, *versichern*, *zeihen*, зазначають, що всі ці дієслова пов'язані з юридичною фаховою лексикою. Фахова ж лексика саме цього шару поновлюється нечасто, її дієслова наче «законсервувались» у словниковому складі мови, разом із своїм керуванням.

Отже, протягом століть німецький придієслівний генітив, борючись навіть за окремі дієслова, поступався своїми позиціями, які переходили до акузатива та прийменникових Конструкцій. Наслідками цієї впертої боротьби можна вважати випадки паралельного вживання генітивних та акузативних, генітивних та прийменникових сполучень у сучасній мові, пор.: *ohne daß sie dessen achtete* — *ohne daß siehtK* ^{achtete; er} *spottete seiner selbst*— ... *über sich* ^{SL Бар} ато інших прикладів знаходимо у Н. І. Філічевої.

Так центр ваги вживання поступово переміщувався з придієслівного на приіменний генітив.

Зовсім інша картина в українській мові, де придієслівний родовий зустрічається дуже часто. Автори «Сучасної української літературної мови» згадують про партитивну, поширену партитивну і про аблативну функції придієслівного генітива, які в сучасній німецькій мові, звичайно не можуть бути виділені: більшість лексичних відповідників цих українських дієслів керують у німецькій мові знахідним відмінком, пор.: *відрізати, вимагати, позичити, боятись, уникати* — *abschneiden, verlangen, borgen, fürchten, meiden*.

Зупинимось на українському партитивному родовому при дієсловах типу *давати, нарвати, набрати, принести*. Деякі автори вважають, що при повному охопленні об'єкта дією ці дієслова керують знахідним відмінком, а при неповному — родовим, наприклад: *принеси мило* — *принеси мила*. К. Г. Крушельницька встановлює зв'язок між такою диференціацією керування в російській мові і вживанням означеного і відповідно нульового артикля в німецькій, наводячи такі приклади: Он взял с собой *денег*. — Er hat *Geld* mitgenommen. *Деньги* он взял с собой. — Er hat *das Geld* mitgenommen. Проте чергування означеного і неозначеного артиклів зустрічаємо і поза партитивною семантикою іменника-об'єкта, наприклад: Er verdient *Geld* — •Er sieht *das Geld* liegen. Різниця тут полягає у граматичній характеристиці іменника — артикль показує означеність/неозначеність.

Щодо інших дієслів, спостереження К. Г. Крушельницької підтверджуються: *Gib mir Seife* = Дай мені *мила!*; *Gib die Seife her* = Дай *мила!* Річ, однак, не в тому, що в реченні *Дай мені мила* дієслово *давати* змінює своє керування (із знахідного на родовий), зміна керування тут лише уявна, насправді ж маємо зміну придієслівної функції іменника на приіменну. «Придієслівний родовий партитивний може розглядатись як родовий цілого з *опущеною назвою частини* (курсив наш. — Авт.), що береться від цілого: *скибка хліба* -+ • *відрізати скибку хліба* -> *відрізати хліба*» [66, с 78]. Отже, віддієслівний родовий партитивний виводиться з приіменного родового відмінка.

Розглянемо приклад: *трошки хліба* -+ • *взьми трошки Хліба* -> • *взьми хліба*. Неозначений прислівник *трохи (трошки)* можна вважати універсальним виразником будь-якої невеличкої міри, ваги, кількості. Коли *трошки* опу-

ється, іменник у родовому відмінку безпосередньо приєднується до дієслова, створюючи ілюзію зміненого керування. У сучасній німецькій мові аналогом такого уніфікованого виразника невеличкої міри можна вважати тислівник *etwas*. Це слово ще в ранній новонімецькій мові еоувало генітивом речовинних та абстрактних іменників. Проте в сучасній мові воно — для вираження партитивного відношення — вживається «з абсолютною формою іменника без відмінкової флексії» [137, с 176]. Даючи це пояснення, Г. Пауль наводить: *etwas Geld, etwas Mut, etwas Salz etwas Geduld*. Як і українське *трошки*, *etwas* може опускатись (*Gib mir etwas Geld*—*Gib mir Geld*). Та в той час як в українській мові до дієслова прилягає іменник у родовому відмінку, в німецькій мові до нього прилягає «абсолютна форма» речовинного чи абстрактного іменників, семантика яких завідомо вимагає нульового артикля, пор.: *Принесіть (трохи) суп* \ *Holen Sie (etwas) Käse*. *Принесіть суп*, що ми купили. *Holen Sie den Käse, den wir gekauft haben*.

Важко не погодитись з Є. Куриловичем, який у випадках розходжень в артиклевому оформленні іменників, що займають однакову позицію в реченні, вбачає лише «семантичне протиставлення, яке не зачіпає суті синтаксичної функції відповідних побудов, а стосується виключно змісту самого іменника» [36, с 186]. Отже, Є. Курилович також констатує тут первинну різницю між двома синтаксичними класами — придієслівним і приіменним відмінками, не надаючи принципового значення семантичним нюансам іменника.

Отже, ми показали, що в питаннях оформлення генітивом придієслівних іменників німецька мова кількісно «відстає» від української. Це викликано двома причинами: по-перше, протягом довгого часу саме коло дієслів, що керують тут генітивом, ставало все вужчим. По-друге, генітив у випадках партитивного придієслівного вживання втрачає характерні для цього відмінка формальні зовнішні ознаки, перетворюючись на «абсолютну форму».

Проте найважливішою розбіжністю між німецькою та українською мовами ми вважаємо інше мовне явище, а саме наявність в українській мові генітивного оформлення об'єкта при запереченні. Наприклад, у М. Коцюбинського: «...^н ^с ^м ^о ^жу чути *того віддиху*... Чому б мені не взяти *такої*...» Чі до епізоду роману?.. Я не забув *свого горя*. У німецькому перекладі: *Ich kann nicht mehr diese Atmen hören...*

Warum sollte ich nicht *eine solche Nacht* für jene Episode meines Romans verwenden?.. Ich habe *meinen Kummer* nicht vergessen.

Слід зазначити, що і в давній німецькій мові при запереченні використовувався генітив. Наводячи приклади типу *tu pi habes gescirres* (у тебе немає посуду), О. І. Москальська звертає увагу на схожість цих структур з російськими «нет воды, не имею времени» (132, с. 76). Однак ці явища стосуються лише давніх періодів історії німецької мови. З другого боку, і в українській (та російській) мовах зустрічаємо при запереченні факультативний знахідний відмінок іменника: Він не брав грошей/гроші. Ви не чули ще новини/новину? Втім літературна мова віддає поки що перевагу родовому відмінку. Для підтвердження наведемо кілька прикладів з прози Б. Келлермана в перекладі з німецької мови на українську: *Er hatte noch nicht eine Zeile geschrieben.*— Він не написав жодного рядка. *Das Pulver hatte er gewiß nicht erfunden.*— Звичайно порошу він не вигадав. *Warren hörte Seguros Stimme nicht mehr.*— Уоррен не чув голосу Сегури. *Er sah die Gefahr nicht.*— Він не бачив небезпеки. Перекладач жодного разу не звертається тут до можливої форми знахідного відмінка.

Така розбіжність, на нашу думку, є суттєвою. У слов'янських мовах у системі заперечних речень діє принцип зміни дієслівного керування: дієслово-присудок, що керує знахідним відмінком, в умовах неґації починає керувати родовим. Що ж до германських мов, у тому числі й німецької, функції *genitivus ablativus* належать до минулого. В боротьбі між заперечним змістом речення і валентністю дієслова тепер завжди перемагає остання. Тільки валентністю дієслова (або первинною синтаксичною функцією іменника, за Є. Куриловичем) зумовлена тут усталена відмінкова форма об'єкта (акузатив); від заперечного чи стверджувального змісту того речення, в якому об'єкт ужито, вибір відмінка у сучасній німецькій мові ніколи не залежить.

ПРИІМЕННИЙ РОДОВИЙ ВІДМІНОК

Родовий відмінок у приіменній функції можна в обох мовах вважати головним способом вживання цього відмінка. Це найпоширеніший вид сполучень «ім'я + ім'я». Є. Курилович у своїй класифікації відмінків вважає родовий відмінок єдиним, серед решти приіменних, граматичним (синтаксичним) відмінком, оскільки останній, з одного боку,

важливі функції синтаксичного порядку, з ^{н у є} ^{Г о Г о} ^{и ч н и м и} ^{в е д и ч и} найтісніше пов'язаний з такими першорядними іменними величинами, як номінатив (відмінку підмета) і Р^а (відмінку прямого об'єкта). Про це пише також і/Іл Флітчева: «Словосполученням з іменником у родово-відмінку — У сфері іменних словосполучень — нале-^жливо особливо визначне місце. Вони є широко вживани-» [71, с. 144]. «Сучасна українська літературна мова» онстатує, що «значна частина синтаксичних функцій родового відмінка пов'язана з його вживанням у ролі залежного члена при ведучих іменних членах» [66, с. 77]. В. Юнг твердить, що в сучасній мові генітив є засобом «пов'язування іменника з іменником», а найважливішою його функцією є означальна [116, с. 125].

Коден з відмінків приіменного вживання не може так регулярно співвідноситись з певними моделями речень, як приіменний родовий; проте, крім моделі речення, велике значення мають також семантика та словотворчий тип тих іменників, за допомогою яких модель реалізується у мовленні. Виділені нижче дев'ять основних моделей речень можна було б уподібнити «глибинним структурам» деяких генітивних словосполучень, у яких однозначно розкривається семантика останніх, оскільки єдиній граматичній формі генітива може відповідати не одна функція. Ці моделі мають, як правило, паралелі в обох досліджуваних мовах. Переходимо до опису їх, бо трансформації такого типу допоможуть тлумаченню та уявленню основних функцій приіменного генітива.

1. СУБ'ЄКТНА ФУНКЦІЯ ГЕНІТИВНОГО ІМЕННИКА

Віддієслівний іменник з'являється на місці дієслова-предиката моделі, а родовим відмінком оформлюється її суб'єкт, пор., наприклад: *die Ratlosigkeit des Stewards* <- *der Steward* wußte sich keinen Rat; безпорадність *стюарда* (укр. переклад) •*- *стюард* не міг дати собі ради; нарікання *жінки* (М. К.) •*- *жінка* нарікає, *die Klagen der Frau* •*- *die Frau* klagt.

2- ОБ'ЄКТНА ФУНКЦІЯ ГЕНІТИВНОГО ІМЕННИКА

дієслівний іменник заміщає дієслово-предикат мо-^ш ^{М О І} ⁻³ ^{Р о д о в и м} відмінком оформлюється прямий об'єкт А^{ел} і, наприклад: *Stoht skeli z zastiglim virazom*

надлюдського жаху. (М. К.) — *Stehen die Felsblöcke mit einem erstarrten Ausdruck übermenschlichen Entsetzens*. Пор.: Скелі виражають надлюдський жах — *Die Felsblöcke drücken unmenschliches Entsetzen aus*.

Як тільки коренева морфема перехідного дієслова постає у формі іменника, цей іменник починає керувати не знахідним, а родовим відмінком, хоча щодо лексичної семантики своєї він нічим не відрізняється від дієслова. З приводу цього читаємо в «Сучасній українській мові»: «При заміні будь-якої дієслівної форми віддієслівним іменником знахідний відмінок залежного від дієслова імені обов'язково змінюється на родовий» [66, с 80]. Це положення цілком справедливе для обох зіставлених мов. Є. Курилович встановлює, що акузатив у своїй первісній функції прямого додатка завжди є придієслівним відмінком. Ця його первісна функція, за К. Бюлером, «обумовлена в системі». Є. Курилович вважає, що об'єктний генітив і ґрунтується саме на цій системній функції акузатива, і саме тому для генітива його об'єктна (а також і суб'єктна) функції є первісними. Не заперечуючи цієї тези, ми вважаємо за можливе додати в розвиток до неї ще одне міркування, а саме: мовна система загалом вимагає, очевидно, чіткого розмежування в оформленні придієслівних і приіменних словосполучень, про що свідчать наведені трансформи; цим самим забезпечується формальне протиставлення двох класів важливих словесних угруповань, що відіграють першорядну роль при вираженні внутрішньомовних синтаксичних зв'язків. Саме тому згадане положення взагалі не знає винятків і ніколи не порушується. Не слід забувати в цьому зв'язку, що морфологія родового відмінка в обох мовах характеризується дуже яскравими зовнішніми ознаками.

3. ПОСЕСИВНА (ВУЗЬКА) ФУНКЦІЯ ГЕНІТИВНОГО ІМЕННИКА

Генітив у цих випадках оформляє назву особи або предмета, якому належить (чи від якого походить) предмет (чи особа), оформлені провідним членом. Моделями, що лежать в основі цих словосполучень, ми вважаємо речення з дієсловом-присудком *мати*:

Українська мова

батьки мають сад ->
сад батьків

Німецька мова "·!'-

die Eltern haben einen Garten -> der Garten der Eltern

герой має сина -v син
героя

der Held hat einen Sohn ->
der Sohn des Helden

4. ПОСЕСИВНА (ШИРОКА) ПРИ ІМ ЕН НА ФУНКЦІЯ ГЕНІТИВА

Під цією функцією розуміємо випадки, коли два іменники пов'язані між собою стосунком належності в ширшому розумінні; провідне словосполучення не є власністю предмета (особи), названого в генітиві, і не походить від нього; воно становить з ним неподільну єдність більш або менш конкретно порядку. Ці сполучення з приіменними родовими відмінками також співвідносні з реченнями, предикати яких можна оформити дієсловом *мати*.

Українська мова

(з «Новел» М. Коцюбинського)
про матеріал і фасони дутячих курток
і коли наші очі добігли до берега моря

Німецька мова

(переклад І. Грубера)
über den Stoff und die Fason der Kinderjacken
und als unser Blick dai Ufer des Meeres erreichte

6. СУБ'ЄКТНА ФУНКЦІЯ ІМЕННИКА ГЕНІТИВНОГО СПОЛУЧЕННЯ

Коли в основі генітивного сполучення лежить модель речення не з дієслівним, а з іменним присудком-прикметником, маємо особливу семантику його провідного й залежного членів. У цих випадках на місці предикатива-прикметника моделі у словосполученні з'являється іменник із значенням якості (відад'єктивний іменник), а суб'єкт моделі стає залежним словом сполучення. Особлива виразність таких сполучень пов'язана з тим, що означальні за лексичним змістом і традиційні за синтаксичною функцією категорії слів перетворюються на означувані, займаючи стрижневу позицію у словосполученні. В багатьох таких сполученнях криються потенційні називні речення.

Українська мова

(з «Новел» М. Коцюбинського)
мертвий спокій калюжі

Німецька мова

(переклад І. Грубера)
die Totenstille der Pfütze

(співвідносне речення: *калюжа* була така *спокійна* мов мертва)
саяло *золото дроку* (співвідносне речення: *дрок* там видається *золотим*)

leuchtete das Gold des Ginsters auf

Генітивні сполучення цього типу є, отже, засобом специфічної актуалізації назв якостей, кольорів, фізичних станів.

Особливим різновидом суб'єктного генітива є ті сполучення, що розкриваються в моделі «Substantivsatz» (субстантивного речення), тобто такого речення з іменним присудком, де предикатив є іменником. «Прикметник у функції предикатива кваліфікує явище, а іменник у цій функції класифікує його» [90, с. 579–580], — каже Х. Брінкман, наприклад: *школа життя* (життя є школа), *die Freude des Wiedersehens* (das Wiedersehen war eine Freude).

Отже, генітивні сполучення з суб'єктним генітивом налічують три різновиди іменників, які відповідають предикату (предикативу) розглядуваних речень-моделей: віддієслівний іменник (*перебування* делегації); відад'єктивний іменник (*спокій* калюжі); іменник, що входить до складу речення-моделі як його предикатив (*школа життя* ч- життя є школа). Для цих останніх випадків Х. Брінкман пропонує спеціальний термін «генітив ідентичності» [90, 83–84], оскільки зміст генітива розкривається у відношеннях двох іменників речення з іменним предикатом, наприклад: *die Tugend der Enthaltbarkeit* (die Enthaltbarkeit ist eine Tugend); *die Ehre deines Besuches*, *die Kunst des Schweigens*.

В. Юнг зазначає, що не завжди відношення між двома іменниками в реченнях-моделях можна трактувати як цілковито ідентичні, оскільки прирівнювання часто торкається і не цілком тотожних понять, наприклад: *der Segen des Friedens*, *die Freude des Wiedersehens*. Проте з незначним застереженням ми вважаємо термін «генітив ідентичності» досить влучним. Адже генітив ідентичності може пов'язувати далеко не самі абстрактні імена, а також досить часто й абстрактні поняття з конкретними, наприклад: *dreuwo poznania*; пор.: *der Sturm der Entrüstung* (хвиля обурення), *der Kerker des Zarismus* (тюрма царизму). Справа, отже, не стільки в ідентифікації понять, скільки в

самому факті прирівнювання їх з певною метою одне до одного. Роль генітива, коли він трансформує таке прирівнювання, полягає в утворенні назви замість вислову (die Dankbarkeit ist eine Pflicht — вислів; die Pflicht der Dankbarkeit — назва). Таке перетворення відіграє, на думку Х. Брінкмана, дуже велику роль у мові науки.

Не менш важлива його роль і в мові художньої літератури, поетичної і прозаїчної. Родовий ідентифікації, на наш погляд, лежить в основі дуже великої кількості метафор, пор. метафори І. Драча: *шкаралуца сну, промені хрону, лекала шляхів, тризубці шортських будяків*; пор. також: *Лиш золоті вулкани лип* навколо (навколо стоять липи, немов вулкани). Чи збагатить він *не сіллю пізнання, а медом гідності* людську душу? (пізнання — це сіль (для людської душі), а гідність — мед для неї). Якби з цих висловів не були утворені, за допомогою генітивних трансформацій, назви, — не виникли б влучні й лаконічні метафори.

Такі ж функції генітива спостерігаємо і в німецькій мові: *Der Quell des Schicksals rauscht* (E. Mörike) = das Schicksal gleicht einem Quell; *an deiner Anmut Rosenlichte* (G. Bürger) = deine Anmut ist wie Rosenlicht = das Rosenlicht deiner Anmut; *der grünen Saaten wogend Meer* (Kerner) = die grünen Saaten sind ein Meer = das Meer der grünen Saaten; *so zerfließt der Liebe Traum* (Platen) = die Liebe ist ein Traum; *die Rubinen ihres Mundes* (H. Heine) = ihr Mund ist wie Rubinen.

Цей метафоричний генітив набуває особливої образної конкретності в тих випадках, коли іменники, що входять до його складу, є конкретними загальними іменами (Gattungsnamen). Часто такий генітив знаходимо в М. Коцюбинського. Так, наприклад, прекрасна незнайома з новели «Сон» протягом усього оповідання вражає Антона «короною золотого волосся», «вінком золотого волосся», «золотом волосся», «німбом золотого волосся». Майже скрізь перекладач підхоплює метафоричні генітиви українського оригіналу, пор.: *озеро ока* — die unergründlichen Seen ihrer Augen; *хаос поламаних скель* — das Chaos des zerschmetterten Gesteins; *блакитні очі підводних нічків* — die blauen Augen des Sandes auf dem Meeresgrund; *збігала вниз мечійка кривавих маків* — stürzte ein Bächlein blutiger Mohnblumen in die Tiefe; *на тлі моря світився німб золотого волосся* — ich ergötzte mich an dem Nymbus ihrer goldenen Haare.

6. ФУНКЦІЯ ОФОРМЛЕННЯ НАЗВИ ЯКОСТІ
ЗАЛЕЖНИМ ІМЕННИКОМ
І СЛОВСПОЛУЧЕННЯМ З ГЕНІТИВОМ

Цю функцію, що її в граматиках називають *genitivus qualitatis*, часто зближують за семантичними властивостями з описаним вище суб'єктним генітивом. Проте, якщо звернутись до тієї моделі-речення, яка породжує поверхневу структуру *genitivus qualitatis*, то побачимо, що ці два сполучення суттєво відрізняються одне від одного. Приклади родового відмінка якості в українських джерелах наводяться такі: *чоловік крутої вдачі, кінь рябої масті*; в німецьких джерелах: *ein Mann ruhigen Betragens, eine Erklärung ernsten Inhalts*.

Зовнішня розбіжність між *genitivus subjektivus (identitatis)* в українській та німецькій мовах, з одного боку, і *genitivus qualitatis* в обох мовах, з другого, полягає в тому, що перший принципово може складатись лише з двох слів (провідного і залежного), наприклад: *хаос скель, німб волосся, лекала шляхів, сіль пізнання*; *das Rosenlicht der Anmut, das Meer der Saaten, der Traum der Liebe*. Якщо навіть словосполучення цього типу складається з трьох або чотирьох слів (наприклад, *тризубці шорстких будяків*), то цей додатковий член словосполучення ніколи не є релевантним для його граматичного змісту, а опущення його не порушує граматичності словосполучення.

Словосполучення з генітивом, що оформляють назву якості, не можуть складатись менш ніж з трьох слів, зведення їх до двох одразу веде до неграматичності таких словосполучень, пор.: *кінь масті, ein Mann (des) Betragens*. Це пов'язане з певною особливістю компонентного складу цих словосполучень. Справа в тім, що елімінація прикметника позбавляє словосполучення інформативності (*тютюн пахучого сорту* — *тютюн сорту*; *Strümpfe feinster Qualität* — *Strümpfe der Qualität*; елімінація ж генітива (крута людина, серйозна заява, пахучий тютюн, *feine Strümpfe*) природно виключає їх з ряду генітивних словосполучень, перетворюючи на звичайні атрибутивні.

Чималу роль відіграє також валентність таких слів, як *зовнішність, масть, вдача, зміст, поведінка*, які не можуть мати функцій залежного генітива назви якості без підтримки виразного за змістом прикметника (*Betragen, Inhalt, Alter* і т. ін.). «Коло таких іменників є лексично обмеженим, прикметник при іменнику стає істотною

частиною ознаки поняття, а тому й невід'ємною частиною словосполучення», — пише Н. І. Філічева [71, с. ПО]. Ці особливості функціонування генітива властиві обома мовам.

7. ПАРТИТИВНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ З ГЕНІТИВОМ

До цього типу належить *genitivus partitivus*, досить детально розглянутий вище. У словосполученнях типу *скибка хліба* — *ein Stück Brot* морфологічні ознаки генітива в сучасній німецькій мові відсутні. Це може пояснюватись тим, що семантика іменників, які входили до складу партитивних словосполучень з генітивом, сама по собі недвозначно свідчила про їхні синтаксичні відношення. Яскравим прикладом може служити українське словосполучення *склянка какао*, в якому, незважаючи на неформальність запозиченого іменника *какао*, відношення між цими двома іменниками цілком ясні.

8. ОЗНАЧАЛЬНИЙ РОДОВИЙ
ШИРОКОГО СЕМАНТИЧНОГО ОХОПЛЕННЯ

По-різному кваліфікують граматисти той вид словосполучень з родовим відмінком, де йдеться про означальні у найширшому розумінні відношення останнього з провідним словом, наприклад: *укр. питання розвитку*; або *нім. Probleme der Erziehung*. Вважають, що генітив оформляє тут назву предмета, який перебуває у загальному відношенні з іншим предметом (провідним членом). В. Юнг також говорить про галузь, до якої належить (з якою пов'язаний) предмет і яка оформляється генітивом.

Характерно, що цей український генітив з широким обсягом семантики часто має своїм еквівалентом у німецькій мові складний іменник. Про це свідчать хоч би переклади на німецьку мову прикладів, наведених у авторів «Сучасної української літературної мови»: *день свята* — *ein Feiertag*; *час весни* — *die Frühlingszeit*; *пора цвітіння* — *die Blütezeit*; *справа честі* — *Ehrensache*; *питання розвитку* — *die Entwicklungsfragen*. Місце основного, тобто означуваного, члена в *Compositum* відповідає, як бачимо, провідному членові в українських словосполученнях.

Які ж семантичні зв'язки лежать в основі цих словосполучень (в німецькій мові — складних іменників), які типи Речень-моделей співвідносні з ними? Ми вважаємо таким типом підрядне означальне речення, функцією якого є Розгорнуте пояснення іменника — провідного члена (або

Grundwort). Порівняймо відповідні українські словосполучення з новел М. Коцюбинського з їхніми німецькими відповідниками у перекладі І. Грубера: *аккорд суму* — ein Trauerakkord; *синій птах щастя* — der blaue Glücksvogel; *блакитні тумани моря* — die blauen Meeresnebel; *кривавий круг сонця* — die blutrote Sonnenscheibe; *симфонія крапель* — die Tropfensymphonie. Родові відмінки в таких словосполученнях сигналізують про якусь більш детальну, розгорнену інформацію, яка криється за їх економічною мовною структурою. Інформація ця міститься в атрибутивних реченнях-моделях. Особливість останніх, як відомо, полягає в тому, що вони співвіднесені не з усім головним реченням, а лише з одним з його іменних членів. У кожному іменнику потенційно закладена здатність мати «при собі означення у вигляді речення»,— пише Х. Брінкман [90, с. 635].

Оскільки надзвичайна продуктивність словоскладення є особливою властивістю німецької мови, що відрізняє її від багатьох інших мов, не тільки означальний родовий широкого охоплення, а й багато інших типів проаналізованих вище словосполучень можуть бути представлені у вигляді складних іменників. Переконаливим підтвердженням цієї думки є зіставлення українських словосполучень з їх еквівалентами — складними іменниками німецької мови. Порівняймо приклади з новел М. Коцюбинського з їх німецьким перекладом:

1) genitivus subjektivus: *крик ослюка* — der *Eselsschrei*; *Се поцілунок неба* — Das ist ein *Himmelkuf*>; *перше гудіння гонгу* — die ersten Gongschläge; *запах солі, полинів, сонця* — der ganze *Salz-, Wermut- und Sonnenduft*; *крик ворон* — das *Rabengekrächz*; *захід сонця* — der *Sonnen Untergang*;

2) genitivus partitivus: *скидалася на разок дорогого намиста* — gleich einer *Diamantenschnur*; *поміж дикі уламки скель* — zwischen *Felstrümmern*; *ряди маслин* — *Oliv-venbaumreihen*; *гніздо аметистів* — *Amethystendrüse*;

3) genitivus possessivus (широкого охоплення): *а зліва, на кожнім закруті стежки...* — und links, an jeder *Steg-biegung*;

4) genitivus identitatis (metaphoricus): *дерево пускало свої зелені сльози стручків* — der Baum ließ seine grünen *Schotentränen*; *вінок золотого волосся* — der goldene *Haarkranz*.

Тенденція до утворення складних іменників, яку можна назвати одним з внутрішніх законів розвитку німецької

мови, особливо яскраво позначається при зіставленні українських оригіналів з німецькими перекладами саме тому, щ> українській мові виступають чисті конструкції з родовим відмінком, а в німецькій мові картина цих перетворень менш чітка.

Давальний відмінок

Визначення, що вживаються для характеристики дати-ва, свідчать про своєрідний «особовий» характер цього відмінка. Зіставляючи давальний із знахідним, перший кваліфікують як «дальший об'єкт» [66, с. 82], «непрямий об'єкт» [116, с. 51], об'єкт, до якого звернена дія (Zuwendgröße). Давальний відмінок називає такий об'єкт, якого інформація найближче торкається, він характеризує зацікавленість об'єкта в дії. Специфічну «зацікавленість», що властива об'єкту в давальному відмінку, підкреслюють сучасні українські, російські та німецькі граматисти. Саме тому давальним відмінком дуже часто оформлюється в обох мовах об'єкт — особовий займенник.

Отже, двома основними граматичними семами давального відмінка можна вважати: 1) його властивість виступати адресатом дії в широкому розумінні; 2) зацікавленість у дії тієї особи, яку називає об'єкт у давальному відмінку.

Так само як і в попередньому розділі, ми розглядатимемо окремо придієслівний та приіменний датив.

ПРИДІЄСЛІВНИЙ ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК. ВИПАДКИ ЗБІГУ

В обох мовах існують дві великі семантичні групи дієслів, які керують або тільки одним об'єктом, саме у дативі, або давальним відмінком особи та знахідним — предмета. Слід зазначити, що валентність значної кількості цих дієслів з обох груп в обох мовах збігається, наприклад: *absagen* — *відмовити*, *antworten* — *відповідати*, *verzeihen* — *вибачати*, *danken* — *дякувати*, *drohen* — *загрожувати*, *empfehlen* — *рекомендувати*, *erscheinen* — *видатися*, *gefallen* — *подобатися*, *gehören* — *належати*, *gelingen* — *Щастити*, *helfen* — *допомагати*, *passen* — *підходити*, *ra-ten* — *радити*, *trauen* — *довіряти*, *versprechen* — *обицяти*, *vermachen* — *заповідати* і т. ін.; див. також рефлексивні

дієслова: ergeben sich — *віддаватись*, aufdrängen sich — *нав'язуватись*.

Пор.: Це мені крає серце. (М. К.) — Das zerreibt mir das Herz.

Чогось це слово мені вподобалось. (М. К.) — Aus irgendeinem Grund gefällt mir das Wort.

...die ihnen das Wunder der Welt in einem Wassertropfen offenbaren (Б. К.) — ...які в краплі води *відкривають* їм чудо світу.

Розбіжності в керуванні спостерігаємо в небагатьох дієсловах, наприклад:

Німецька мова

ähneln (D)
begegnen (D)
gratulieren (D)
lauschen (D)
gehörchen (D)

Українська мова

скидатись на когось
зустрічати когось
поздоровляти когось
прислухатись до когось
слухатись когось

Тому при вивченні німецької мови групи дієслів, що керують давальним відмінком, не становлять великих труднощів для учнів-українців.

Структура речень з дієсловами-предикатами, що керують давальним відмінком, здебільшого вимагає як обов'язкового компонента дативного об'єкта. Проте об'єкт цей може іноді виявитись факультативним. Це трапляється тоді, коли повнота і чіткість інформації не постраждають від того, що дативний об'єкт не входить до складу речення, У таких випадках контекст, мовна ситуація роблять не потрібною конкретну вказівку на цей об'єкт. Втім, хоч останній залишається у реченні нереалізованим, речення містить його імпліцитно. Факультативність вживання давального відмінка у цих випадках дуже яскраво розкривається при зіставленні:

Sage ihm, daß ich sehr müde bin. (Б. К.) — Скажи, що я дуже втомилась. Sie werden mir doch einige Einwendungen erlauben. (Б. К.) — Дозвольте де в чому не погодитися. Der Steward reichte ihm die Weinkarte. (Б. К.) — Стюарт подав меню.

Усі займенники, що в перекладі опущені, легко можна поновити за допомогою попереднього контексту.

Пор. також у М. Коцюбинського: З жалем я дивлюся на непотрібну мені чашечку.— Traurig schaue ich auf den unnötigen Kelch.

Сказане переконливо свідчить, що не тільки валентність дієслів, а й типи вживання об'єкта у давальному відмінку мають в обох мовах багато спільного.

Спинимось ще на одному випадку, який також свідчить про близькість мов у цьому розрізі. Йдеться про так званий *dativus possessivus* •— присвійний датив, який в обох мовах може бути синонімом родового відмінка з присвійним значенням, наприклад, у німецькій мові: Die Hände zitterten ihr. = ihre Hände zitterten. (H. Heine) ...das kommt mir nicht aus dem Sinn = ...das kommt nicht aus meinem Sinn. (H. Heine) В українській мові: Щелени мені зводить. (М. К.) = Мої щелени зводить.

Така синонімія давального відмінка і присвійного займенника властива обох мовам, тому як в оригіналі, так і в перекладах можуть вживатись обидві синонімічні конструкції, що ніяк не відбивається на змісті повідомлення: 1) Вона не знала, чи надовго їй стане сили. (М. К.) — Sie wußte nicht, für wie lange ihre Kräfte ausreichen. 2) Холодний піт *вмиває* моє чоло. (М. К.) — Kalter Schweiß tritt mir auf die Stirn. 3) Ein Gedanke ging ihr durch den Kopf. (Б. К-) — Думка майнула їй у голові. 4) Червоні платочки дикого маку *облетіли* їй на спідницю. (М. К.) — Die roten Blätter der wilden Mohnblume setzten sich ihr auf den Rock.

Перш ніж перейти до розбіжностей у вживанні об'єкта в давальному відмінку, вкажемо ще на одну спільну для обох мов рису. Хоча давальний відмінок не без підстав характеризують як «відмінок особи», проте часто об'єктом у цьому відмінку можуть бути також і назви тварин, неживих предметів та абстрактних іменників. Семантика датива в усіх подібних випадках не змінюється, дія, про яку йдеться, відбувається, як звичайно, на користь чи на шкоду, правда, не людині, а тварині, предмету чи абстрактному поняттю; проте самі ці імена в подібних випадках або сприймаються як персоніфіковані, або вони вжиті в образному, переносному значенні, наприклад: Diesem Staat gelang es, das schnellste Schiff der Welt zu bauen. (Б. К-) — Цій країні пошастило збудувати найшвидше в світі судно.

В обох прикладах —• метонімічне значення слова der Staat (країна).

Усі звірі дякували *зайцеві* за його вчинок. (7. Франко) — Alle Tiere dankten dem Hasen für seine tapfere Tat. — У фольклорі (тваринному епосі), зокрема в байках, звірі виступають як персонажі.

У тих складних взаємовідношеннях, які пов'язу суб'єкт речення з об'єктом у давальному відмінку, с^ві також може нерідко виявитись назвою не діючої людини а абстрактного поняття, тварини тощо. Слова, вжиті^и функції суб'єктів, означають і тут уособлення сил прип^ди, абстрактних іменників, а іноді надприродних рече*^ж пор.: *Логіка підказала юнакові правильне розв'язання п' тання. Порожній живіт докучав Муркові. (І. Франко)* *Das Schicksal hatte ihm diesen Mann zum Reisegefährten h^с stimmt. (В. К.)*

Логіка, порожній живіт, Schicksal у функції суб'єкта (в активному стані) набувають якостей та активності, властивих особовим іменникам чи займенникам.

РОЗБІЖНОСТІ У ВЖИВАННІ ПРИДІЄСЛІВНОГО ДАТИВА

Розбіжностей у використанні давального відмінка обидві мови налічують, однак, чимало; однією з основних є те що дієслова «віднімання» [33, с 37] у німецькій керують з давніх періодів давальним відмінком, так само як і дієслова «давання», в українській же (а також і в російській) мові вимагають прийменникової конструкції «у + родовий відмінок», наприклад: *man nahm ihm*, *man nahm ihm weg* — *у нього взяли, відняли щось*; *man stahl, raubte ihnen etwas* — *у них вкрадено, пограбовано щось*, *man vernichtete ihm die jungen Apfelbäume* — *у нього винищили молоді яблуні.*

Und ich lasse sie (die kleine Geliebte) mir nicht nehmen. (H. Bö 11) — І я не дозволю відняти її в себе.

Слід згадати також і про особливості вживання форм *sobі* (давальний відмінок зворотного займенника) в українській розмовній мові, а також у мові фольклору та в поезії. Для ілюстрації наводимо речення з «Казок» І. Франка: *Ходив собі вовчик-братик по лісі... Лежить собі заєць та вухами клапає... Лисиця сидить собі на пеньку... Музикав собі їжак тихенько.*

У перекладах німецького відповідника форми *sobі* бракує: *Der Wolf strich durch den Wald.— So lag der Hase nun da und klapperte mit den Ohren.— Der Fuchs hockt und hockt (!) auf dem Baumstumpf.— Der Igel brummelte leise vor sich hin.*

У німецькій мові дієслівні словосполучення з *sich* — *sobі* можливі лише з дієсловом *denken*, пор.: Ну, *думає собі* осел... — Nun,— *denkt sich* der Esel... Oh, ich *dachte*

es ^^с ^^ч ^^п \ (В. К-) О, я так со ^^д й подумав. Що ж до інших дієслів, ^^п печення з *sich* тут були б неграматичні (*Er lag*

^с ^^ч ^^п ^^д ^^к ^^д ^^а ^^й ^^с ^^б ^^к *sobі* можна в цих реченнях розглядати як ний» займенник. Ми часто зустрічаємо його на початку, *^с ^^п ^^ч цих рядках оповідання, байки, воно має насамперед в "лістичне навантаження, надаючи розповіді спокійного, розміреного характеру.

ПРИІМЕННИЙ ДАТИВ

Приіменний датив (S₃ + S_d) поширений в українській мові значно більше, ніж у німецькій. Еквіваленти українських словосполучень з давальним відмінком тут, як правило, оформляються за допомогою якогось прийменника, іноді місце давального відмінка заступає родовий, пор.: звіт XXV з'їзду Партії — *ein Rechenschaftsbericht an den XXV. Parteitag*; пам'ятник Шевченку — *ein Denkmal für Schewtsehenko*; жертва сестри — *ein Opfer für seine Schwester*; допомога товаришеві — *ein Beistand dem Freund gegenüber*; кінець казки — *das Ende des Märchens.*

Зрідка подібні до українських приклади можна зустріти також і в німецькій мові, наприклад: *Ist jenes Fläschchen dort den Augen ein Magnet (Goethe).* Проте здебільшого аналізовані іменні словосполучення утворюють і перекладають за допомогою прийменникових конструкцій: *Es war ein harmloses Geburtstagskabel an seine Mutter. (В. К.)* — Це було невинне поздоровлення матері з днем народження. А також:

Воно робить *полегкість* моїм гарячим очам. (М. К-) — *Das bedeutet eine Erleichterung für meine brennenden Augen.*

НЕЗАЛЕЖНИЙ ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК

У розділі «Придієслівний давальний відмінок» йшлося переважно про ті види речень з присудком, оформленим фінітними дієсловами, де валентність останніх передбачала заповнення позицій дативним об'єктом. У реченнях *Dieser harten gefällt mir*; *Er ähnelt seinem Vater* відсутність іменника у давальному відмінку привела б до незакінченості місту, до незавершеності граматичної структури речення.

Проте в обох мовах існують різноманітні за структурою скл^ст^п о^ши^и р^сні речення, що можуть включати до свого а^ду незалежний давальний відмінок, вилучення якого

не відбивається на їхній семантичній та структурній завершеності. Важливо зауважити, що цей незалежний дативний об'єкт є, як правило, назвою особи чи особовим займенником. Яке значення він тут має? Він показує, що особа, назва якої оформлена давальним відмінком, перебуває в особливій позиції щодо змісту речення: все повідомлення виявляється спрямованим у її бік. «Серед усіх відмінків,— каже Х. Брінкман,— існує лише один (датив.— *Авт.*), призначенням якого є відносити вислів у цілому до сфери особистого» [90, с 442], а далі він зазначає, що це є характерною рисою в системі сучасної німецької мови. Датив, що засвідчує безпосередній зв'язок особи з мовною ситуацією, є, таким чином, мало не універсальним засобом внесення суб'єктивного моменту (за Х. Брінкманом «Subjektivierung»), до об'єктивного за змістом речення, саму ж особу пропонується розглядати як «sinngewandte Person» цього речення.

Назва особи у вигляді незалежного дативного об'єкта може бути введена до речень з різними типами предикації: а) до речень з іменним присудком, де предикативом є іменник; б) до речень з іменним присудком, де предикативом є прикметник; в) до речень з дієслівним присудком у формі фінітного дієслова. Скрізь вноситиметься суб'єктивний момент повідомлення. Порівняймо такі приклади:

Німецька мова

Українська мова

Речення з іменним присудком, де предикативом є іменник:

- а) без давального відмінка особи:
Er war ein guter Freund. Він був справжнім другом.
- б) з давальним відмінком особи:
Er war dem Jungen ein guter Freund. Він був юнакові справжнім другом.

Речення з іменним присудком, де предикативом є прикметник:

- а) Die Klasse ist zu laut. Цей клас занадто галасливий.
- б) Die Klasse ist dem Lehrer zu laut. Вчителю цей клас занадто галасливий.

Речення з присудком — фінітним дієсловом:

- а) Der Mond und die Sterne glänzen. Місяць і зіроньки світять.
- б) Der Mond und die Sterne glänzen dem Verbrecher wie dem Besten. (Goethe). Місяць і зіроньки світять і злочинцеві і праведнику..

Речення, де давальним відмінком оформлено особовий займенник du, ich:

- а) Das war ein Kerl! Оце був тип!
- б) Das war dir ein Kerl! Оце тобі був тип!

Як показує аналіз наведених прикладів, «особовий» давальний відмінок має три наслідки: змінює семантичний ключ речення, спрямовуючи його зміст в бік певної особи; констатацію узагальненого характеру; звужує, обмежує зміст інформації. Так, наприклад, у реченні Die Zeit vergeht schnell маємо об'єктивну оцінку явища, у реченні Die Zeit vergeht mir schnell — суб'єктивну його характеристику.

Речення Die Ruhe tut ihr immer so wohl (Б. К-) стосується певної особи (співачки Єви), воно повідомляє конкретну ситуацію, містить суб'єктивну характеристику. Речення Die Ruhe tut immer wohl матиме широкий узагальнений зміст. Методом закреслювання (Abstrichmethode) незалежних дативних об'єктів так само можна змінити зміст речення: Трудно повірити мені цьому фактові. (М. К-)

Аналізуючи в реченні Er dankte dem Lehrer семантичну структуру давального відмінка dem Lehrer, ми виділяємо в ньому дві семи: сему спрямованості або фінальності, оскільки дія орієнтована на назву особи, оформлену давальним відмінком; сему зацікавленості, оскільки дія безпосередньо торкається користі (шкоди) даної особи. В аналізованому прикладі валентність дієслова danken, як бачимо, відкриває позицію для давального відмінка. В реченнях же типу Die Zeit vergeht dem Glücklichen schnell, де незалежний давальний відмінок, не пов'язаний з валентністю vergehen, а ще більшою мірою в реченнях типу Оце мені так слюсар!, де в українській мові дієслова (зв'язки) взагалі немає, семантична структура іменника у дативі змінюється. Сема чіткої спрямованості тут заглушена, оскільки немає умов для її реалізації, актуальною лишається лише сема зацікавленості, яка скеровує весь вислів до особистості

сфери певної людини. На нашу думку, незалежні давальні відмінки, що оформляють іменники, позбавлені в реченні опори на валентність відповідного дієслова, розвивають широке коло конотативних значень. Останні підтримуються саме незалежністю вживання цих словоформ. Значну диференціацію у конотативні значення вносить належність слова до певної морфологічної категорії (іменник, субстантивований прикметник, займенник).

Хоча конотативні значення давального відмінка властиві обома мовам, однак кожна великою мірою виявляє специфічні стилістичні нюанси його вживання; ось чому саме в цій сфері мови виявляють багато розбіжностей.

Одним з найцікавіших розходжень між обома мовами при використанні незалежного давального відмінка є модальна семантика українського датива, вжитого в інфінітивних реченнях чи зворотах; див. приклади з «Казок» ів. Франка: Тут мені *вмирати*.— Що ж мені *робити*?— Разом буде нам сміліше *йти*.— Тут нам з тобою *жити*.— Тобі *починати*!

Найчастішими і найточнішими німецькими відповідниками таких структур є речення з модальними дієсловами: Hier *soll ich also sterben*.— Was *soll ich denn tun*? — Zusammen *können wir besser durchkommen*. — Hier *wollen wir leben*.— Du *mußt beginnen*!

Ці паралелі яскраво свідчать про значення суб'єктивної модальності, властивої українському давальному відмінку.

За В. В. Виноградовим, у російській мові «розвивається вживання інфінітива для передачі суб'єктивних відмінків нерішучості, сумніву, здивування, емоційних вагань», а також для вираження значень «умовно-волюнтативного способу» [12, с 604]. Наведені ним приклади свідчать, що ці явища в російській та українській мовах цілком подібні:

Что же делать, если обманула та мечта? (Блок)

И к чему же, за что себя убивать? (Чехов)

Як бачимо, суб'єктивно-модальні нюанси значення властиві реченням як з експліцитним, так і з імпліцитним об'єктом у давальному відмінку. Проте можна припустити, що суб'єктивна модальність реалізується тут не тільки за рахунок інфінітива, який «дістає широкі права експресивного заміщення особових форм дієслова» [12, с 603]; найближчу участь у такому ефекті беруть і характерні «особові» риси самого дативного об'єкта. Останній у цих побудовах виконує роль суб'єкта інфінітива, отже обидва головні члени інфінітивних речень (де іменник у дативі є суб'єктом, а

інфінітив несе предикативне навантаження) вносять свою «лепту» в їх модальний зміст.

На користь цього припущення можна навести такі міркування:

1. Існуючим в українській мові інфінітивним реченням, де суб'єктом інфінітива є іменник у називному відмінку, не властиві модальні відтінки значень, пор.: *А вона зараз же писати*.— Sie machte sich sofort ans Schreiben... *Хлопчик — бігти з усіх ніг*.— Der Knabe rannte Hals über Kopf... Такі інфінітивні речення показують лише певну інтенсифікацію видових і часових значень дієслова-присудка, які актуалізуються інфінітивною формою.

2. Об'єкт у давальному відмінку може в українській мові надавати модальному змісту таким реченням, які взагалі не мають ні модальної семантики, ні зовнішніх модальних ознак, наприклад (з «Казок» ів. Франка): Тепер мені край! (Jetzt *muß ich sterben!*) Спробуймо, коли тобі така *охота!* (Wir versuchen, wenn *du's schon so gern magst!*)

Див. також у перекладі з німецької на українську мову: *Sie soll nicht ahnen, auf welche Weise sie die Rechnung verdarb*. (H. Böll) — *її не здогадатись*, яким чином вона переплутала підрахунки.

Порівняймо переклади однакових речень без дативного об'єкта і з ним:

Українська мова

Німецька мова

1. *Багато було праці* тут.

1. *Es gab viel Arbeit* hier,

1а. *Багато було йому праці* тут. (ів. Франко)

1а. *Er mußte* Tag und Nacht *schuft*en.

2. *Була біда*.

2. *Da kam ein Unglück*.

2а. *Йому була біда*. (Ів. Франко)

2а. *Er mußte hart leiden*.

Переклади підтверджують, що маленьке слівце *йому* в оригіналі здатне в таких контекстах цілковито змінити модальний регістр речення. У перекладах можна, подібно до того як у деяких глибинних структурах, розкрити семантичну суть вислову.

Знахідний відмінок

В обох аналізованих мовах знахідний відмінок оформляє насамперед прямий об'єкт. На відміну від давального відмінка, дія при знахідному об'єкта не орієнтована на об'єкт, а безпосередньо на нього скерована, цілком «охоплює»

його [116, с. 131]. Об'єктом в акузативі при перехідному дієслові може бути в обох мовах не тільки особовий іменник (чи займенник), а іменник будь-якої семантичної категорії: загальне ім'я, власні імена, назви abstracta, речовинні та збірні поняття. Розглянемо окремо випадки повного паралелізму вживання акузатива в обох мовах, а також голівні розбіжності між ними.

ПАРАЛЛЕЛІЗМ У ВЖИВАННІ

К- Г. Крушельницька відзначає збіг між багатьма німецькими та російськими перехідними дієсловами (це повністю можна поширити й на українську мову), які означають конкретні фізичні дії. Проте особливо цікаві, на нашу думку, саме ті випадки збігу, коли дієслова в усіх трьох мовах набувають переносного значення, наприклад, у «Новелах» М. Коцюбинського та їхніх перекладах:

<i>Я замикаю двері.</i>	<i>Ich schliefe die Tür.</i>
<i>Замкну свою душу.</i>	<i>Ich werde meine Seele schliefen.</i>

Порівняймо українські переклади з творів Б. Келлермана:

<i>Man durfte Eva nicht wecken.</i>	<i>Єву не можна було будити,</i>
<i>Die Sonne weckte die Vorstellung von...</i>	<i>Сонце будило уявлення про...</i>

Приклади свідчать про те, що в обох мовах зустрічаємося з мінімальною лексичною вибірковістю (селекцією) цих дієслів щодо своїх партнерів (актантів) в акузативі, а тим самим дієслова по суті з різними об'єктами виявляють однакову лінгвістичну поведінку. Чим викликане це явище? Можна уявити собі, що перехідне дієслово з властивою йому семантикою являє собою в реченні мовби місток, який встановлює зв'язок між двома «опорами» — іменниками. Характеристика цього «містка» змінюється залежно від якостей «опор»: якщо опорами є слова з конкретною семантикою, дієслово зберігає своє вихідне конкретне значення, наприклад: *Я пив воду*. Коли ж опорами-іменниками виявляються слова з абстрактним значенням, то і дієслово, що сполучає їх, набуває більш узагальненої семантики, наприклад: *Ihre Worte weckten Erinnerungen*. Це дає підставу припустити, що утворенням переносних значень перехідних дієслів в обох мовах керують однакові закони.

Йдеться про однакові стимули й генезис метафоризації перехідних дієслів з конкретним значенням.

«Метафора є одним з найефективніших засобів поширення обсягу значення», — пише В. Кайзер [120, с. 125]. При виникненні метафори важить не тільки значення самого слова, а також ті емотивні впливи та різні побічні уявлення, які пов'язані з його контекстом. При метафоризації перехідного дієслова з конкретним значенням абстрактні іменники, що становлять його оточення, актуалізують вторинні семи дієслова. Так, наприклад, первинною семою лексичної одиниці *trinken* є, за Г. Варігом, «приймати в себе (*zu sich nehmen*) за допомогою посуду якусь рідину» [164, с. 3618]; вторинна її сема — «жадібно вбирати, всмоктувати» (*einsaugen*). У словосполученні *пити красу* зникає конкретне уявлення про рідину і посуд, пов'язане з первинним значенням, а абстрактний іменник *краса*, що-заступив місце іменників *вода, вино, молоко*, актуалізує звучання семи *einsaugen* в семантиці *пити*. Отже, однакові слова, вжиті в різних оточеннях, виявляються «не тими самими» [120, с. 126]. За таких умов більшість перехідних дієслів виявляються неоднозначними, вони вказують в одних випадках на пряму фізичну різницю між діями, в інших — на переносну, образну. Так виникають ряди: *Blumen, Früchte, Briefe bringen* та *Grüße, Neuigkeiten, Verluste bringen* і відповідно українські: *приносити* квіти, фрукти, листи та *приносити* привіти, новини, втрати. Є. Курилович та В. Шмідт переконливо довели, що поява вторинного значення слова зумовлена контекстом і зовнішньою ситуацією. З наведених прикладів бачимо, що в обох мовах актуалізацію вторинних сем перехідного дієслова здійснює мінімальний контекст, тобто для виявлення актуалізованого значення вистачає одного лише двослівного словосполучення.

Паралелізм вживання в обох мовах характерний не тільки для придієслівного знахідного відмінка прямого об'єкта. Багато спільного має в цих мовах також і так званий адвербіальний знахідний відмінок.

Адвербіальний акузатив вважають звичайно вторинною функцією відмінка. Він може вказувати на часові та просторові поняття, на ціну, міру, вагу предметів, пов'язаних не обов'язково з перехідними дієсловами. Аналізуючи систему значень акузатива, його адвербіальним значенням відводять периферійну позицію.

Найбільш поширений в обох мовах темпоральний акузатив, можливо, через досить значну кількість у них діє-

слів, пов'язаних з ідеєю часу і його тривалості, пор. у «Новелах» М. Коцюбинського:

І досі... той морок панує, *всі ночі, половину мого життя*.
З переляком дивлюсь на годинник: спав *дві хвилини*.

Чекали *цілий тиждень*. Поклав свою руку на її руку і продержав *пару секунд*. *Цілий день* вітер гуде надворі.

У Б. Келлермана:

Diese und ähnliche Dinge gingen ihr *die ganze Zeit* durch den Kopf. Wir werden erst *eine Stunde* arbeiten, Eva! Wenn er *eine Woche* nicht kam... *Nächsten Sonntag* besuchte er sie.

Інші семантичні групи адвербіального знахідного в обох мовах трапляються не так часто, очевидно, в зв'язку з обмеженою кількістю дієслів, які піддаються визначенню за допомогою цих груп, пор., наприклад, знахідний простору: Я пройшла *все село*, всюди питала людей.

Стародавня вторинна (адвербіальна) функція акузатива, властива всім індоевропейським мовам, збереглася таким чином в обох досліджуваних мовах і навіть є досить живучою. В обох мовах адвербіальний (обставинний) знахідний відмінок часто зустрічається в односкладному називному реченні (Nominalsatz), що веде до виникнення «поширених номінативних речень», наприклад: *Цілий день* вулиця, люди, фіакри. (М. К-) Und *jeden Tag* Bälle, Empfänge, Wohltätigkeitsveranstaltungen. (Th. Storm) *Jeden Abend* der gräßliche Traum. (В. К.)

Ці речення свідчать про цілком ізольоване, «позадієслівне» вживання адвербіального акузатива. Що ж сприяє такому повному відриву відмінка від дієслова, з яким він якнайтісніше пов'язаний? Очевидно звичайні умови і стосунки, що їх спостерігаємо при акузативі прямого об'єкта чи адвербіальному, тут відсутні, тим самим він у цих випадках взагалі не показує відношень між словами. Можна вважати, що в обох мовах це є наслідком поступових, поетапних трансформацій: дієслова в первинних реченнях замінюються віддієслівними іменниками (з тією самою кореневою морфемою), а віддієслівні іменники можуть в свою чергу витіснитися семантично близькими до них непокідними. Ідея тривалості присутня й тут, вона підтримується самим переліком тематично споріднених іменників, їх множиною, наприклад: *Цілий день* люди *ходять, їздять* -> *Цілий день* *ходіння, їзда* -*• *Цілий день* *вулиця, люди, фіакри*. (М. К-) Und *jeden Tag* *tanzte man und ist vergnügt* -> Und *jeden Tag* *Tänze, Vergnügungen* -v Und *jeden Tag*

Bälle. (Th. Storm) *Die Sträflinge arbeiten Tage und Nächte* -> *Sträflingsarbeit* *Tage und Nächte*. (A. Seghers).

РОЗБІЖНОСТІ В МОРФОЛОГІ ТА СИНТАКСИСІ АКУЗАТИВА

Частина німецьких транзитивних дієслів не збігається щодо валентних зв'язків і семантики із своїми українськими лексичними відповідниками. Але навіть там, де йдеться про повну еквівалентність їх, при перекладі треба врахувати деякі важливі особливості, пов'язані з морфологією акузатива, саме в українській мові. Коли акузативом оформлюється іменник чоловічого роду в однині або іменники всіх трьох родів у множині, то там, де йдеться про назви осіб, вживається форма родового відмінка; для решти іменників використовуються форми знахідного відмінка, спільні з називним. Німецька мова таких формальних розбіжностей, пов'язаних з лексичною семантикою іменників, не знає, пор.:

Німецька мова

Українська мова

Man sah *den geschmückten Tisch*.

Видно було *прикрашений стіл*.

Alle merkten *den Trick*.

Усі помітили *трюк*.

Ми скрізь відзначаємо в німецькій мові уніфікованість форм знахідного відмінка, незалежно від семантики іменника (den Tyrannen, den Tisch, den Trick; die Männer, die Frauen, die Kinder; die Fenster, die Lampen, die Stühle). Що ж до української мови, то тут знахідний відмінок особи має спільні форми з родовим (бачити *бридкого тирана*, бачити *чоловіків, жінок, дітей*), для всіх інших семантичних категорій іменників використовуються форми, спільні з називним відмінком (бачити *стіл, трюк, стелі, лампи, стільці*).

Так само і повне та неповне охоплення предмета дією відбивається в українській мові у вигляді морфологічної диференціації: при повному охопленні вживається форма іменника, спільна з формою називного відмінка, при неповному — з формою родового, пор.:

Повне охоплення. Ти хочеш виссати *всю мою кров*. (М. К-) Du möchtest all *mein Blut* aussaugen.

Неповне охоплення: Ти можеш виточити *крові* з моєї литки (тобто «частину -моєї крові». — В. Л.). (Він же) Du kannst aus meiner Wade *Blut* zapfen.

Отже, українському знахідному повного охоплення в перекладі відповідає знахідний відмінок з all (або ж озна-

ченим артиклем, з вказівним займенником). Тим часом українському родовому (неповного охоплення) відповідає німецький знахідний з нульовим артиклем. Кожна з аналізованих мов виробила тут свою систему вираження граматичних значень (пор. також у К. Г. Крушельницької).

Варто зупинитися на деяких синтаксичних розбіжностях. Насамперед розглянемо проблему завершеності побудови дієслівних словосполучень з акузативним об'єктом у широкому контексті.

Об'єкт у знахідному відмінку в обох мовах належить до групи перехідного дієслова і є його структурно необхідним додатком. Інакше кажучи, перехідне дієслово відкриває позицію для іменника у знахідному відмінку, заповнення якої є обов'язковим, бо його викликають безпосередні потреби комунікації. Хоча за складом група перехідних дієслів виявляє в обох мовах багато спільних рис, зіставлення свідчить про характерну розбіжність між мовами щодо вживання прямих об'єктів у потоці мовлення, у контексті.

Після першої появи об'єкта як «*sinnotwendige Ergänzung*» [131, с. 237] контекст, при повторному згадуванні, створює передумови для його «заощадження», оскільки об'єкт повністю визначений попередньою інформацією. Саме таку картину економії мовних засобів часто бачимо в українських текстах. Проте в німецьких вона не спостерігається, пор.:

— Хто на ніч *забере книжку?* — Ти *дочитаєш* завтра, бо я ж піду вранці на службу,— протестував Іван. (М. К-) — *Wer nimmt das Buch für die Nacht? Du wirst es morgen zu Ende lesen, ich muß ja zur Arbeit,*—protestierte Iwan. ...тільки сиплеться регіт на металеву дошку, як шпіт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить (М.К-) — ...und ein dünnes schütteres Lachen fällt wie Schrotkugeln auf ein MetaHbrett. Ich versuche, all das aufzufangen, es ins Gedächtnis einzutragen, aber es geht nicht.

Переклади показують розбіжність у синтаксичній побудові цих надфразових єдностей. Повторення прямого об'єкта факультативне в українській мові, а в наведених прикладах після дієслів *забирати*, *продовжувати*, *збирати* взагалі відсутнє (нульовий об'єкт в умовах контексту), — у німецькій мові виявляється обов'язковим; після *nehmen*, *lesen*, *verlängern*, *sammeln* об'єкт при другій появі скрізь «підхоплено» його смисловим і формальним заступником — займенником *es*.

— Und den Kinsky haßt sie. Sie *hafyt ihn* ohne jede Ursache... (В. К-) А Кінського вона ненавидить. *Ненавидить* без усякої причини...

Der Saal tobte; sie hatte wundervoll gesungen. Heute aber *erfreute sie die Bewunderung besonders*. Зал був захоплений, вона співала чудово. Але сьогодні це *захоплення* *тішило особливо*. (В. К-)

У тих випадках, де значення об'єкта (*ihn*, *sie*) підтримується всім контекстом,— перекладач на українську мову просто опускає його, уникаючи «зайвих» мовних одиниць, прагнучи утворити структуру з «нульовим» прямим об'єктом.

В. Г. Адмоні, говорячи про оформлення структури німецького речення, підкреслює «загальну тенденцію німецької мови чітко й окреслено показувати членування мовних (синтаксичних) одиниць, за допомогою формально-граматичних засобів» [82, с. 223]. Це стосується структури не тільки речення, а й словосполучення. В аналізованих випадках вступають у своєрідну боротьбу два фактори: вимоги завершеності структури мовної одиниці та контекст як важлива підстава для економії мовних засобів. У німецькій мові перемогу здобуває перший фактор, в українській — другий.

Далі варто спинитися на деяких синтаксичних структурах в обох мовах, що виявляють різку розбіжність. Ми аналізуємо їх, оскільки акузатив відіграє в них важливу структурну роль.

Досить поширеним у німецькій мові є вживання так званого «абсолютного знахідного». Ця відмінкова функція власне не показує стосунків між словами, бо вона незалежна від інших членів речення. Іменник в акузативі в цих випадках оформляє вільне відокремлене словосполучення, наприклад:

Eva stand regungslos, *einen ungläubigen Ausdruck* auf den Wangen. (В. К-)

Sie stand unter der Tür, *die Augen voller Erstaunen, die Züge von einem leichten Lächeln erhellt*. (В. К-)

Українській мові такі побудови чужі; еквівалентами їх є прийменникові конструкції або дієприкметникові звороти, пор. у перекладі:

Nachdenklich schlenderte Kitty über das Deck, *den Pelz offen, die schmalen bleichen Hände in die Hüfte gestützt, die lange silberne Zigarettenspitze im Mundwinkel*. (В. К-) — <У розстебнутій шубі, уперши вузькі білі руки в стегна, з

довжелезним срібним мундштуком у кутку рота, Кдтгі походжала по палубі.

Певна група німецьких дієслів (sehen, hören, fühlen, spüren) утворює конструкцію accusativus cum infinitivo. П. Гребе вважає, що тут ідеться про незвичне поєднання двох «ядерних структур» [103, с. 2261, причому прями́й об'єкт першого дієслова одночасно є підметом другого; в конструкції дієслово-присудок другого речення стоїть в інфінітивній формі, наприклад: Da hörte er Eva. Eva rief etwas. -> Da hörte er *Eva etwas rufen.* (В. К.)

Українській мові ця конструкція не властива, тому в перекладі обов'язково відновлюється початковий статус, тобто представлені обидва самостійних речення із своїми присудками — фінітними дієсловами, наприклад: Він почув, як *Єва щось (йому) кричала.*

Особливо цікаві випадки, коли такі, специфічно (за допомогою сполучника як) пов'язані одне з одним українські речення, перекладаються на німецьку мову із застосуванням аналізованої конструкції, пор.:

І дивився, як *ніч ставила легкі колони, підносила вгору непевні, тремтячі стіни.* (М. К.) — Ich sah die Nacht leichte Säulen hinstellen, zitternde unsichere Wände aufrichten.

Вночі прокидаюся і слухаю, як *щось свердлить мій мозок.* (М. К.) — Nachts erwache ich und höre irgendetwas mein Hirn bohren.

Групу українських дієслів *чути, бачити, відчувати, зробити* з наступними підрядними реченнями, які вводяться сполучником *як*, можна вважати немовби сигналом для перекладача на німецьку мову; цей сигнал нагадує, що найкращим еквівалентом у перекладі тут буде конструкція accusativus cum infinitivo, властива різним функціональним стилям сучасної німецької мови.

Дуже цікавою особливістю вживання різних відмінків в українській мові є конструкції з невідмінюваними словами, що закінчуються на -но, -то: конструкції ці є безособовими реченнями, а форми на -но, -то виконують тут функцію присудка. Такі присудкові форми можна утворити від будь-якого пасивного дієприкметника із суфіксом -ний або -тий, причому вони переважно керують знахідним відмінком, наприклад: *опрацьовано третій том, розбито фашистські зграї.* Пор.: *Розшифровано молекулу... Пане генерале, для вашої армії навантажено тринадцять составів модернізованих мозків...* (Гв. Драч)

Форми з -но, -то завжди мають значення доконаного виду минулого часу.

Цікаво, що і в німецькій мові існують безособові речення, побудовані за такою самою моделлю, тобто з присудком-дієприкметником, який керує акузативом, наприклад: *Rosen auf den Weg gestreut!* (Hölty)

Проте ці зовні ідентичні структури мають різну граматичну семантику, виступаючи в абсолютно різних синтаксичних функціях. У німецькій мові — це засіб вираження імперативу, запрошення або спонукання до спільного виконання дії, в перекладі речення звучить: *Давайте вкриємо шлях трояндами!* Українські звороти означають завершеність дії в пасивному стані. При перекладі їх на німецьку мову вживають пасивні звороти з дієсловом sein (так званий Zustandspassiv або статив), знахідний відмінок природно перетворюється в називний, наприклад: *доставлено поранених — die Verwundeten sind eingeliefert; закінчено третій розділ — das dritte Kapitel ist beendet; сплетено гірлянди — die Guirlanden sind gewunden* і т. ін.

У цьому розділі було показано, що, незважаючи на значну подібність обох мов щодо складу перехідних дієслів, складні синтаксичні звороти з акузативом виявляють в них помітну специфіку: ані accusativus absolutus, ані accusativus cum infinitivo не властиві українській мові, в той час як безособові структури з предикатами на -но, -то, існуючи в німецькій мові у вигляді формально (структурно) схожих моделей, розвивають у ній зовсім інше, а саме модальне значення.

Велика різниця в обох мовах між поведінкою акузатива в дієслівних словосполученнях у широкому контексті. У всьому цьому відбивається своєрідність шляхів синтаксичного розвитку обох мов.

Водночас не тільки кожна думка, кожна інформація, а й нюанси їх можуть бути точно і чітко передані в перекладах на обидві мови.

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА

В українській мові існує кілька типів відмінювання іменників з відповідною системою флексій, що додаються до основ. Отже, система відмінювання іменників характеризується тут загалом яскраво вираженою флективністю, причому кожен флективний тип включає обидва числа.

У сучасній німецькій мові для утворення множини до основи кожного іменника додаються не флексії, а так звані «суфікси множинності» (-e, -en, -er та нульовий суфікс), отже, системи відмінювання в однині та у множині морфологічно не пов'язані між собою.

При нульовому способі утворення множини критерієм диференціації між числами є постійний граматикалізований супутник німецького іменника — артикль (іноді займенник), а також форми узгодження з іншими членами речення (зокрема з фінітним дієсловом-присудком). Останнє спостерігається, звичайно, у потоці мовлення, а не в парадигмі, наприклад: *Dort glänzen Schaufenster im magischen Schein... Und wieder klopfen Finger gegen die Tür.* (H. Fallada).

Все сказане свідчить про те, що система відмінювання у німецькій мові наближається до аналітичної.

Цілком слушно зазначає К. Г. Крушельницька, що граматичне значення множини іменника в німецькій мові часто можна пізнати лише через відсутність артикля. Це особливо стосується таких числових омонімів, як іменники чоловічого та середнього роду на -ei (Hebel, Rätsel, Zirkel), -en (Wagen, Kissen, Streifen), -er (Schüler, Zimmer, Tischler), **-chen** (Mädchen, Lämpchen, Pärchen), **-lein** (Kindlein, Schneiderlein), що мають однакові форми в називному відмінку однини та множини, наприклад: *Da trifft man immer wieder auf Rätsel.* Правильний переклад: *натрапляєш на загадки*; переклад формою однини відповідав би німецькому «auf ein Rätsel».

Однак хоча такі недиференційовані щодо категорії числа форми іменників тут існують, проте утворення множини іменників у сучасній німецькій мові виявляє досить яскраво виражену тенденцію до чіткого морфологічного протиставлення форм множини та однини. Для здійснення цієї тенденції актуальні будь-які засоби: внутрішня флексія (умлаут), система спеціальних суфіксів множини, наявність протиставлення артиклевих форм: *der, die, das — die; ein, eine, ein — кульовий артикль.*

Цікаво в зв'язку з цим з азначити, що саме в українській мові існує низка іменників іншомовного походження, форми однини та множини яких розрізняються лише узгодженням з іншими словами-членами речення, наприклад: *колібри, какаду, шимпанзе, поні, боа, депо, кашне, бюро, манто, купе, кіно, рагу* та інші, наприклад: *Поні швидко побіг — Поні швидко побігли.* Німецька мова ніколи не обмежується

виключно синтаксичним способом вираження множини (тобто узгодженням з іншими словами речення). Майже всі слова іншомовного походження, що закінчуються на голосні -a, -o, -и, -і, -у, -e, мають яскравий показник множини, суфікс -s. Це чітко відбито в поданій нижче таблиці, де зіставлено слова іншомовного походження з однаковою основою в обох мовах.

Таблиця 8

Зіставлення слів іншомовного походження з однаковою основою в обох мовах

Українські іменники		Німецькі іменники	
Однина	Множина	Однина	множини
боа	боа	Boa	Boa-s
бюро	бюро	Büro	Büro-s
какаду	какаду	Kakadu	Kakadu-s
кіно	кіно	Kino	Kino-s
колібри	колібри	Kolibri	Kolibri-s
купе	купе	Kupée	Kupée-s
депо	депо	Depot	Depot-s
манто	манто	Manteau	Manteau-s
поні	поні	Pony	Pony-s
рагу	рагу	Ragout	Ragout-s
інтерв'ю	інтерв'ю	Interview	Interview-s

Треба сказати, що обидві мови ілюструють загальновідому закономірність про слабку «проникливість» морфології мови, порівняно з її лексикою, фонетикою та синтаксичною будовою. Так, легко запозичивши російське слово *спутник* (Sputnik) і навіть нав'язавши йому "характерне німецьке звукосполучення [p] на початку слова, німецька мова водночас не може прийняти ні російської форми родового відмінка *спутника* (des Sputniks), ні форми множини *спутники* (die Sputniks).

Морфологічна асиміляція слів форм можлива лише там, де в мові, яка запозичує слово, є фактори, які сприяють впровадженню даного запозичення в її граматичну систему. Так, наприклад, німецький іменник іншомовного походження *der Schimpanse* природно вписується в групу іменників чоловічого роду слабкої відмінки не тільки за формальною ознакою (закінчення -e), а й за семантикою (див. підгрупу назв тварин типу *der Has-e, der Löw-e, der Aff-e*). Ось чому множина тут має форму *die Schimpansen*, так само як *die Affen, die Hasen*. Щодо української мови, то закін-

чення -є іменників у вихідній формі не характерне для неї, тому відповідні слова потрапляють у множині до групи незмінюваних іменників (одн. *шимпанзе, кафе*— множ. *шимпанзе, кафе*).

Проте ще сильніше, ніж принцип «морфологічної не-проникливості», виявляється в німецькій мові потреба чіткого морфологічного протиставлення форм іменників в однині та в множині. Ось чому розглянуті вище ряди іменників набувають суто зовнішньої ознаки множини -s, що допомагає виявити кореляцію форм Singular та Plural у запозичених словах, в основі якої лежить протиставлення: один предмет — багато предметів даного гатунку. Однак треба зауважити, що ця ознака (-s) не чужа й німецькій мові, де багато плюральних форм суто німецьких слів дістають цей суфікс при утворенні множини: *das Wrack — die Wracks, die Mutti — die Muttis, der Uhu — die Uhus; die Müllers, die Baumanns* (прізвища у збірному значенні) і, нарешті, навіть *die Schupos* (абревіатура від *Schutzpolizist — die Schutzpolizisten!*).

Singularia та pluralia tantum

Коли граматична опозиція «однина — множина» іменника відсутня, тобто семантично поняття являє собою величину необчислювану, то іменник належить до так званих *singularia tantum* (іменників, які мають лише форму і значення однини), або до *pluralia tantum* (ці, навпаки, форми однини не мають.) Обидві ці групи (особливо велика за обсягом перша) існують і в українській, і в німецькій мовах (*нісок, сани — Verzweiflung, die Bohnen*). Зіставлення виявляє цікаві факти схожості і розбіжності щодо окремих підгруп цих слів.

ГРУПА SINGULARIA TANTUM

Іменники цієї групи обох мов мають чимало спільного. У ній звичайно розрізняють такі підгрупи іменників: 1) *abstracta*; 2) іменники-назви речовин; 3) збірні іменники; 4) власні імена.

Абстрактні іменники, що означають назви властивостей, в німецькій і в українській мовах походять від прикметників:

Німецька мова

blind — Blindheit

hoch — Höhe

Українська мова

сліпий — сліпота

високий — височінь

Деякі іменники, що входять до складу *singularia tantum*, полісемічні; в таких випадках від одного із значень множина не утворюється, в той час як щодо другого існує закономірна кореляція однина — множина в обох мовах:

Німецька мова

Скульптура як мистецтво

Sing.	Plur.	одн.	множ.
-------	-------	------	-------

Plastik	—	скульптура	—
---------	---	------------	---

Скульптура як мистецький витвір

Sing.	Plur.	одн.	множ.
-------	-------	------	-------

Plastik	Plastiken	скульптура	скульптури
---------	-----------	------------	------------

Поезія як мистецтво віршованого слова

Sing.	Plur.	одн.	множ.
-------	-------	------	-------

Poesie	—	поезія	—
--------	---	--------	---

Поезія — вірш

Sing.	Plur.	одн.	множ.
-------	-------	------	-------

Poesie	Poesien	поезія	поезії
--------	---------	--------	--------

У граматиках німецьких авторів, як правило, зазначається, що німецькі *abstracta* часто можуть утворювати і форми множини, особливо коли йдеться про назви станів, почуттів. В. Юнг вказує на існування застиглих зворотів типу *in Ehren, mit Freuden, in Gnaden, zugunsten, zuschanden werden*, які свідчать про те, що в давні періоди історії німецької мови абстрактні іменники *Ehre, Freude, Gnade, Gunst, Schande* могли утворювати також і форми множини. Він слушно зазначає, що і в сучасних німецьких технічних текстах, і в художній літературі це явище стає дедалі більш поширеним, про що свідчать такі приклади: *die Absolutismen früherer Epochen, die Morgenfrühen und die Abendröten* (останній приклад — з поезій Й. Бехера). Звідки ці незвичні словоформи? Багато авторів вважають, що використання форм множини сприяє підсиленню поняття, більшій експресивності мови. Дуже яскраве застосування зовсім незвичних форм множини абстрактних іменників зустрічаємо у В. Борхерта: *...alle Verlassenheiten hängen an ihnen herunter..., Herzverlassenheiten, Mädchenverlassenheiten, Sternverlassenheiten... Aber die... hocken... blaß — gefroren*

in ihren *Auswegslosigkeiten*, in ihren unentrinnbaren *Menschlichkeiten*. Наведені цікаві випадки, на які звертають увагу німецькі і радянські германісти, не враховуються у граматиці української мови. Так, наприклад, М. А. Жовтобрюх і Б. М. Кулик зараховують до іменників, що вживаються тільки в однині і не утворюють форм множини такі, як *глибина*, *давнина*, *деканат* (?) і т. ін. Подібні іменники часто здатні утворювати форми множини, пор.: Боявся десь у тихих *праглибинах*, що заскорузлисть в панцир закувала... (*ів. Драч*) Взагалі українська поетична мова, можна сказати, рясніє подібними формами множини, і мимоволі спадають на думку слова Поля Елюара, який писав, що суть поезії — повернути людським словам їхнє первісне, тобто найчистіше і найвагоміше значення. Здається, що цей вислів цілком можна віднести і до деяких рідких граматичних форм, які завжди готові завітати до віршів. Ось ще кілька незвичних форм множини з лірики *ів. Драча*: їх життя вперезало *димами*; та не знати народу таких *амплітуд*; в орбітах... голубі *диеа* (від *диво*); од ламаних, твердих *жестикмуляцій*; сміюся з усіх *розпук*; у вітрі топилися *шепоту*; обплетений кілометрами *філософій*. Не можна не погодитися з тим, що наведені словоформи звучать свіжо і позначені особливою експресією. Проте цікаво було б, не обмежуючись скупою констатацією, проаналізувати причини цього підсилення експресивності. На нашу думку, таких причин дві:

1. Форми однини та множини іменників становлять в обох мовах привативну бінарну опозицію, в якій один член (форма множини) характеризується певною диференційованою ознакою, а другий (форма однини) — цієї ознаки не має. Отже, форми множини завжди є маркованими членами парадигми і, як такі, більш виразні, мають більш колоритне мовне оформлення, пор.: *дим міста* — *дими міста*, топився *шеніт* — топилися *шепоту*.

2. З другого боку, в таких словах як *філософія*, *шеніт* (*Verlassenheit*, *Menschlichkeit*) лексичний зміст накладає обмеження на утворення множини, тому плюральні форми, контрастуючи із звичним станом мови, сприяють оновленню поняття, створенню образу (людина «обплетена кілометрами *філософій*»), тобто породжують конотативні «обертонів» значення.

Повертаючись до вислову П. Елюара, можна твердити, що кожен троп (в даному разі гіпербола) є своєрідним проявом тих прихованих у слові сил, які дримають у ньому до

пори до часу. Реалізація цих «сил» або потенційних сем слова найчастіше відбувається у мові поезії, у «ліричних відступах» прози. Цікаво, що стилістичний прийом використання форм множини так званих *singularia tantum* властивий обом порівнюваним мовам.

Варто, однак, згадати тут про особливу групу *pluralia tantum*, які за своїм значенням є абстрактними іменниками і існують лише в українській мові; вони означають назви емоцій, переживань, якостей, пор.:

Німецька мова

Neid *m*
Eifersucht /

Українська мова

завидки, заздрощі
ревнощі

У цих випадках мова сама ніби використовує у своєму словотворі граматичну виразність категорії множини, про яку йшлося вище. Поруч з цим в українській мові існують, звичайно, і *singularia tantum* (*туга*, *журба* і т. ін.) на означення почуттів.

Іменники з матеріальним значенням (назви речовин) в обох зіставлюваних мовах належать до *singularia tantum* і в обох мовах, коли йдеться про означення різних сортів, видів і якостей, утворюють множину, наприклад:

Німецька мова

Kupfer *n* — die Kupfer

Topf *m* — die Töpfe

Українська мова

мідь — міді (на означення сортів)

глина — глини

Іменники, які означають назви овочів, зерна, ягід тощо, у німецькій мові можуть утворювати множину лише у фаховій мові (*Fachsprache*), з цією позначкою вони й наводяться у словнику «*Rechtschreibung*» Дудена (*Hafer*, *Hafer* — Pl. *Fachsprache*), те ж саме стосується *Roggen*, *Gerste*, *Hirse*, *Weizen* і т. ін. В українській мові множина іменників з цим значенням зустрічається в різних функціональних стилях мови, як от мова фахова, розмоєна, мова художньої літератури, наприклад: Вродили гарні *жита*. Нині рано зібрали *ячмені* (з газет). Було тмише вишень і смородин, *картоплі* аж до пояса вигнались. (*ів. Драч*) Взагалі в українській мові окреслюється тенденція чіткого протиставлення однини та множини в іменників з такою семантикою, як у напрямі утворення парадигматичних рядів: *жито* — *жита*, *сіно* — *сіна*, *картопля* — *картоплі*, *малина* — *малини*, так і в зовсім інших видах числових позицій: *квасоля* — *квасолина*, *картопля* — *картоплина*,

цибуля — цибулина, капуста — капустана (пор. німецький складний іменник: Kohlkopf, Kohlhaupt), тобто протиставленням назви (овочевого) виду в цілому назві його окремого екземпляра, утворений за допомогою суфікса -ина від того самого кореня. В німецькій мові такої систематизації не знаходимо: іменник die Bohnen (квасоля), наприклад, однини не має, а іменник die Kartoffel вживається звичайно з іронічним та жартівливим забарвленням, пор.: Der hat aber *eine Kartoffel* im Gesicht (knollige Nase). *Meine Kartoffel* geht wieder nach (Taschenuhr). Du hast wieder *eine Kartoffel* im Strumpf (großes Loch).

В. Юнг зазначає, що назви погоди та природних (атмосферних) явищ здебільшого вживаються у німецькій мові в однині: Regen, Nebel, Donner, Hagel, Schnee, Reif, Tau.

Українські відповідники цих іменників зустрічаємо в множині так само часто, як в однині, пор.: Доки *тумани* не згустились, шукайте їх, вони десь заблукали. Віки висихали, як *роси* на скелях. (*ів. Драч*), Ти ходиш по вічних задуманих *росах*. (*ів. Драч*) Він заглушає собою потужні *громи* олімпійські. (*Леся Українка*) Пор. також у російській мові: *Дождями* ее (рябину) исхлестало. (*С. Есенин*). Див. також назву новели С. Моема «The Rains», повісті Е. Хемінгуей «The Snows of Kilimanjaro». Можливо, що судження В. Юнга дещо перебільшене, бо ж і в німецькій художній літературі не так уже рідко зустрічаються плюральні уявлення про дощі, тумани та ін., що послідовно веде до відповідного законного граматичного оформлення їх, як, наприклад, початок славетного уривку з «Die Harzreise» Г. Гейне: «*Die Nebel* flohen...» (тумани зникали), що ввійшов до багатьох хрестоматій.

Зіставляючи групу singularia tantum — загальних імен — у двох мовах, ми помічаємо, що з двох членів привативної бінарної опозиції Singular — Plural множина (а вона, як показано вище, може бути утворена від чималої кількості singularia tantum) більш конкретизує поняття робить його вагомим, і навіть до певної міри індивідуалізує його в той час як однина, як правило, узагальнює і нейтралізує зміст іменника. Це легко простежити на прикладі таких singularia tantum, як українські *пісок, вода, земля*, німецькі Sand, Wasser, Kritik.

Щодо німецького Sand у значенні «маса піщинок», то вжитий в однині іменник дає узагальнену нейтральну інформацію про цю масу, пор.: Die Kinder spielen *im Sand*; Der Sand war noch warm. З подібним значенням Sand вжи-

вається у стійких словосполученнях: j-m Sand in die Augen streuen, auf *Sand* bauen; у порівняннях: wie *Sand* am Meer. Але порівняймо: *die Sande* der Sakkara; in *den Sonden* des alten Ägyptens begraben, де Sande має значення величезних територій, укритих пісками.

Німецький іменник Wasser (singularia tantum) має корелятивну форму Gewässer (води). Проте у своєму основному значенні H₂O — Wasser вживається завжди в однині: Wer klares *Wasser* trinken will, der muß zur Quelle gehen (прислів'я). Але пор.: die *Gewässer* der Adria.

Іменник Kritik, вжитий в однині, має значення «компетентне судження», наприклад: Die *Kritik* soll nicht nur objektiv, sondern auch wohlwollend sein. Але пор.: Der Künstler bekam überall gute *Kritiken* (відзиви!).

Те ж саме спостерігаємо в українській мові, пор. іменник *пісок*: *Пісок* був гарячий. Це — *пісок* для дитячого садка. Будувати що-небудь на *піску*. Але: *піски* Сахари; був засипаний *пісками* древнього Єгипту.

Іменник *вода*: І пив, і пив холодну *воду*. Але: дніпрові *води*; чисті *води* Десни.

Іменник *земля*: *Земля* всіх годує. Але: *землі* чернігівських князів.

Дуже яскраво свідчать про особливості семантики множини, утвореної від цих іменників, їх дистрибутивні зв'язки. Останні чітко окреслюють місце, час, конкретну ситуацію, пов'язані з функціонуванням іменника у множині, пор.: die *Gewässer* der Adria і *води* Десни; die *Sande* des alten Ägypten і *піски* Кара-Кумів; див. також: Der Künstler bekam gute *Kritiken*, тобто конкретні схвальні відгуки різних рецензентів; *землі* чернігівських князів — територія на Південь від Чернігова, обабіч Десни. Вживання singularia tantum у множині накладає на інформацію в обох мовах певні обмеження: вона набуває чіткості, конкретності і часто має точну вказівку на історичне тло, географічне оточення. З двох протиставлених форм (однина singularia tantum — множина цих форм) однина є більш універсальною і має ширший обсяг застосування; отже, словосполучення *вода* (не води) Десни, *пісок* (не піски) Кара-Кумів, *das Wasser* (не die Gewässer) der Adria становлять єдності, які відповідають нормі, хоч і відрізняються певними нюансами. Сказати ж *Привезли піски для дитячого садка* або Wer klare Gewässer trinken will... неприпустимо з боку семантичного і граматично неправильно.

Зовсім іншу картину, ніж різні групи загальних імен, які належать до *singularia tantum*, становлять власні імена, що в обох мовах вживаються у нормі також лише в однині.

Якщо множина загальних імен, утворена від *singularia tantum*, конкретизує відповідні поняття, чіткіше окреслює їх, а іноді навіть індивідуалізує, то власні імена в обох мовах виявляють усі ці якості саме в формі однини. Основною функцією власних імен (Petro Kowalenko, Anna Schmidt, die Ukraine, Frankreich, Paris; Йоганнес Бехер, Катерина Білокур, Англія, Дніпро, Київ) є ідентифікація певної особи, місцевості, географічного пункту. Зміст цих іменників у мові не є мотивованим, їхня звукова оболонка має випадковий або яскраво індивідуалізований характер і співвіднесена безпосередньо з референтом слова-іменника в однині. Так, коли значення німецького слова Mensch має узагальнений характер, бо називає представника «людського роду» на відміну від решти живих істот, а також предметів, то слово Jan Amos Komenski виділяє окремого індивіда з маси усіх істот, що зветься Menschen і можуть належати, залежно від ситуації, до менш широкого чи вузького кола людей. Отже, власні імена в однині в обох мовах служать цілям ідентифікації, індивідуалізації та конкретизації.

Проте і власні імена в обох мовах можуть втрачати здатність до конкретизації та індивідуалізації, набувати узагальненого змісту і тим самим, замість ідентифікувати особу, річ чи явище, починають давати їй характеристику, тобто іменник набуває сигніфікативного значення і входить до складу загальних іменників мови, зазнаючи глибоких якісних змін. Прикладом можуть бути іменники Mansarde — мансарда (за прізвиськом французького архітектора, що проектував будинки з мансардами).

Diesel — дзель (дзель-мотор) за прізвиськом інженера-винахідника Рудольфа Дзеля, що сконструював цей мотор, ТУ-104 (за прізвиськом Туполева, конструктора радянських реактивних літаків).

Зовсім інше явище — утворення множини від деяких власних імен; у цих випадках іменник також втрачає риси індивідуальності, але набуває специфічного змісту, він характеризує всіх тих осіб, що відзначаються якостями, типовими для відповідного митця, історичної особи, мистецького твору чи літературного персонажа, а іноді країни, міста. Це вживання суто стилістичного плану, а власне ім'я

набуває в таких випадках переносного значення; явище це також властиве обом зіставлюваним мовам. Пор. в українській мові:

Поорані віком смагляві лица:

Горпини і Теклі, Тетяни і Ганни —

Сар'яни в хустках,

Ван-Гоги в спідницях,

Кричевські з порепаними ногами.

(/. Драч. Балада про Сар'янів та Ван-Го-

гів)

У німецькій мові:

Er, vor dessen Augenzwinkern alle Trajane, Titusse, Mark-Aurele und Antonine dieser Erde zittern mußten. (H. Heine. Brief aus Paris vom 25 Februar 1840)

Отже, якщо утворення множини від таких *singularia tantum*, як іменники з абстрактним та матеріальним значенням, конкретизує, а подекуди індивідуалізує семантику слова, то утворення її від власних імен, навпаки, позбавляє іменник індивідуального значення та ідентифікаційної функції, якими воно відзначається в однині, відносячи його не до власних, а до звичайних імен. Треба, однак, підкреслити, що семантика такого звичайного імені іноді розкривається не в синонімічному слові, а в словосполученні: Сар'яни в хустках = прості жінки, майстри народної творчості, що мистецтвом своїм дорівнюють видатним митцям; Titusse, Antonine = представники імператорської влади.

ГРУПА PLURALIA TANTUM

Різниця між українською та німецькою мовами у групі *pluralia tantum* дуже помітна. Передусім в українській мові велика кількість цих іменників складається з визначень парних предметів, тобто таких, які мають у своїй матеріальній структурі парні елементи. У німецькій мові, однак, це звичайні загальні іменники, пор.: ножиці, сани, щипці, двері, ворота, груди — die Schere, der Schlitten, die Zange, die Tür, die Pforte, die Brust.

Взагалі до *pluralia tantum* в обох мовах належать завжди іменники, що пов'язані з уявою про багато (щонайменше Два) однорідних предметів, деталей, явищ, дій. Цікаво, однак, що обидві мови дуже часто виходять з різних проявів множинної суті. Так, наприклад, в українській мові назви родинно-побутових свят та різних обрядів належать До *pluralia tantum*, можливо, з огляду на те, що в них

беруть участь багато людей, наприклад: *іменини, заручини, оглядини* (див. також *рос. похорони*). В німецькій мові їм відповідають *der Geburtstag (Namenstag), die Verlobung, die Brautschau, das Begräbnis*, тобто в центрі стоїть сама подія. Назви ігор, мабуть, на тій же підставі, також належать в українській мові до цієї групи: *схованки, сніжки, піжмурки, шахи* (див. також *рос. горелки, салки, пятнашки*). Пор. німецькі: *Versteckspiel, Schneeball (spielen), Blindkuh (spielen), Schachspiel, Fangspiel* і т. ін. В основі семантики іменників *обідки, помії, висівки* лежить суто зорове сприйняття різних залишків чогось, у німецькій мові: *Spülwasser, Spüllicht, Essenrest — Essenreste* і т. ін.

У німецькій мові до *pluralia tantum* належать назви таких хвороб, які супроводяться висипанням по всьому тілі цяточок, наривчиків тощо: *die Masern, die Pocken, die Blattern, die Röteln*; пор. одну українських назв цих хвороб: *кір, віспа, краснуха*. Цікаво, що в німецькій мові назви свят вживаються як *pluralia tantum*; *Weihnachten, Ostern, Pfingsten* — мотивуванням можна вважати, що це є свята, які святкувались колись по кілька днів; ми припускаємо, що цим пояснюється природа їх множинності, подібно до слова *Ferien* (канікули). В українській мові назви цих свят вживаються переважно в однині: *різдво, пасха, трійця*. Проте і в німецькій мові за останні століття є тенденція відносити ці слова до однини. Звичайно, існують і такі семантичні групи *pluralia tantum*, які збігаються в обох мовах. Це, наприклад, назви гірських паєм: *Альпи, Піренеї, Анди — die Alpen, die Pyrenäen, die Anden*; назви грошей та грошових сум: *кошти, витрати, фінанси, ресурси, гроші (!) — Kosten, Spesen, Finanzen, Ressourcen*; нарешті, збігаються багато таких слів, лексична семантика яких пов'язана в обох мовах взагалі з ідеєю множинності, наприклад: *консерви — die Konserven, харчі — die Lebensmittel, пожитки, манатки — die Siebensachen*. Для деяких українських іменників, які вживаються лише в множині, німецькими відповідниками виявляються збірні іменники середнього роду з префіксом *ge-*, наприклад: *теревені — das Geplauder, das Geschwätz, свари — das Gezänk, дзвони — das Geläute*. Еквіваленти форм у різних мовах часто, як бачимо, не є прямими, а утворюються за допомогою специфічних словотворчих та формотворчих ресурсів тієї або іншої мови, в зв'язку із специфікою розвитку мов і з різними семасіологічними асоціаціями, на базі яких виникає внутрішня форма слова.

IV. ЗАЙМЕННИК

Розглядаючи займенники у плані загального мовознавства як «факт мови взагалі» [7, с 285], Е. Бенвеніст твердив, що проблема займенників у конкретних окремих мовах є лише похідною від цієї першої, загальної і основної проблеми. Зіставляючи в синхронному плані займенники німецької та української мов, слід весь час зважати на цю універсальність природи зіставлених об'єктів, на те, що їхні спільні риси базуються на загальномовознавчих, так само як і на соціальних, психологічних, філософських основах, і саме це багато в чому визначає подібність їх.

В обох досліджуваних мовах займенники є давньою, проте дуже живучою групою слів, яка вражає численністю своїх класів і різноманітністю функцій морфологічних одиниць, що входять до її складу, при обмеженій кількості самих одиниць. Від більшості інших лексико-граматичних розрядів слів займенники, між іншим, і відрізняються тим, що кількість їх у словниковому складі мови надзвичайно мала (обидві досліджувані мови налічують всього від 50 до 70 займенників), проте частотність їх вживання дуже висока. Отже, незначна кількість займенників нібито «компенсується» за рахунок частотності вживання, — це становить одну з характерних рис аналізованої групи слів.

Деякі автори схильні зараховувати займенники до слів несамостійних, службових. Проте з цим важко погодитись, одже займенники функціонують у реченні то як підмет, то як предикативний член, то як означення, тобто їх можна вважати повноцінними членами речень, оскільки вони є істотними елементами їхньої структури. В цьому плані займенники слід скоріше вважати своєрідними різновидами тих самих частин мови, з яких «вербуються» слова при реалізації окремих синтаксичних категорій речення. Наприклад, *він, вона, воно, вони* (er, sie, es, sie) можна б умовно залічити до складу іменників, а *цей, той* (dieser, jener) —

до складу прикметників і т. ін. Але від звичайних частин мови займенники принципово відрізняються своєю семантикою. Взятим ізольовано займенникам бракує прямої референтної співвіднесеності з предметами та явищами реальної дійсності. Вони не можуть виділяти об'єкт, на який вказують, за певним мінімумом ознак. Якщо кожне називне слово має незалежну «словникову» вартість і «містить короткий опис об'єкта, що зберігає силу для будь-якої ситуації» [31, с. 145], то такого опису об'єкта займенник дати не може. І водночас його морфологія завжди несе істотну категоріальну інформацію, інформацію про категоріально-узагальнений матеріал (особа, предмет, ознака). Можна твердити, що найсуттєвішою рисою семантики займенника саме й є наявність у ньому категоріального значення при відсутності значення конкретного, лексичного. Усі зазначені особливості, з одного боку, уподібнюють класи займенників окремим класам називних слів, а з другого — займенники лишаяються словами ситуативними, знаками узагальненого умовного значення, що поза ситуацією цілком позбавлені якісної характеристики. Таку картину спостерігаємо в усіх індоевропейських мовах: як структурно повноцінні члени речень, маючи певний категоріальний статус, займенники є «лексично неповноцінними» мовними одиницями.

Двоїста природа займенників, тобто їх категоріальна і функціональна мовна ваговитість поряд з лексичною неінформативністю, зумовлює дискусійність у характеристиці цього розряду слів, який досліджений досить повно, але все ще лишається актуальною проблемою науки про мову.

Жодній частині мови, мабуть, не пощастило на таку кількість образних тропеїчних дефініцій, як займенникам. Д. Г. Кожухар, наприклад, порівнює займенники з дзеркалами, які відбивають лише те, що в що мить стоїть перед ними, К- Бюлер — з дороговказом, на якому бракує істотної деталі — самої вказівки напряму. Х. Брінкман, називаючи займенники *Umrißwörter* (слова-контури), уподібнює їх безтілесним схематичним фігурам, або пустим рамам, у які мовець вставляє портрет або натюрморт за власною потребою і бажанням. Для С. Д. Кацнельсона займенники — це мандрівне плем'я, яке «кочує» від одного мовного оточення до іншого. Намагаючись визначити це суперечливе, невловиме мовне явище, вчені, отже, вдавалися часом і до образних асоціацій.

Існує також велика термінологічна розбіжність: займенники називають «субститутами», поділяють їх на «ідентифікатори та альтератори», іноді називають весь клас «неозначеними словами». Г. Хельбіг в одній з останніх робіт порушує питання про розширення меж класу займенників; для слів, що включені до цієї поширеної групи, він пропонує термін «*Prowörter*» (у перекладі на українську мову «слова замість слів»).

У своїй цікавій монографії польський вчений С. Йодловський поділяє всі слова мови на мнемічні (від *mneto* — пам'ятаю) і немнемічні, до останніх належать виключно займенники. При сприйманні мнемічних слів завжди працюють асоціативні центри людської пам'яті. На відміну від них займенники, тобто слова «немнемічні», без підтримки ситуації чи тексту не асоціюються ні з чим, тому в потоці мовлення їм потрібні «заповнювачі», немнемічні слова, через які їх мовне життя стає повноцінним.

Бідність змісту займенників іде пліч-о-пліч із узагальненістю їхньої семантики. «Що більш узагальненим є зміст знака, — говорить Є. Курилович, — тим ширша сфера його вживання мовцями; що більш спеціальним і багатшим є зміст, тим вужча сфера його вживання, не тільки внутрішнього (всередині системи), а й зовнішнього (у мовному колективі)» [36, с. 19].

Сфера вживання займенників, власне, не знає меж. Конкретних лексичних значень займенник набуває за цих умов, як говорилось вище, завдяки мовній ситуації (в усному спілкуванні) або завдяки контекстові (у письмових творах). Саме при синтагматичному вживанні здійснюється у лінійній послідовності зв'язок займенників з тими словами (іноді — словосполученнями і навіть реченнями), які їх «живлять», тобто забезпечують лексичне наповнення їх.

В наведеному нижче уривку з новели «Дорогою ціною» М. Коцюбинського всі займенники дістають лексичне наповнення через називні слова, з якими вони співвіднесені:

Цигани не хапалися. *Вони* сперечалися, кричали. *Врешті* зважились — Соломія *це* помітила. *Вона* ухопила за руку циганку, наче боялась втратити її, і побігла в *той* бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за *нею*. *Перейшовши* дорогу, *вона* подалась вздовж плавнів.

Кожен займенник цього уривку має в тексті певний називний лексичний «відповідник»: *вони* — *цигани*; *це* — *те*, що цигани зважились; *вона* — *Соломія*; *її* — *циганку*;

в той (бік) — *same*, де горіли плавні; за нею — за *Соломією*.

Неважко пересвідчитися, що поза контекстом усі займенники тут були б безпредметні.

Проте не слід забувати, що ні ситуація мовлення, ні текст (обсягом понад сім-вісім слів) не можуть бути утворені без використання займенників. Наводячи яскравий приклад незграбності уривка, побудованого без займенника *sie*, Б. Совінські зазначає, що такий текст «дратує» читача: *Es war einmal eine kleine süße Dim, die hatte jedermann lieb, der die kleine süße Dim nur ansah, am allerliebsten aber die Großmutter der kleinen süßen Dirn, die wußte gar nicht, was sie alles der kleinen süßen Dirn geben sollte. Einmal schenkte sie der kleinen süßen Dirn ein Käppchen von rotem Sammet, und weil der kleinen süßen Dirn das wohl so stand, und die kleine süße Dim nichts anders mehr tragen wollte, hieß die kleine süße Dirn nur das Rotkäppchen.*

Закони економії вислову та конституції тексту вимагають постійного вживання займенників, які «розвантажують» повідомлення від зайвих повторів, сприяють влучному його членуванню, допомагають створити його тематично-рематичний баланс і забезпечують оптимальні умови сприйняття.

У даному розділі ми розглядаємо у зіставному плані три класи займенників, які в обох мовах дають цікавий матеріал для спостережень і узагальнень: особові, присвійні та неозначені займенники.

ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

Особові займенники обох мов мають цілу низку подібних морфологічних та семантичних особливостей, а саме:

1) багато спільного є в самому складі німецьких та українських особових займенників, серед яких відрізняють найчастіше суто особові (*я, ти, ми, ви*—*ich, du, wir, ihr*) і предметно-особові або особово-вказівні (*єр, sie, es, sie* — *він, вона, воно, вони*);

2) подібний принцип суплетивного утворення форм непрямих відмінків (*я — мене — мені* — *ich, mir, mich; ми, нам* — *wir, uns*), що зберігається протягом століть;

3) особові займенники в обох мовах є співучасниками реалізації особи та числа дієслівної парадигми, йор.: — *Ich sehe ihn!* — *flüsterte sie. Я бачу його!* — *прошепотіла*

вона. В реалізації категорії особи дієслова в обох мовах беруть участь як особовий займенник, так і флексія фінитної форми дієслова;

4) граматичний рід у займенників першої та другої особи відсутній, наприклад: *Ich verstehe es jetzt, — ruft Hans.* — Тепер *я розумію*, — вигукує Ганс. Тут чоловічий рід в обох мовах визначає лише співвіднесеність з власним іменем *Ганс*;

5) в обох мовах збігається категоріальна семантика форм: *ich, wir* та *я, ми* — автор мовлення; *du, ihr* та *ти, ви* — його адресат, *er, sie, sie* — *він, вона, вони* — об'єкт розмови (особи або предмети);

6) подібна дистрибуція особових займенників, що не терплять при собі ні препозитивних, ні постпозитивних означень, якщо останні не є синтаксичним відокремленням, пор. такі словосполучення та речення обох мов:

*ein Lehrer aus Leipzig — er aus Leipzig
eine wunderschöne Frau — eine wunderschöne sie
інженер з Полтави уже тут — він з Полтави тут
з'явилась молода співачка — з'явилась молода вона*

Слід підкреслити, що в обох мовах особові займенники постійно використовуються з метою підсилення експресії, утворюючи систему емоційно забарвлених заміщень, які вербуються з внутрішніх ресурсів самої системи особових займенників. Привертають увагу однаково субститути, що викликають аналогічний стилістичний ефект в обох мовах. Так, наприклад, *er — sie (він — вона)* можуть чергуватись з прямим зверненням, маючи денотатом одного-адресата: *Hast du schon wieder ein Glas zerbrochen? Seht mal an, da steht sie nun und heult!* Ну, чого *ти*, собако..., Як тебе звать? Ну, годі, Оверко! Не чує, не бачить... (*М. К.*)

В цих випадках виникає ефект тимчасового ігнорування того, до кого звертаються, форми надають звертанням на-смішкуватого чи зневажливого відтінку.

Близькі люди, що звичайно звертаються один до одного на *ти*, вживають під час розмови ввічливої форми *Bu (Sie)*, що викликає жартівливий ефект, наприклад, у звертанні батька до дочки: *Erlauben Sie, meine Dame, Sie zu Tisch zu geleiten.*

Пор. у звертанні до дитини: Що це *ви* тут наробили, громадянку?

Часом зустрічаємо несподіваний перехід від *ich* до *er* або *sie*, особливо у внутрішніх монологіях: *Ich will es*

niemandem erzählen, *ich* behalte' es für mich. Und wenn *er* (про себе самого) nun gefragt wird? Soll es da die Wahrheit sagen oder lügen?

Підтекст таких заміщень переконливо показав Л. Толстой, коментуючи слова Наташі Ростової (бб такі самі заміщення зустрічаємо і в російській мові): «Это удивительно, как я умна и как... она мила,— продолжала она, говоря про себя в третьем лице и воображая, что это говорит про нее какой-то очень умный, самый умный и самый хороший мужчина».

Ми може вживатись замість *я*: форма множини нібито надає вислову певної скромності (*pluralis modestiae*), автор вислову маскує себе; наукова література рясніє такими прикладами: *Wir* (*ich*) würden hier folgendes Verfahren vorschlagen.

Вище *ми* (*я*) показали наслідки цієї систематизації.

В усіх розглянутих випадках автор вислову свідомо обирає незвичну форму особи, бо саме ця форма найкраще реалізує його задум. Важливо підкреслити, що в усіх описаних прикладах експресивного вживання особових форм головна категоріальна семантика займенника-субститута не ступовується; вона не тільки зберігається, а навіть підкреслюється.

Від цих випадків слід принципово відрізнити інший характер заміщення особових займенників, пов'язаний з системою займенникових опозицій. Мова йтиме про засоби вираження семантики узагальненої особи.

Відомо, що в німецькій мові існує так званий неозначений, або неозначено-особовий займенник *man*. У Хельбіга Буша читаємо: «*Man* є найуживанішою формою неозначено-особового виразу», і далі, тут же: «Цей займенник має узагальнююче значення, вказуючи на будь-яку людину чи будь-яких людей: *Man* erzählt sich, daß bald heiraten wird» (115, с 227).

Отже, ці автори, не без підстав зближуючи неозначене та узагальнююче, говорять лише про семантику неозначених осіб (*будь-яка людина, будь-які люди*), але не торкаються при цьому узагальнених висловів про певних конкретних осіб: автора, адресата, об'єкта мовлення. У граматиці В. Юде *man* розглядається виключно як неозначений займенник, відповідно добираються і приклади, пор.: *Man* soll nicht alles glauben, was die Leute erzählen.

Про наявність узагальнюючого значення *man* автор взагалі не згадує.

Значно далі, ніж ці автори, йде Х. Брінкман. *Man*, на його думку, є важливим субститутотом «рольових» слів, тобто особових займенників. Воно за певних обставин може замінити і *ich*, і *wir*, і *Sie*. Різниця полягає в тому, що особові займенники завжди актуалізують ролі мовців, тим часом як *man* є лише потенційним рольовим словом; цей останній момент і зближує семантику *man* з неозначеними займенниками.

Отже, *man*, за Х. Брінкманом, займає в системі займенників «проміжне» місце і має дещо хитку семантику, яку можна розглядати як перехідну,— від рольових слів до неозначених займенників. Проте про два значення *man* Х. Брінкман ніде не згадує.

Між тим матеріали зіставлення пересвідчують спостерігача, що німецький займенник *man* можна вважати граматичним омонімом, бо він репрезентує два зовсім неідентичні значення, а саме: неозначено-особове; узагальнююче категоріальне значення, що стосується конкретної, визначеної ситуацією (контекстом), особи, наприклад: *Ich* habe es leider nicht gelesen, nur davon gehört. Als Bibliothekarin liest man viel weniger als -andere Leute.— Was für Geschichten schreibst du? — So alles Mögliche.— Für Bücher?— Auch, manchmal.— Was du selbst erlebt hast? — Selten. Meistens denkt man sich was aus. (*J. Reha*, «Der Zuckerfresser»)

Можна твердити, що *liest man* у першому прикладі *Ich* denkt man sich aus у другому є прямими субститутами *lese ich* і *denke ich mir was aus*, з узагальненим відтінком значення, пор.: *Als Bibliothekarin liest man (leseich) viel weniger als andere Leute*.

Ця трансформація підтверджує, що в той час як неозначене *man* не має конкретної референції, референтна співвіднесеність узагальнюючого особового *man* може бути виведена з контексту. Слід підкреслити, що українськими еквівалентами першого і другого значення *man* є зовсім різні граматичні форми:

Неозначене *man*: — *Er sprach mit den drei schönen Schwestern, die man die Hollgirls nannte*.— Він говорив з трьома гарними сестрами, яких називали дівчатами Холл. (*Б. К.*) *Man* hatte ihm berichtet, daß es ein Doktor Cranach aus Heidelberg sei.— Йому сказали, що це якийсь д-р Кранак з Гейдельберга. *Er* lächelte, so wie man über die Unarten eines Kindes lächelt.— Він посміювався, як посміюються над вибриками дітей.

Узагальнено-особове man: Und das ist nun die gleiche M-s Sullivan, dachte er, die das Institut für Krebsforschung stiftete. Wie soll man je diese Menschen verstehen? —I це та сама м-с Саллівен, що заснувала інститут ракових проблем! Та хіба ж зрозумієш цих людей? Meine Aufgabe best eht darin, den Menschen begreiflich zu machen, daß das Leben heute nichts ist, als eine Schlacht. Und man ist in dieser kleinen Schlacht etwas wie ein kleiner Trommler. Мое завдання — розтлумачити людям, що життя сьогодні є нічим іншим, як битвою. В цій невпинній битві ти — щось на зразок маленького барабанщика.

Наведені мовні паралелі дають змогу уточнити захований граматичний зміст омонімічної форми однієї мови засобами другої, показуючи, що в омонімічних формах з man можуть бути представлені два протилежні змісти. У другій мові, яка притягається для зіставлення, той або інший зміст лежить на поверхні і є «явним»; у зіставлюваній мові він латентний, і навіть контекст виявляє його не завжди. У німецькій мові вираження однакове, проте зміст різний; в українській мові не тільки зміст, а й форми вираження різні: неозначеність реалізується формами 3-ї особи множини, узагальненість (категоріально-особового плану) — формами 2-ї особи однини.

Вище згадувалось, що вживання man замість ich пов'язано з системою займенникових опозицій.

У граматичній опозиції ich—man₁ загальною смисловою ознакою протичленів якої є особове значення обох членів, останні протиставляються як означена особова одиниця — неозначеній. Протичлен man цієї опозиції може бути переміщений у нетиповий для себе контекст 1-й особи. При такому переміщенні (транспозиції) нейтралізується контрастуюча сема man₁ (сема неозначеності); займенник man набуває конкретного особового значення і перетворюється на контекстуальний синонім ich—man₂.

Так виникають два значення man: *п р о т и л е ж н е ich, с и н о н і м і ч н е ich.*

Зіставлення з іншою мовою особливо чітко виявляє різницю значень між man₁ та man₂.

Звичайно синоніми, що виникли шляхом нейтралізації контрастуючої ознаки протичлена опозиції, ніяк не можна вважати рівнозначними. Скоріше їх слід віднести до ідеографічних, бо семантика членів синонімічної пари ich—man₂ далеко не однакова. Порівняймо у внутрішньому монологі Єви: Ich werde es niemals zulassen... Die Männer sind ja

alle Egoisten, sie verdienen es nicht, daß man "sich so verückt macht ihretwegen. Und doch tut man es... Ach, wir armen Frauen!

Тут синонімія ich -> man ->• wig виникає за рахунок втрати контрастуючої ознаки man, проте неконтрастуюча ознака його може зберігатись. Застосовуючи компонентний аналіз, встановлюємо, що однією з таких неконтрастуючих ознак є узагальненість, елемент, який зберігається при транспозиції і робить цей синонім ich специфічним: говорячи про себе man, мовець (в нашому прикладі Єва) не протиставляє себе всім іншим людям (як було б, якщо б вона вжила займенник ich), а навпаки, об'єднує себе з ними. Дії, почуття, роздуми мовця виявляються типовими для багатьох жінок за даних обставин. В таких випадках часто говорять про виникнення вторинного конотативного значення граматичних одиниць. Значення особового і типового в наведених зразках поєднані.

Характерно, що переклад на українську мову виявляє такі самі значення в еквіваленті man — займеннику другої особи.

Я ніколи не припушу цього. Адже чоловіки всі.egoїсти» хіба вони варті наших страждань... Побиваєшся за ними, просто божеволієш... А все ж чиниш так і надалі. Ах, бідні ми, жінки!

Регулярний характер використання граматичних транспозицій часто веде до того, що вони втрачають свій оказіональний характер, стають регулярними і можуть бути піддані реєстрації. Як зазначав С. Карцевський, при таких узуальних транспозиціях конотативне значення може перейти в звичне, денотативне. Тоді ми й можемо говорити про регулярне виникнення нового значення знака, в даному разі — про омонімію займенника man.

В українській мові узагальнено-особове значення виникає на базі опозиції я <••• ti. Загальне значення її протичленів: обидва займенники вказують на безпосередніх учасників процесу комунікації, на співрозмовників. Контрастуюче значення протичленів: я вказує на автора, ti — на одного адресата мовлення.

При переміщенні ti в контекст я нейтралізується його первинна контрастуюча сема (одиночний адресат мовлення), ti стає контекстуальним синонімом я. Проте зберігається інша сема ti, сема типовості; коли ця сема здобуває перевагу, ti вказує не на конкретного адресата, а наче зливається з багатьма людьми.

Отже *ти* нейтралізує свою семантику, внаслідок чого виникає його узагальнено-особове значення, з яким зустрічаємося і в українській, і в російській мовах. Важливою ознакою цього нового *ти* є відсутність прямого звернення.

Ф. І. Буслаєв писав ще в XIX ст.: «Займенник *ти* може вживатись замість *кого-небудь взагалі*. Таке позначення особи невідомої як граматично іншої — надає узагальненому поняттю свіжості безпосереднього звернення до співрозмовника» [11, с. 169].

Значення «*кого-небудь взагалі*» виникає як результат транспозиції, яка веде до нейтралізації розпізнавальних ознак членів опозиції.

Переклади з української мови на німецьку свідчать про те, що узагальнене *ти* та узагальнено-особове *man* можна розглядати як семантичні еквіваленти, отже, семантично однакові поняття набувають у цих мовах категоріально нееквівалентних форм вираження.

Наведемо приклади: Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю... Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є неземне... — Ich fühle mich hier reich, obwohl ich nichts habe. Wenn man im Feld daliegt, das Gesicht dem Himmel zugewandt und der Felder stille lauscht, so fällt einem etwas an ihr auf...

У цьому уривку з «Intermezzo» М. Коцюбинського перша особа (*я почуваю себе, не маю*) і друга (*лежиш, вслухаєшся, помічаєш*) стосуються автора новели. Різниця полягає в діапазоні охоплення понять: *я почуваю себе* стосується виключно автора, форми *лежиш, вслухаєшся, помічаєш* змальовують реакції багатьох різних людей, що могли б опинитися у такій самій ситуації, в тому числі й автора.

Відзначимо, що дієслівні форми узагальнено-особового значення (2-а особа дієслова) здебільшого вживаються без особового займенника. Це формальна ознака їх узагальненої семантики.

Крім реалізації узагальнено-особового значення другою особою однини в українській і в російській мовах у мові українській існує ще один спосіб для вираження узагальненого значення особи — третя особа однини дієслова з додаванням частки *-ся*, наприклад: *Виноград любить, щоб коло нього ходити. І ходиться коло нього, як коло рідної дитини, і годиться йому, зате ж і звикається до нього, як до близької істоти, з життям котрої зв'язано влас-*

не життя, і такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка.. (Т. К.)

Ці узагальнено-особові форми української мови в німецькій також передаються, звичайно, за допомогою узагальненого *man*: ...Und man pflegt sie, die Weintrauben, wie seine eigenen Kinder, und man verwöhnt sie, und man gewöhnt sich an sie...¹

Підсумовуючи, зазначимо, що узагальнено-особове значення можна було б назвати в обох мовах значенням колективної особи, бо воно дає змогу окремій особі, автору мовлення, узагальнити свій досвід, охопити ним багатьох людей. Хоча форми такої колективної особи в обох мовах неоднакові, проте мови йдуть до утворення їх однаковими шляхами:

Обидві мови використовують для цього займенникові форми, що існують всередині системи.

В обох мовах використовується транспозиція протичлена граматичної опозиції у нетиповий контекст, що веде до нейтралізації його семантики з виникненням наступного вторинного значення форми, яке може стати узуальним.

Варто зупинитись ще на одному розходженні між аналізованими мовами — на обов'язковості вживання особового займенника при фінітних формах дієслова в німецькій мові і на факультативності його в українській.

Явище обов'язковості займенника пов'язане з давньою історичною традицією. Воно пояснюється кількома причинами, з яких слід особливо підкреслити: 1) двочленність (наявність суб'єкта і предиката) як норми структури німецького речення, що складалась протягом століть; 2) потребу компенсувати нечіткість особових дієслівних закінчень, що утворилася внаслідок постійного підсилення редуції голосних,— явища також дуже давнього.

Слід зазначити, що різні індоєвропейські мови йшли тут різними шляхами розвитку: так, у російській та українській мовах широко використовується опущення особових займенників при особових дієслівних формах, що стає можливим через чітке вираження особових форм за допомогою флексії. Результатом цього є утворення паралельних

¹ Німецький займенник *man* може бути також засобом вираження чистої неозначеності, тобто вказівки на невідомих осіб, ідентифікація яких взагалі нерелевантна для змісту інформації; це *man* відповідає значенню 3-ї особи множини в українській мові, пор.: *Завтра приженуть нам худібку,— обізвась ватаг.*— Morgen wird man uns die Herde hertreiben,— sagte der Oberwirt. (М. К.)

синтаксичних конструкцій, причому обидві не суперечать нормі, наприклад: *я пишу = пишу; ми граємо (у теніс) = граємо (у теніс); ви візьмете = візьмете* і т. ін.

Опущення особового займенника надає мові динамізму, розмовного характеру, емоційного забарвлення, часом — особливої урочистості, промовистості; наприклад, славетне гоголівське: *Чому смеєтесь? Над собою смеєтесь!*

Оскільки в німецькій мові таке опущення суперечило б нормі побудови речення, воно не може бути використане для досягнення стилістичних ефектів, наприклад: Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти.— *Ich gestehe, ich beneide die Planeten, sie haben ihre Bahn.*

А я все йду. Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок... Просто під ноги лягла співуча арфа. Стою і слухаю... Раптом все гасне, вмирає. Здрігаюсь. Що таке? — Endlich bleibe ich stehen. Der weiße Schaum des Buchweizens hält meinen Schritt an... Eine klingelnde Harfe scheint sich unter die Füße gelegt zu haben... Ichsteh und lausche... Plötzlich erlischt alles, stirbt. Ich fahre zusammen. Was ist denn das?

Наведені уривки свідчать про наслідки опущення особових займенників в українській мові; прискорюється темп мовлення, зміст дієслівних форм сприймається у «чистому» вигляді.

Варіації вживання/невживання особових займенників звичайно завжди мають тут свої стилістичні вмотивування та експресивні наслідки.

Оскільки для німецької мови таке варіювання відпадає, то формам перекладу часто бракує стислості і стриманості форм оригіналу.

Таке саме положення в англійській, французькій мовах, де можливі лише *I am tittering... Je tremble* як еквіваленти *Здрігаюсь*. Таке саме воно і в мові польській, де варіювання неможливе з інших причин: нормою вживання фінітних форм дієслова тут завжди є відсутність особового займенника, пор.:

I am listening, j'ecoute — slucham; j'avais mange, I had eaten...—zjadlem.

Норми побудови російських та українських речень дають тут більший стилістичний простір, бо тут діє давня істина: що ширші ті можливості вибору, варіювання, які пропонуються мовою, тим різноманітніші й виразніші мова й стиль різних письменників.

ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

До розряду присвійних займенників належать у німецькій мові (*meine, mein*), *dein, sein, ihr, unser, euer, ihr*; в українській — *мій (моя, моє), твій, наш, ваш*, присвійні займенники 3-ї особи *його, її, їх* (збігаються з родовим відмінком), та так званий присвійно-зворотний займенник *свій*.

Насамперед слід зазначити, що сам термін, яким позначаються ці займенники, неодноразово зазнавав критики з боку мовознавців. Справа в тому, що і в тій, і в другій мові присвійні займенники часто зовсім не означають приналежності (*Besitz*) у вузькому розумінні слова, така пряма приналежність спостерігається рідше, наприклад: *Ich werde mich bemühen, so tapfer wie meine Tochter zu werden.* — Постараюсь стати такою ж мужньою, як *моя дочка*.

Або ще приклад приналежності в буквальному розумінні в українській мові та його переклад на німецьку: Вони (тіні) облягають *мою кімнату...* Але там, *за мою стіною*, щось є.— *Sie umgeben meine Stube. Aber dort, hinter meiner Wand, ist was da.*

У більшості сполучень з *mein (mii)*, *dein (meii)* і т. ін. виражено не побутову чи юридичну приналежність, а значно загальнішу семантику, тобто близький зв'язок між особою чи предметом та іншим предметом, безпосередні відношення між ними. Розглянемо такий німецький приклад: *Ich (йдеться про Байта) aber mußte ja meinen Zug erreichen und verabschiedete mich. (B. K.)*

Тут говорити про пряму належність поїзда Байтові було б наївно, *mein Zug* означає лише, що мовець їхатиме тим поїздом, що поїзд нібито «втягнений» у сферу персональних вчинків, інтересів Байта.

Те ж саме спостерігаємо в українській мові: Коли ж ти (сонце) гаснеш, я творю *твою подобу*, даю наймення її «ідеал»... — *Erlischst du aber, so schaffe ich mir dein Ebenbild und nenne es «Ideal».* (*M. K.*)

Особливо яскравою граматична умовність поняття «приналежність» стає тоді, коли порівнюємо такі пари сполучень з абстрактними іменниками (*nomina actionis*): *моя спроба — mein Versuch; моє поранення — meine Verwundung; твоя промова — deine Rede; твоє лікування — deine Behandlung*. Легко помітити, що в першому й третьому випадках йдеться про дію, яку виконує сама особа, співвідносна з словами *моя (meine)*, *твоя (deine)*, в

другому — четвертому випадках — про дію, якій піддано цю співвідносну особу. Питання про те, де більше підстав говорити про належність, залишається відкритим.

Х. Брінкман зазначає, що призначенням присвійних займенників зовсім не є показувати приналежність, він пропонує називати їх «кооперуючим розрядом слів», що допомагає співвіднести ті чи інші предметні поняття з певними особами і відповідними рольовими словами (особовими займенниками).

Уже ці вступні зауваження показують, що не тільки семантика присвійних займенників, а навіть і та умовна термінологія, яка використовується для називання їх, спільні в обох мовах.

Ми спостерігаємо багато і формальних моментів схожості. Так, наприклад, в обох мовах присвійні займенники, співвідносні з прикметниками, виконують синтаксичну функцію означення, стоять у препозиції до позначуваного іменника і узгоджуються з ним в роді, числі, відмінку, пор.: ...und ihre Augen waren vom zärtlichen Dank erfüllt. Ich liebe ihr Französisch, Fräulein Adonard...— її очі були сповнені влчності і ніжності. Я люблю вашу французьку мову, мадемуазель Адонар.

В обох мовах підсилення значення присвійного займенника досягається додаванням слова *власний*—*eigener* після нього, пор.: Про це ми довідалися з ваших власних свідчень.— Wir haben es durch Ihre eigenen Aussagen erfahren.

Перед *mein*, *dein* так само, як і перед *мій*, *твій*, можуть стояти інші займенники — вказівні, неозначені і т. ін., наприклад: Mit aller meiner Kraft; durch diese deinen Worte. Оця твоя халупа; усі мої мрії, якась її подруга.

Більшість інших займенників не мають властивості уточнення свого змісту через попередню займенникову вказівку (*те оце життя, такий кожен собака*; mittels irgendwelchen jenen Instruments і т. ін.).

Звідси можна зробити висновок, що у синтагмах при лінійному розташуванні словосполучення присвійного займенника з іменником становить яскраву семантико-граматичну єдність, орієнтовану на «рольове» слово, і ця одиниця, що сприймається як мовне ціле, може пояснюватися через «зовнішні» вказівні слова.

Надзвичайно важливим розходженням між німецькими та українськими присвійними займенниками, що завдає багато клопоту і учням-українцям, і педагогам, є наявність займенника *свій* в українській мові. Цей займенник

входить у систему присвійних і в інших слов'янських мовах (рос. свой, польське swój). У німецькій мові його аналог відсутній.

В граматиках *свій* зближують із зворотним займенником *себе*, *собі*, який може відноситись до будь-якої особи. М. А. Жовтобрюх і Б. М. Кулик наводять паралелі, що можуть бути утворені від усіх осіб.

Я склав *собі* картотеку. Я подав *свою* картотеку. Ми склали *собі* картотеку. Ми подали *свою* картотеку.

У німецькій мові ці речення матимуть еквівалентами: Ich habe mir eine Kartei angelegt — Ich habe meine Kartei abgegeben. Wir haben uns eine Kartei angelegt — Wir haben unsere Kartei abgegeben.

Див. також: Ich habe mich bemüht.

Wir haben uns bemüht.

Зіставляючи німецькі ряди особових, зворотних та присвійних займенників з відповідними українськими, матимемо:

ich — mich — mir — mein (e)	я — себе — собі — свій
du — dich — dir — dein(e)	ти — себе — собі — свій
er — sich — sich — sein (e)	він — себе — собі — свій
sie — sich — sich — • ihr(e)	вона — себе — собі — свій
wir — uns — uns — unser(e)	ми — себе — собі — свій
ihr — euch — euch — euer(e)	ви — себе — собі — свій
sie — sich — sich — ihr(e)	вони — себе — собі — свій

Ці ряди німецько-українських відповідників дійсні тоді, коли українське *свій* вказує не безпосереднє відношення предмета до особи, яка виступає у реченні підметом, наприклад: В складках *своєї одежі* я приносив запахи полів.— In den Falten *meines Gewandes* brachte ich den Duft der Fluren mit. Люди ... сплітали *своє існування* з моїм в химерну сітку.— Die Menschen ... verflochten *ihr Wesen* mit dem meinen in einem chimärischen Netz.

Ти й тут несеш до мене своє страждання? Своє мерзенство?—Auch hier bringst du mir deine Leiden? Deine Scheußlichkeiten?

У німецькій мові, як бачимо, вибір займенника не залежить від його синтаксичних зв'язків, бо для будь-яких функцій існує лише одна форма присвійного займенника.

Саме це й зумовлює великі труднощі у засвоєнні українською аудиторією німецьких присвійних займенників. Прагнучи за будь-яку ціну знайти в німецькій мові смисловий або хоча б звуковий еквівалент для звичного українського *свій*, учні звертаються до ряду: *він — себе —*

sobi-svii er - sich - sich - ^il^{1'} да в обох мовах збігаються перші звуки усіх тр^{^x} «прямих відмінків (s - c). Це стає поштовхом для ^икнення_інтерференци, бо студент намагається поширити регулярний для 3-ї особи однини чоловічого роду відповідний ^{sein} на ВСІ наведеш ряди. Звідси часто трапляються т^{^k} помилки.

Я взяв свою книгу.— Ich hab^{in sein} e[']

Де ти лишив свою довідку? ^ VJ^o hast du tm " Aus, weis 2€lassen?

Вона прийшла з своїм братом ^-^~ Sie kam mit seinem Bruder.

Вона покликала свою дочку. ^ Sie['] hat['] s^(?we) " Tochter

Педагоги знають, що з цим ^и»ем, яке веде до tmисн['] лових непорозумінь і грубих по^ок- ДУже важко боротись; навіть студентам, які успⁱⁿ оволодівають мовою, іноді до старших курсів важко п^{^u}теї інтерференції. Існуючі системи вправ поки ^{^o} виявляють ся неефективними. Набагато легше засвоїв цю мовну ситуацію німецьким учням та студентам, як * **ивчають російську або українську мову. Навіть будучи речення типу ^сиджу в моїй кімнаті! Ти, значить, шунаєш тут з твоїми піснями? німецький студент не : ^бЛ^{1т}серйозної помилки, адже М. А. Жовтобрюх і Б. Л^кулик зазначають, що при експресивному забарвленні; У сучасній літературній українській мові таке вживання г^{o*}на вважати абсолютно припустимим.

Іноді різне синтаксичне фун^к, ^нУвання цих па^алель['] них українських займенникових Ф^oрм Д^oмагає уніка^{тм} смислових непорозумінь, див. і₁₃пр[']. Д-

а) Він спитав свого друга, / по^{тм} } свого брата.

б) Він спитав свого друга, а пс⁷м['] I т^o брата['].

У німецькій мові з таких с^{^tm}х «присвійних» побудов виходять, підключаючи ⁶¹Д^{нoсш} займенники, пор. наприклад:

в) Er fragte seinen Freund und ^{d m n} I^{^n} Bruder[']

г) Jetzt verstand sie endly ^{sowohl} meineⁿ Bruder[']

als auch dessen Freund.

Зіставлення німецького ор[']ін^{ал}У³ українським перекладом виявляє цікаву осо^{^i}. деякі присвійні займенники німецького тексту ар[']і. часто перекладачами випускаються, наприклад: «Fühi[']ri['], ^f, y^oсп^{'w}, ie me in^{'efz} schlägt. Das ist Grete». Sie lach a glücklich und es funkelte in der Tiefe ihrer Augen.-«Ч[']ст['], як бетьс['] <W['] 4[']. Грета». Вона сміялась, очі про[']уе[']шли Щ[']астям['] Sie (Grete)

schlang ihre dünnen Arme um meinen Hals. Вона обняла тоненькими рученятами мене за шию.

Випущення присвійних займенників у перекладі свідчить про те, що українська мова часто і послідовно в таких випадках спирається на контекст, на ситуацію, а тому багато присвійних займенників в певному контексті видаються просто зайвими. Орієнтація на ситуативні фактори замість обов'язкового використання мій, твій, свій свідчить про те, що: 1) в німецькій мові можна говорити про більшу обов'язковість правил використання займенників; 2) присвійні займенники виявляють не тільки присвійну семантику як таку, а значною мірою здійснюють зв'язки загального плану між окремими словами.

НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Неозначені займенники української мови помітно відрізняються від німецьких своїм складом, морфологією, а також частотністю вживання.

У граматиках української мови до них відносять звичайно: хтось, щось, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, хтозна-що, деякий, абиякий, будь-який.

Вони вказують так само, як німецькі jemand, etwas, einer (man), irgendein, irgendwelcher на невідомі, неозначені особи чи предмети або нечітко, розпливчато подані якості і властивості.

Зіставляючи склад українських і німецьких неозначених займенників, ми помічаємо, що українські неозначені займенники не тільки кількісно переважають німецькі, а й сам морфологічний принцип утворення в обох мовах неоднаковий.

Так, в українській мові основою субстантивних неозначених займенників завжди є корелятивна пара хто — що, від якої додаванням часток де, сь, будь, небудь і т. ін. утворюються всі різновиди їх. Морфологія неозначених займенників тут, можна сказати, дуже послідовна, це стосується і української, і російської мов. В останній, наприклад, неозначені займенники хто-то, хто-нибудь, хто-либо, кое-кто, некто, а також жартівливо-просторічні бог знает хто, шут его знает кто, чорт знает кто,— всі ведуть походження від хто. Взагалі субституція будь-якого іменного члена речення словами хто, дехто, хтось, хто-

небудь завжди можлива. Під цією субституцією ми розуміємо заміну члена речення (особи або предмета) таким неозначеним словом, яке показує наявність, екзистенцію, існування когось у широкому, узагальненому розумінні; мовний знак *хто* в цій мікросистемі є панівним в плані вираження.

Інша картина в німецькій мові: морфологія порівняно небагатох неозначених займенників, що вказують тут на особа, має три вихідні слова: *weg* (*irgendwer*), давнє *man* (*man, jemand*) та *ein* (*einer*). Тут не може бути й мови про логічність, регулярність у системі вираження.

Така несхожість аналізованих систем у слов'янських та германських мовах корениться, на нашу думку, в наявності у германських мовах категорії артикля як обов'язкового супутника іменника та у відсутності його в слов'янських (в усякому разі у східнослов'янських) мовах. У німецькій мові регулярність і послідовність у мовному вираженні означеності та неозначеності завжди спрямовувалась у бік артикля з його граматичною опозицією: *der* — *ein* (або *0*). Таким чином розвивалась чітка система вираження цих важливих мовних категорій. Щодо неозначених займенників, то вони, маючи такого міцного мовного конкурента, як неозначений артикль, розвивались більше на периферії мови і тому їм ніколи не була притаманна справжня морфологосемантична логіка та єдність. В зв'язку з цим цікаво зазначити, що в українській та російській мові займенник-числівник *один* також може розглядатись як вираз неозначеності. В. В. Виноградов так пише про це: «Местоимение *один*... равносильно неопределенному члену» [12, с. 324], наводячи приклад з Гоголя: «Еду ... к человеку к одному». Проте цей займенник не показує у складі неозначених, очевидно, в зв'язку з його оказіональним характером.

Отже, обидві мови йшли різними шляхами у виробленні системи засобів для вираження неозначеності.

Дуже яскравим підтвердженням цього в синхронному плані може бути вживання неозначеного займенника *якийсь* (*-ась, -есь*) у сучасній українській мові в зіставленні з його німецькими контекстуальними паралелями — неозначеними артиклями при іменниках, пор.: І так вони довго стояли (Малина і кінь) у *якійсь звірячій приязні*, і обом було приємно.— *So standen sie lange in einer tierischen Zuneigung zueinander, und beiden war es wohl.*

Якщо у попередніх прикладах *якийсь* (*якась*) можна

було б перекласти і за допомогою *irgendein* (прямий еквівалент), то в двох наступних уривках такої можливості взагалі немає.

Тут дівчинка подивилась на нього *якимсь глибоким зором чорних очей* і сказала...— *Da schaute das Mädchen mit einem (irgendeinem) sonderbaren tiefen Blick ihrer schwarzen Augen auf ihn...*

Слово *irgendeinem* тут було б недоречним, ускладнило б вислів.

У наступному прикладі *irgendein* взагалі суперечило б мовній нормі: Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він... *наслухав якийсь час*.— *Als er zu sich kam und die Gegend um sich erkannte... lauschte er... eine Zeitlang.*

Цікаво розглянути приклад, де М. Коцюбинський вживає підряд ад'єктивний (*якісь*) та субстантивний (*щось*) неозначені займенники. Тим часом у німецькій мові семантику неозначеності передано спочатку нульовим артиклем, а далі — неозначеним займенником. Од поля вставляли *якісь голоси, щось промовляли*.— *Vom Feld erhoben sich Stimmen und sagten etwas.*

Єдності семантичного плану цей спосіб передачі неозначеності в німецькому перекладі не порушує.

Сказане про ад'єктивний займенник *якийсь*, що в німецькій мові передається неозначеним артиклем, стосується і багатой «галереї» субстантивних українських неозначених займенників: всі ті, що утворені з *хто* (*хтось, хто-небудь, дехто*), можуть бути перекладені еквівалентом *jemand*. Наприклад, *хтось* — *jemand*: З лавок, де *хтось* насипав купами землю...— *Von den Bänken, auf die jemand Häufchen Erde geschüttet hatte...*

Див.: *хто-небудь* = *jemand*: Прогнати *кого-небудь* не важко.— *Jemandem die Tür weisen ist nicht schwer.*

Див. також *щось* = *etwas*: Вона *щось* хотіла сказати.— *Sie wollte etwas sagen.*

Див. *що-небудь* = *etwas*: Та скажи ж хоч *що-небудь!* — *So sage doch wenigstens etwas!*

Див. *дещо* = *etwas*: Там йому вдалося дечому навчитись.— *Dort gelang es ihm etwas zu lernen.*

Отже, тонких нюансів окремих українських неозначених займенників німецькі *jemand* та *etwas* передати не можуть. Це виникає, як ми вже зазначали, через те, що йдеться про різні системи мовного вираження неозначеності. Виникає становище, при якому кожне *хтось* чи *щось* можна (потенційно) відбити у перекладі описово, вдаючись

до допомоги неозначеного артикля, пор.: *Щось каламутне осідало на серці.— Eine Betrübnis erfaßte sein Herz.*

Звідси й походить гадана, уявна «недостатність» неозначених займенників у німецькій мові.

На основі всіх наведених вище спостережень про спільність і розходження у системі іменників і займенників в українській та німецькій мовах можна зробити такі висновки:

1. Німецький і український іменник, а також займенник, у рамках однієї граматичної форми, часто об'єднують кілька функцій.

2. Одним із способів уточнення функцій поліфункціональних морфологічних елементів є застосування латентної граматики.

3. Метод латентної граматики, що допомагає викрити семантику «прихованих» категорій граматики, оперує зведенням «поверхових» поліфункціональних структур до їхніх так званих глибинних відповідників. У монологістичному плані для цього використовується тонка і дуже складна процедура семантичного аналізу з урахуванням лексичних значень компонентів цих структур.

4. Метод зведення поліфункціональних структур до глибинних відповідників може служити зіставлення двох, трьох і більше мов, тобто їх аналіз у полілінгвістичному плані. При зіставленні може бути уточнений прихований граматичний зміст поліфункціональної граматичної форми однієї мови засобами іншої. Поліфункціональні форми піддаються таким шляхом редукції до елементарного однозначного змісту, бо у мові, яка притягається до зіставлення, той же зміст часто лежить на поверхні вислову і є «явним». Це підтверджується зіставленням багатьох форм та їхніх еквівалентів у німецькій та українській мовах.

5. В нашому дослідженні, зокрема, показано, що форма німецького номінатива є граматичним омонімом, бо тут номінатив виконує також і апелятивну функцію, для якої в українській мові існує спеціальна граматична форма, кличний відмінок. За допомогою зіставного аналізу вдалося встановити також, якими засобами німецька мова компенсує відсутність у своїй системі спеціальної граматичної форми кличного відмінка. Показано також граматичну синоніміку в системі відмінків німецьких та українських мов.

6. У підрозділі «Датив» шляхом зіставного аналізу роз-

крито додаткові модальні функції багатозначного давального відмінка української мови.

7. Вважаючи розкриття явищ латентної граматики однією з принципово важливих настанов у сфері типологічних досліджень мов, ми гадаємо, що зіставлення мов може в цьому плані розглядатись як додатковий метод визначення семантики граматичних форм і структур. За його допомогою встановлюємо, що саме у змістових функціях певної граматичної категорії (відмінка) іменника або займенника є специфічним для даної мови, а що в ній можна, за влучним виразом Ю. С. Маслова, «відшарувати» як універсальне.

V. ПРИКМЕТНИК

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Прикметник — це частина мови, яка виражає ознаку, якість предмета. Визначаючи іменник, прикметник звужує і конкретизує поняття, яке цей іменник означає, пор., наприклад: die Blume *квітка* і die rote Blume *червона квітка*; die Arbeit *робота* і die wissenschaftliche Arbeit *наукова робота*.

Прикметник позначає найрізноманітніші ознаки предмета: колір (weiß *білий*, blau *синій*), розмір (groß *великий*, klein *малий*), смак (süß *солодкий*, sauer *кислий*), відношення в просторі й часі (heutig *сьогоднішній*, jenseits *той, що на тому боці*), ставлення до інших предметів (ledern *шкіряний*, wirtschaftlich *господарчий*) тощо.

У тісному взаємозв'язку із загальним лексико-граматичним значенням прикметників — вираженням ознаки предмета — перебуває і синтаксичне вживання їх. У німецькій та українській мовах прикметник виконує одне й те ж основне завдання: він визначає іменник. При цьому прикметник виступає у функції означення, іменної частини складеного присудка та предикативного атрибута.

Прикметник у цих мовах має однакові граматичні категорії: роду, числа, відмінка, ступеня якості.

В той час, як у іменника категорії роду, числа та відмінка залежать від значення самого іменника і його синтаксичної ролі в реченні, у прикметника ці категорії не є самостійними. Вони відносні, оскільки прикметник виражає лише рід, число та відмінок того іменника, який він визначає, наприклад: der *fleißige* Schüler—старанний учень; die Hefte der *fleißigen* Schüler — зошити старанних учнів.

Відповідність форм роду, числа та відмінка іменників і прикметників є вираженням синтаксичного зв'язку означення із словом, що визначається. Цей зв'язок оформляється узгодженням їхньої граматичної форми.

Оскільки саме поняття якості припускає можливість її різного прояву у різних предметів, для частини прикметників характерна категорія ступеня якості. Більший чи менший ступінь якості передається за допом. гою особли-

вих граматичних форм — ступенів порівняння. Категорія ступеня якості, тісно пов'язана із загальним лексико-граматичним значенням прикметника, має, на відміну від категорій роду, числа та відмінка, самостійний характер.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ РОЗРЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ

За характером лексичного значення і граматичними особливостями слова певної частини мови поділяються на структурно-семантичні розряди. При цьому в межах класу прикметників урахуються, крім семантичних, такі граматичні ознаки їх: 1) здатність до утворення ступенів порівняння; 2) синтаксична сполучуваність; 3) здатність до утворення усіх форм парадигми прикметника.

За значенням в обох мовах розрізняють два основні розряди прикметників: якісні (qualitative Adjektive), що виражають якість, ознаку предмета безпосередньо (klein *малий*, rund *круглий*, gut *хороший*, schwer *важкий*, rot *червоний*); відносні (relative Adjektive), що виражають ознаку предмета через його відношення до іншого предмета або явища (seidenes Kleid *шовкова сукня*, landwirtschaftliche Maschinen *сільськогосподарські машини*, gestrige Versammlung *вчорашні збори*).

У російській та українській мовах серед відносних прикметників виділяється група присвійних прикметників, які відповідають на питання *чий?*, *чия?*, *чиє?* (рос. *Танина* книга, *лисий* след; укр. *Шевченкові* твори, *сестрин* зошит, *Катрин* батько)¹. У німецькій мові немає подібного розряду прикметників. Поняття належності виражає тут звичайно родовий відмінок іменника (Schillers Balladen, das Heft des Schülers). Але деякі відносні прикметники, що мають присвійне значення. Це прикметники, утворені від іменників за допомогою суфіксів -isch (-seh), наприклад: Leninsche Leitsätze, Byronische Werke, Schillersche Balladen. У переносному значенні вони часто сприймаються як якісні прикметники, наприклад: homerisches Lachen.

Відносні прикметники з суфіксом -er, утворені від іменників, які означають географічні назви, вказують також на походження або належність, наприклад: Meißener Porzellan, Moskauer U-Bahn.

¹ «Грамматика современного русского литературного языка» причисляв до розряду відносних прикметників присвійні та порядкові прикметники, а «Сучасна українська мова» розрізняє чотири семантичні групи прикметників: якісні, відносні, присвійні та порядкові.

У німецькій мові загальна кількість відносних прикметників значно менша, ніж у російській та українській. Поняття, що передаються у цих мовах сполученням відносного прикметника з іменником, в німецькій мові часто виражені:

1) складними іменниками, між компонентами яких зберігаються відношення означення і означуваного, подібно до словосполучення відносного прикметника з іменником, наприклад:

осенний день — осінній день — ein Herbsttag

2) субстантивним словосполученням типу Substantiv -i- Substantiv im Genitiv, де відносному прикметнику російського та українського словосполучень відповідає німецький іменник у родовому відмінку, який виступає в ролі означення:

заводское имущество заводське майно das Eigentum das V/erks

3) субстантивним словосполученням типу Substantiv + -;- Präposition -f Substantiv:

бумажные цветы паперові квіти Blumen aus Papier

Цікаво, що в одному німецькому реченні можуть бути одночасно представлені сполучення іменника з відносним прикметником і його еквіваленти: Einmal träumte er von Goldmund, der hatte einen *Mund aus Gold* und sprach mit dem *goldenen Munde* Worte. (H. Hesse) Тут власне Ім'я Goldmund (пор. рос. і укр. *Златоуст*) являє собою складний іменник, загальне значення якого відповідає сумі значень його компонентів: прийменникове сполучення та сполучення відносного прикметника з іменником вжиті як синоніми.

У німецькій граматиці поширений поділ прикметників за принципом їх синтаксичної сполучуваності (тобто валентності). Ще О. Бехагель підкреслював різницю між абсолютними та релятивними прикметниками. Він називав абсолютними ті прикметники, які за своїм значенням не потребують будь-якого додатку (nichtergänzungsbedürftige Adjektive — blau, kalt, schön): Der Tag war *kalt*. Peter ist *pünktlich*.

Релятивні прикметники (ergänzungsbedürftige Adjektive) за своїм значенням спрямовані на додаток; вони потребують додатку або обставини для утворення граматично закінченого речення (ähnlich, schädlich, eigen, bedürftig, wert, gewachsen, wohnhaft). Більшість релятивних прикметників двовалентні (сполучуваність з підметом та з до-

датком або обставиною): Eifer ist der Jugend *eigen*. Er ist in Moskau *wohnhaft*.

Трапляються також тривалентні прикметники, які сполучаються з підметом та двома додатками:

Er war ihr bei der Arbeit *behilfflich*. Sie ist ihm an Bildung *überlegen*.

Абсолютні прикметники одновалентні (сполучаються тільки з підметом): Die Blume ist *schön*. Das Kind ist *klein*.

В обох мовах якісні та відносні прикметники виявляють такі граматичні відмінності:

1. Якісні прикметники звичайно мають категорію ступеня якості і вживаються у вищому та найвищому ступенях. Відносні прикметники за характером свого значення не мають ступенів порівняння.

2. У німецькій мові якісні прикметники мають повну (членну) й коротку (нечленну) форми: Das *schöne* Haus — das Haus ist schön. Ein *kleiner* Garten — der Garten ist *klein*.

В українській мові лише деякі якісні прикметники можуть мати поряд з повною (членною) ще й коротку (нечленну) форму:

ясний — ясен, дрібний — дрібен, повний — повен, зелений — зелен та інші.

Відносні прикметники зустрічаються в обох мовах лише у відмінюваній формі: die *silberne* Uhr *срібний* годинник, die *hölzerne* Bank *дерев'яна* лавка; але не можна сказати: die Uhr ist *silbern*, die Bank ist *hölzern*.

3. Якісні прикметники на відміну від відносних можуть визначатися прислівниками міри і ступеня, наприклад: völlig klar *цілком ясний*; sehr kompliziert *надзвичайно складний*; ziemlich schwer *досить важкий*.

Як у німецькій, так і в українській мові деякі відносні прикметники у певному контексті можуть переходити до розряду якісних:

goldene Kette — goldene Worte; *золотий ланцюг — золоті слова*; eisernes Tor — eiserner Wille; *залізні ворота — залізна воля*.

Зміна в характері семантики цих прикметників, що зумовлює такий перехід, спричинює також зміну їхніх граматичних ознак: вони набувають граматичних властивостей якісних прикметників—таких як здатність утворювати ступені порівняння або наявність коротких (невідмінюваних) форм.

ВЖИВАННЯ РІЗНИХ ФОРМ ПРИКМЕТНИКІВ

Прикметник у німецькій та українській мовах має дві форми: повну (членну) і коротку (нечленну). Повні прикметники відмінюються, тобто мають граматичні категорії роду, числа та відмінка, наприклад: *weißer Hirsch білий олень*, *weiße Lilie біла лілія*, *Weißes Meer Біле море*. Короткі прикметники являють собою чисту основу: вони в обох мовах втратили відміну і тепер незмінювані. В сучасній українській мові короткі прикметники вживаються лише в формі називного відмінка однини чоловічого роду; вони існують паралельно з повними прикметниками (*готов— готовий*, *повен — повний*, *рад — радий*). На відміну від німецької мови коротких прикметників в українській мові мало, і вживання їх дуже обмежене; вони зустрічаються переважно у фольклорі та поезії. У реченні вони виконують такі функції: а) іменної частини присудка: *Славен краю Дагестан (П. Тичина)*; б) означення: *Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць угорі (77. Тичина)*; в) предикативного означення: *Пливе човен, води повен. (Нар. пісня)*

У сучасній українській мові проявляється тенденція до уніфікації форми прикметника: вживаються переважно повні форми, які виконують усі синтаксичні функції, що властиві цій частині мови.

У російській мові поширені обидві форми якісних прикметників. Короткі прикметники не відмінюються, вони вживаються у називному відмінку однини в трьох родах і мають одну форму множини, наприклад, *красен, красна, красно*; множина — *красны*. Короткі форми виступають у реченні переважно як іменна частина присудка, наприклад:

*Тиха украинская ночь,
Прозрачно небо... (А. Пушкин)
Чуден Днепр при тихой погоде. (Н. Гоголь)*

Цю функцію можуть також виконувати повні прикметники, наприклад: *ночь была тихая, небо — прозрачное*. Обидві форми прикметників вживаються також у функціях:

а) Відокремленого означення:

*Невинной прелести полна,
В глазах родителей, она цвела. (А. Пушкин)*

б) Предикативного атрибута:

Он стоял грустен и задумчив. Он стоял грустный и задумчивый.

Роль невідокремленого означення виконують тільки повні форми, наприклад: *Я помню чудное мгновение. (А. Пушкин)* Лише іноді в цій функції зустрічаються короткі прикметники: *красна девица, сыр бор, по белу свету*.

Зіставлення співвідносних повних та коротких форм у російській мові вказує на різницю у значенні їх; повні прикметники виражають постійну ознаку предмета, короткі — мають часовий відтінок: *он веселый* (взагалі); *он весел* (тепер).

У німецькій мові обидві форми прикметників дуже поширені, причому для кожної з них характерне специфічне синтаксичне вживання. Повна форма виконує переважно роль узгодженого препозитивного означення щодо іменника і виражає постійну ознаку, наприклад: *der lustige Junge веселий хлопець*, *das helle Zimmer світла кімната*. Проте вживання повних форм можливе також у предикативній функції. Так, відносні прикметники, що не мають короткої форми, вживаються як іменна частина присудка з неозначеним артиклем, наприклад: *der Löffel war ein silberner ложка була срібна*.

Повні форми якісних прикметників можуть також виконувати предикативну функцію. З означеним артиклем вони вживаються при порівнянні ряду подібних предметів з метою виділення одного з них, що має дану ознаку, наприклад: *Dieses Buch ist das nötige*.

Позначаючи ознаку, властиву певному класу предметів, якісний прикметник має при собі неозначений артикль, наприклад: *das Haus war ein fünfstöckiges будинок був п'ятиповерховий*.

У сполученні з неозначеним артиклем повна форма прикметника може також служити для виділення ознаки: *Sein Leben war ein glückliches*.

Іноді вживання повних форм паралельно з короткими у предикативній функції потрібне для розмежування лексичних значень прикметника, наприклад: *Er ist alt* він старий; *Er ist der alte* він той самий; *Diese Winkel sind gleich* ці кути рівні; *Diese Bilder sind die gleichen* ці картини? ті ж самі.

Отже, синтаксичні функції повних форм прикметників у німецькій та українській мовах ідентичні. В обох мовах повні форми вживаються в ролі:

1) Невідокремленого препозитивного означення: *Sie klingelten sich durch die engen vollen Straßen. (A. Seghers)* — Безперервно дзенька-

ючи, вони поволі просувалися *вузькими людними* вулицями.

2) Відокремленого означення: Aus dem roten Ziegelhaus mit den vielen Fenstern kamen Stimmen, viele *helle* und *tiefe*.— З низького червоної цегли будинку з безліччю вікон долинали голоси, *дзвінки Ї низькі*.

3) Іменної частини присудка: Diese Frage ist eine strittige.— Це питання *спірне*.

Коротка форма прикметника вживається у німецькій мові головним чином у предикативній функції. В українській мові цю функцію виконує звичайно повна форма прикметника в називному або орудному відмінку, пор.: Ich bin heute nicht mehr so *sicher*, ob die Paar Scheite... wirklich von diesem Kleinholz waren. (A. Seghers) — Тепер я вже не зовсім *певний*, чи кілька полін... справді були з тих дров. Je stärker sein Herz vor Angst schlug, desto *leiser* wurde die Stimme, die ihm von dem Feldweg abriet.— Чим гучніше калатало його серце, тим *тихішим* ставав голос, який не радив їти польовою стежкою.

Як в українській, так і в сучасній німецькій мові вживання короткої форми у ролі невідокремленого означення надзвичайно обмежене. Його зустрічаємо в поезії, фольклорі, а також у приказах та стійких словосполученнях: Чорна хмара наступає, *дрібен* дощик накрапає. (Нар. пісня) *Зелен* сад — виноград. (П. Тичина) — Und bist du erst mein *ehlich* Weib. (Heine) Es tritt ein *winzig* Paar. (J.R. Becher) *Gut* Ding will Weile haben.

Значно частіше вживається в німецькій мові коротка форма як відокремлене означення; в українській мові їй відповідає повна форма, пор.: Ein ruhiger Mensch, *ordentlich*, *treu*. (A. Seghers) Хороший хлопець, *порядний*, *вірний*.

У ролі предикативного атрибута прикметник визначає, з одного боку, підмет або додаток, а з другого — присудок. У німецькій мові цю функцію виконує коротка форма: в українській — повні прикметники: Er kam *froh* nach Hause. Він прийшов додому *веселий*, або прислівники: Greiner stand *schräg*, so daß er den Feldweg im Auge hatte. (A. Seghers) Грайнер стояв *боком*, щоб бачити польову дорогу.

Як зазначає В. Шнейдер, прикметник у предикативній функції має більшу виразність і переконливість, ніж в атрибутивній; це особливо помітно при протиставленні: Ernst ist das Leben, *heiter* ist die Kunst. (Schiller) Elli

war *groß und kräftig*, und er war *klein, zusammengeschrumpft*. (A. Seghers)

Більшість прикметників німецької мови може виконувати роль узгодженого означення, а також іменної частини присудка, наприклад: der *kühle* Tag — der Tag war *kühl*. Das *grüne* Gras — das Gras ist *grün*.

Однак є прикметники, які нездатні виконувати обидві синтаксичні функції. Частина прикметників, що мають просторове або часове значення (die *hiesige* Gegend, der *heutige* Roman), а також прикметники, які позначають належність, походження (das *väterliche* Haus, die *italienischen* Zitronen) або матеріал, з якого зроблено предмет (die *kupferne* Münze, die *hölzerne* Bank), не допускають предикативного вживання (не можна сказати: die Gegend ist *hiesig*, die Münze ist *kupfern*). Проте деякі з цих прикметників, вжиті в переносному значенні, виступають у предикативній функції, наприклад: Sein Benehmen war *hölzern*. Ihr Haar ist *golden*.

Порівняно невелика кількість прикметників вживається тільки предикативно, у короткій формі, і не може виконувати ролі узгодженого означення (angst, feind, fit, gewahr, habhaft, leid, not, quitt, schade, schuld, überdrüssig, zugetan). У традиційній граматиці ці слова називали предикативними прикметниками, але за своїми граматичними ознаками вони відрізняються від прикметників, а саме: не можуть виконувати ролі препозитивного означення (основної функції прикметників), не мають відповідної повної форми, нездатні до утворення ступенів порівняння. На необхідність виділення аналогічних слів російської мови в окремий клас — категорію стану — вказували Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, М. С. Пospelов, О. М. Галкіна-Федорук та ін.: щодо німецької мови це питання розглянуто в роботах Б. О. Ілліша, А. Л. Томашевської, Н. Г. Козинської.

Предикативні прикметники в німецькій мові можна виділити в окремий клас — категорію стану — на підставі таких характерних ознак: спільного лексико-граматичного (категоріального) значення, функціонального вживання, граматичної сполучуваності і відсутності форм словозміни. Спільним лексико-граматичним значенням слів категорії стану є вираження у часі недійового стану, який може характеризувати особу чи предмет або сприйматися безособово, наприклад: Sie sind *schuld* an dem Elend. (B. Brecht) Du tust mir herzlich *leid*. (Th. Mann)

Головним критерієм для виділення слів категорії стану є їхнє синтаксичне вживання. Вони вживаються в німецькій мові або тільки предикативно, або як предикативний атрибут, проте не можуть виступати як препозитивне означення.

Спільне лексико-граматичне значення слів категорії стану та предикативне вживання їх зумовлює їхню граматичну сполучуваність. Вони можуть бути одно-, дво- та тривалентними. Переважна більшість слів категорії стану — двовалентні, тобто вони потребують для утворення граматично закінченого речення крім підмета ще додатка (рідше обставини): *Die beiden Frauen sind einen Augenblick allein.* (*H. Fallada*) *Er war mir feind.* (*St. Zweig*)

Слова категорії стану в німецькій мові не відмінюються і нездатні до утворення ступенів порівняння. В цілому проблема категорії стану в українській та німецькій мовах потребує дальшого дослідження.

У зв'язку з тим, що в сучасній німецькій мові коротка форма прикметника структурно збігається з якісним прислівником того ж кореня і вживається також переважно у сфері дієслова (пор.: *Sie ist schön* — *Sie singt schön*), багато лінгвістів вважали недоцільним розмежовувати короткий прикметник і омонімічний йому прислівник (І. Аделунг, Г. Пауль, Л. Зюттерлін). Сучасні граматисти Г. Глінц, Г. Брінкманн, І. Ербен, В. Шмідт також є прихильниками об'єднання коротких прикметників і прислівників в одну частину мови. Так, Г. Глінц об'єднує короткий прикметник і прислівник того ж кореня в одну категорію — *Artangabe* або *reines Satzadjektiv*. У реченнях *Der Tag ist herrlich* та *Der Gesang klingt herrlich* слово *herrlich*, на думку Г. Глінца, є *Artangabe*.

Г. Брінкманн, об'єднуючи прислівник і прикметник в одну частину мови — прикметник, вважає, що треба розмежовувати не прикметник і прислівник, а сферу іменника і сферу дієслова. Прикметник виступає у відмінюваній формі, якщо він стоїть перед іменником (*der heiÙe Ofen*) і в невідмінюваній, якщо він вживається у ролі предикативного члена (*der Ofen ist heiÙ*) або характеризує дію, виражену дієсловом.

І. Ербен об'єднує прикметник разом з прислівниками в одну частину мови під назвою *das charakterisierende Beiwort* (*Adjektiv-Adverb*). Слова, що належать до ядра цієї частини мови, можуть вживатися атрибутивно, предика-

тивно й адвербіально. Деякі слова обмежені атрибутивним (*heutig, dortig, ärztlich*) або предикативним вживанням (*eingedenk, schade*); інші виконують тільки адвербіальну функцію (*eilends, gern*).

На нашу думку, хоч короткий прикметник збігається за формою з прислівником того ж кореня і вживається переважно у сфері дієслова, немає достатніх підстав об'єднувати їх в одну частину мови, тому що таке об'єднання ігнорує різницю в їх загальному лексико-граматичному значенні, а також у функціональному вживанні і синтаксичній сполучуваності їх. Загальним лексико-граматичним значенням прикметника є вираження ознаки предмета, в той час як прислівник позначає ознаку дії або іншої ознаки. Виражаючи ознаку предмета, коротка форма прикметника завжди відноситься до іменника, при цьому вона виступає не тільки в групі дієслова як іменна частина присудка, а й як відокремлене означення в групі іменника. Що ж до прислівника, то він характеризує найчастіше процес, тому звичайно спрямований на дієслово.

В. Г. Адмоні зазначає, що слова, які виступають у короткій формі, семантично й синтаксично неоднорідні; основною відмінністю є їхнє різне відношення до іменника й дієслова. Він розглядає коротку форму як спільний сегмент двох граматичних полів: поля прикметника і поля прислівника; всередині цього сегмента розрізняються слова, які за своєю природою більш ад'єктивні, та інші слова — більш адвербіальні.

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ПРИКМЕТНИКІВ

У німецькій та українській мовах прикметник має ті самі граматичні категорії: числа, граматичного роду, відмінка і ступеня якості.

Відмінювання прикметників

Прикметник у німецькій мові має дві відміни: *сильну*, або *займенникову*, та *слабку*, або *іменникову*. Той самий прикметник може змінюватися за сильною або слабкою відміною залежно від наявності або відсутності формальних показників роду, числа й відмінка в слові, що стоїть перед прикметником.

Форми сильної відміни вживаються тоді, коли в атрибутивному словосполученні прикметник не має при собі взагалі ніякого детермінатива (артикля, займенника) або ж коли є детермінатив, що не виражає ознак роду, числа й відмінка. В цьому випадку сам прикметник морфологічно визначає іменник: він приймає закінчення вказівного займенника й виражає через них рід, число і відмінок іменника, що ним визначається, наприклад: heißer Tee; mit gespanntem Interesse; ein schönes Bild; unser alter Lehrer. Лише в родовому відмінку однини чоловічого та середнього роду прикметник має слабе закінчення -en, наприклад: großen Erfolgs, neuen Gesetzes.

Відмінюючись за слабкою відміною, прикметник вживається з артиклем або займенником, який виражає у своїй флексії граматичні категорії іменника. Сам прикметник має закінчення слабкої відміни іменників на -e, наприклад: der (dieser, derselbe) graue Mantel; dem (diesem, demselben) grauen Mantel; das (jenes) kleine Kind.

Отже, у відмінюванні прикметників виявляється специфічна для сучасної німецької мови тенденція до монофлексії, тобто все атрибутивне словосполучення оформляється тільки одним словом, що виражає рід, число й відмінок компонентів групи іменника. Проявом тенденції до монофлексії є також наявність у прикметника, що відмінюється за сильною відміною, закінчення -en у родовому відмінку однини чоловічого й середнього роду, оскільки іменник, що визначається, має граматично яскраво виявлену форму, наприклад: hohen Berges, weiblichen Geschlechts. Тому, як вважає В. Г. Адмоні, форма відміни прикметника залежить не тільки від вживання детермінатива, а й від самої форми іменника.

У німецькій граматиці розрізняють ще окремий тип відміни, який поєднує форми сильної і слабкої відміни прикметників, наприклад: ein schönes Kind, eines schönen Kindes; mein neuer Hut, meines neuen Hutes; keine leichte Aufgabe, keiner leichten Aufgabe.

В українській мові є відміна прикметників, яка характеризується займенниковим закінченням, наприклад: великий, великого, великому; вечірній, вечірнього, вечірньому.

За характером приголосного в кінці основи розрізняють тверду (веселий, весела, веселе) і м'яку (синій, синя, синє) групи. За родами прикметники розрізняються в обох мовах лише в однині. У множині вони мають однакові форми для всіх трьох родів.

В українській мові не діє принцип монофлексії — форма прикметника вказує на рід, число і відмінок незалежно від того, чи виражені ці категорії в попередньому слові, пор., наприклад: цей густий ліс — dieser dichte Wald; цього густого лісу — dieses dichten Waldes.

У німецькій мові трапляються випадки відхилення від принципу монофлексії. Наприклад, якщо перед іменником стоять кілька займенників або прикметників без детермінатива, то займенникові закінчення повторюються: von diesem meinem Vortag; frisches kaltes Wasser.

Ступені порівняння

Категорія ступеня якості, характерна для якісних прикметників і прислівників, виражається в обох мовах формами ступенів порівняння. В українській мові розрізняють два ступеня порівняння — вищий і найвищий (або перший і другий), а в німецькій мові прийнято розрізняти три ступеня: Positiv, Komparativ, Superlativ. Форма нульового ступеня (Positiv) не виражає ступеня якості, а лише називає його, проте вона тісно пов'язана з формами Komparativ та Superlativ, оскільки вона є вихідною формою прикметника.

Основна відмінність між німецькою та українською мовами полягає в способах утворення форм ступенів порівняння. У німецькій мові форми ступенів порівняння утворюються тільки синтетичним способом: Komparativ за допомогою суфікса -er, Superlativ — додаванням до рснови* суфікса -est. Багато прикметників змінюють при цьому свою кореневу голосну: groß—größer—größt-; kurz—kürzer—kürzest-; stark — stärker — stärkest-.

В українській мові існують два способи утворення ступенів порівняння: синтетичний і аналітичний. Синтетичні форми утворюються способом афіксації; форма вищого ступеня утворюється додаванням до кореня або основи прикметника суфікса -іш або -ш, а форма найвищого ступеня — за допомогою префікса най-, що приєднується до форми вищого ступеня: міцний — міцніший -^ найміцніший; широкий — ширший — найширший.

Аналітичні форми утворюються додаванням до звичайної форми прикметника- слів більш (для вищого ступеня) і найбільш (для найвищого ступеня): рішучий — більш рішучий — найбільш рішучий.

Отже, німецька форма *schöner* може бути передана в українській мові синтетичною формою *красивіший* і аналітичною — *більш красивий*: *eine schönere Stadt* — *красивіше, більш красиве* місто. Форми *der schönste* відповідають українські форми — *найкрасивіший* і *найбільш красивий*; *der schönste Garten* *найкрасивіший, найбільш красивий* сад.

Синтетичні форми ступенів порівняння в українській мові більш поширені, ніж аналітичні.

Утворення ступенів порівняння за допомогою форм *mehr* та *meist* дуже обмежене в німецькій мові. Ці форми вживаються при порівнянні двох ознак властивих одному предмету або одній особі: *Das Zimmer ist mehr lang als breit*. Вживаються вони також з прикметниками, які не виконують атрибутивної функції: *Das ist mehr wert als alles andere. Er war am meisten daran schuld*.

Для передачі спадного вияву інтенсивності ознаки в німецькій мові вживаються форми *weniger*, *wenigst* — (в українській мові — *менш, найменш*): *Er ist weniger begabt als fleißig*.— Він не так обдарований, як старанний. *Das war der am wenigsten bekannte Roman dieses Schriftstellers*.— Це був найменш відомий роман цього письменника.

В той час як у німецькій мові повні та короткі прикметники можуть вживатися у *Komparativ* і *Superlativ*, в українській мові ступені порівняння мають лише повні прикметники, пор.: *eine leichtere Aufgabe* — *легше* завдання; *diese Aufgabe ist leichter* — це завдання *легше*; *der tiefste See ist der Baikal* — найглибше озеро Байкал; *hier ist der See am tiefsten* — тут озеро найглибше.

Незмінювана форма найвищого ступеня (*am schönsten*) може вживатися як синонім змінюваної форми у предикативній функції, наприклад: *Dieser Weg ist am kürzesten* (*der kürzeste*). Проте вона є єдиним можливим вживанням, коли порівнюється ступінь інтенсивності якості в одному й тому ж предметі в різних умовах місця й часу: *Er lenkte sein Boot an die Stelle, wo die Strömung am schnellsten war*.

В обох мовах є група прикметників, що мають суплетивні форми ступенів порівняння, тобто форми, утворені від різних коренів:

гарний — кращий • — найкращий *gut* — *besser* — *best-*
великий — більший — найбільший *viel* — *mehr* — *meist-*

Ступені порівняння виражають не тільки різний ступінь якості, вони можуть також вживатися абсолютно безвідносно, тобто виражати якість предмета без порівняння з іншим предметом. Так у німецькій мові, на відміну від

української, вищий ступінь може виражати помірний ступінь якості: в українській це значення передається деякими прикметниками в нульовому ступені: * *ein älterer Mann* — літня людина; *eine längere Reise* — тривала подорож.

Спільним для обох мов є вживання найвищого ступеня не тільки для порівняння з іншими предметами, а й для вираження високого ступеня якості предмета (елятив), наприклад: *reinste Wahrheit* — найчистіша правда; *größte Aufmerksamkeit* — найбільша увага.

У німецькій мові форми елятива зустрічаються з нульовим, а також з неозначеним артиклем і з займенниками *jeder*, *viele*, *manche* тощо, наприклад: *ein schwerster Vergnügen, jede leiseste Anspielung*.

В українській мові існує ще підсилений найвищий ступінь, який утворюється додаванням частки *як або що* до форми найвищого ступеня: *якнайкращий, щонайвищий, щонаймолодший, якнайвищий*. Ці форми мають не зіставне, а елятивне значення.

Ступені порівняння можуть утворювати не всі якісні прикметники, а лише ті, значення яких допускає зміну ступеня якості. Не мають ступенів порівняння:

1) прикметники, що виражають постійні ознаки: *sterblich*, *tot*, *stumm*, *blind*, *krank* (пор. *укр.* смертний, мертвий, німий, сліпий, хворий);

2) незмінювані прикметники типу *beige*, *rosa*, *lila*, *orange*, *prima*;

3) прикметники з виключно предикативним вживанням: *angst*, *fit*, *leid*, *schade*, *überdrüssig*.

В обох мовах до прикметників відносять слова, близькі за своїми ознаками й до інших частин мови, наприклад, порядкові числівники, неозначені займенники *alle*, *einige*, *manche*, *viele* тощо. Для вирішення цього питання слід розглянути польову структуру прикметника як частини мови. Для польової структури частини мови, як зазначає В. Г. Адмоні, характерна «повнота й максимальна інтенсивність ознак у центрі структури і розрідженість та послаблення їх на периферії» [2, с 51].

Ядро (центр) польової структури прикметників утворюють якісні прикметники: вони виражають якість предмета, мають всі морфологічні ознаки прикметників і здатні виконувати всі синтаксичні функції цієї частини мови. На периферії поля розміщуються відносні прикметники, прикметники присвійного значення (*die Lessingschen Fabeln*, *die Kiewer U-Bahn*). Ще далі від центру розміщується

група невідмінюваних предикативних прикметників типу *abhold, angst, gewahr, leid, schuld*, а також порядкові числівники й займенники з неозначеним кількісним значенням. Ці групи слів перебувають на різній відстані від ядра залежно від наявності або відсутності в них основних граматичних ознак прикметників. Деякі з них виявляють близькість до інших частин мови, наприклад, порядкові числівники й слова типу *alle, manche, viele*. На цій підставі О. І. Москальська розглядає дані групи слів як загальний сегмент двох, а іноді й трьох польових структур частин мови, що між собою перетинаються (прикметник — займенник — числівник).

Прикметники в німецькій та українській мовах мають багато спільних рис, зокрема однакове загальне категоріальне значення й ті самі синтаксичні функції, а також ті ж самі граматичні категорії роду, числа й відмінка. Разом з тим німецькі й українські прикметники істотно відрізняються одні від других за своїми морфологічними ознаками.

VI. ДІЄСЛОВО

В обох аналізованих мовах дієслово має однакове лексико-граматичне значення; воно вказує на дію у найширшому розумінні цього слова, що й відбито, між іншим, в українському терміні «дієслово». В аспекті уявлень дія пов'язується з уявленням про рух, тоді як стан уявляється нам, навпаки, як цілковита непорушність. Тим часом у площині понять справа виглядає інакше, дія невіддільна— в понятті руху—від стану, що також є рухом, але рухом врівноваженим, який дорівнює відносному спокою. Коли дія виходить із стану відносного спокою, вона стає рухом, тобто зміною кількісних і якісних характеристик певного змісту. Суттю руху, а отже і загальнішим категоріальним значенням дієслова, є безпосередня єдність часу і простору. Ще О. О. Потєбня звертав увагу на те, що «особливих дієслівних ознак, за якими час відрізнявся б від простору, взагалі не існує». Загальне теоретичне положення відбивається і в мові: підстав для виділення двох окремих значень, а саме дієслова — руху і стану, немає; звідси розбіжності, що існують в уявленні між цими значеннями, виявляються не відображеними в системі форм дієслова, бо в поняття граматичної дії входять і час, і простір, і дія, і стан. Це стосується як російської і української, так і німецької мов.

В обох аналізованих мовах дієслово має такі спільні граматичні категорії: особи, числа, часу, стану, способу. В своєму основному змісті ці категорії тут збігаються, проте є у кожній мові і деякі специфічні особливості, вони можуть стосуватись обсягу категоріальних значень, сфери вживання окремих форм тощо.

Треба зауважити, що й сам склад дієслівних категорій не є ідентичним в обох мовах: в українській мові існує, крім вищезазначених граматичних категорій, також і категорія виду дієслова, у сучасній німецькій мові цієї категорії немає.

У розділі «Дієслово» буде розглянуто три дієслівні категорії: часу, стану та виду. Саме з категорії виду, якої немає в німецькій мові, ми почнемо зіставний аналіз.

КАТЕГОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛІВНОГО ВИДУ ТА ДЕЯКІ ЇЇ ВІДПОВІДНИКИ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

У цьому розділі розглядається проблема еквівалентності таких нетотожних мовних явищ, які представлені в одній мові окремою граматичною категорією, а саме дієслівним видом (українська мова), а в другій — іншими граматичними формами, а також описовими конструкціями, якими іноді передаються значення чужих цій мові дієслівних видів (німецька мова).

Треба насамперед зазначити, що з категорією виду, за якою українські дієслова поділяються на доконані та недоконані, близько пов'язаний ще один поділ дієслів, мається на увазі поділ на термінативні (перфективні, *рос.* предельные) та атермінативні (імперфективні, *рос.* непередельные) дієслова. Поділ дієслів на ці дві групи існує в обох аналізованих мовах¹, причому в системі німецького дієслова він відіграє не менш важливу роль, ніж у системі українського. Слід пам'ятати, однак, що цей поділ не варто змішувати з видовими категоріями, з поділом на види. Видові форми українського дієслова не становлять бездоганної парадигми. Теза про наявність у мові так званих «порожніх префіксів», що замінюють, мовляв, лише вид дієслова і не вносять жодних додаткових відтінків в його лексичне значення, вважається тепер остаточно спростованою.

У дієслівній видовій парі *робити*—*зробити* можна на перший погляд констатувати нібито цілковитий паралелізм лексичної семантики, а проте це не відповідає дійсності. Одна з відмінностей у значенні українських доконаних і недоконаних дієслів полягає, наприклад, у тому, що недоконані дієслова можуть у багатьох випадках виражати дієслівну ознаку як властивість і як більш-менш постійну характеристику підмета, а доконані —• не можуть, пор:

Що ви, тату, робите? (І. С. Нечуй-Левицький)

Дієслово *робити* у значенні «займатися чимось» форми доконаного виду не утворює (не можна сказати «Що ви тут, тату, зробите?» у значенні «чим ви будете тут займатися?»).

¹ В багатьох граматиках для них пропонуються ще терміни *детерміновані* та *недетерміновані*.

Там, де *робити* означає дію суб'єкта — форми цього дієслова можуть виражати як її (дії) недоконаність, так і доконаність. Там же, де недоконаний вид *робити* означає постійну характеристику підмета, рід його занять,— дієслову бракує його «доконаного» відповідника, і речення з фінітними формами *зробить* — *зробив* виявляються неграматичними.

Отже, незважаючи на те, що, власне, будь-яке українське дієслово обов'язково належить до одного з дієслівних видів (доконаного чи недоконаного), звідси ще не випливає, що всі українські дієслова в усіх своїх значеннях входять у видові парадигматичні ряди.

В окремих випадках коло актуальних значень недоконаного дієслова буває вужчим, ніж доконаного, наприклад: *зачитати* • — *зачитувати*.

Дієслово *зачитати* означає: 1) почати читати, 2) прочитати вголос, 3) читаючи, пошарпати (розшарпати). Дієслово *зачитувати* має всі ті ж самі значення, що й *зачитати*, за винятком значення *почасті читати*. Звідси випливає, що і *зачитати* — *зачитувати* не можуть бути визнані формами одного й того ж слова. І все ж таки, видової різниці між ними заперечувати не можна. Є вона і між такими безсумнівно різними словами як *брати* — *взяти*, *писати* — *надписати*, *нести* — *принести*.

Цікавим є висновок В. В. Виноградова, що аналізував ці явища у російській мові: «Більша частина дієслів, утворених за допомогою префіксів від основного дієслова[^] з погляду видового з ним не співвідносна. Найчастіше — це різні слова, що належать водночас і до різних видів (наприклад, *грати* — *виграти*, *програти*, *відіграти*, *зіграти* і т. ін.)» [12, с 501].

Однак, незважаючи на позірну різницю між видовими формами українського дієслова у лексичному змісті, між багатьма з них існує все ж таки системне відношення, яким вони «стягуються» у співвідносні (корелятивні) пари. Це відношення не входить до лексичного змісту жодного з дієслів і, отже, взяте саме по собі, є суто граматичним, тобто таким, що існує між одиницями парадигматичних рядів. Як при формотворенні, так і при граматичній кореляції одиниці мовної діяльності об'єднуються між собою спільним для них лексичним і протиставляються одна одній за своїм граматичним значенням. Різниця лише в тому, що при формотворенні (*пишу* — *пишеш* — *пише*) елементи парадигматичного ряду є тотожними за всіма

своїми можливими актуальними значеннями, а в другому (*писати — написати*) — лише за якимось одним або кількома з них (так, наприклад, можна *писати* і *написати* листа, але олівець не може добре *написати*, а тільки добре *писати*). У мовленні, як відомо, жодне слово не виступає відразу у всіх своїх можливих актуальних значеннях, а лише в якомусь одному з них. Принципової різниці між формотворенням і граматичною кореляцією, отже, насправді, немає.

Після такого застереження щодо природи та вживання категорії виду, звернімося до вищезгаданого протиставлення обмеженість — необмеженість дієслів, явища, властивого обома мовам.

- Порівняймо зміст двох груп українських дієслів:

- (1) визривати, надсилати, помічати, вставати, губити, робити, писати;
- (2) бігати, бувати, сідати, носити, возити, тягати, ходити.

Дієслова групи (1) належать до **термінативних** дієслів, дієслова групи (2) — до **атермінативних**; як показують приклади, під термінативними слід розуміти дієслова, дія яких нерівноважена, тобто вони скеровані на досягнення певної межі (предела); атермінативними називають дієслова врівноважені, що показують спокійний перебіг дії і жодної межі не накреслюють.

Така сама картина в німецькій мові, де до групи (1) належать:

vergehen, besteigen, zerstören, erklimmen і т. п., а до групи (2) відповідно:

gehen, steigen, treiben, fließen та ін.

Порівнюючи дієслова (1) і (2) в обох мовах, приходимо до висновку, що важливою зовнішньою ознакою **термінативного дієслова є дієслівні префікси**.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, всі дієслівні префікси мають властивість обмежувати дії непрефіксованих основ у просторі (часі), а в німецькій — всі так звані невідокремлювані і майже всі (за незначними винятками) відокремлювані.

При додаванні префікса до непрефіксованої основи як в українській, так і в німецькій мові маємо не лише інше за своїм лексичним, а водночас і несхоже за своїм експліцитним граматичним значенням дієслово. Отже, префіксацію можна вважати важливим механізмом зовнішнього обмеження дієслівної дії.

В теорії загальної граматики механізм цей відображено в понятті дієслівної афіксації (префіксації і суфіксації) як засобу слово-іформотвору у мові. Оскільки яку німецькій, так і в українській мові він обмежується майже виключно префіксацією, ми також обмежимося розглядом цієї останньої.

Дослідниками порівнюваних нами мов давно помічено, що дієслівні префікси не лише змінюють в обох мовах лексичне значення основного дієслова, а водночас і його граматичну (категоріальну) характеристику:

gehen — vergehen йти — пройти
brennen — verbrennen горіти — згоріти
brechen — zerbrechen ламати — зламати

В українській мові існує також невеличка група дієслів, яким перший префікс надає того ж самого значення обмеженості, що й відповідним німецьким дієсловом. Це так звані дієслова неспрямованого руху (ходити, бігати, літати, повзати, сідати, лазити, тягати, ставляти, носити, возити, водити) та дієслова *бувати, ставати, мовляти* і деякі інші. Цікаво, що дістаючи префікс, вони можуть і не набувати значення доконаного виду:

ходити — проходити (*vergehen* і *vorbeigehen*)
носити — зносити (*ertragen* і *zusammentragen*)
лазити — вилазити (*erklettern* і *herauskriechen*)

В наведених прикладах префіксовані українські дієслова *проходити, зносити та вилазити*, незважаючи на префікс, значення доконаності не мають і за своєю граматичною характеристикою від відповідних їм німецьких обмежених дієслів *vergehen, ertragen, erklettern* власне не відрізняються.

Чим же конкретно відрізняється *gehen* (ходити) від *vergehen* (проходити)? По-перше, своїм лексичним значенням. Похідні термінативні дієслова *vergehen* і *проходити* відрізняються від основних *gehen* і *ходити* тим, що коло лексичних значень кожного з них значно вужче від кола лексичних значень відповідного основного дієслова.

Так, наприклад, основному дієслову *gehen* властиві, крім переносних, такі прямі значення:

1. *sich fortbewegen* (auf und ab gehen)
2. *herangehen, sich hinbegeben* (an den Eluß gehen)
3. *wegfahren, weggehen* (Der Zug geht um 10 Uhr)
4. *in Bewegung, Gang, Betrieb sein* (Die Uhr geht richtig)
5. *verstoßen, übersteigen* (Das geht gegen die Natur)
6. *abzielen* (diese Bemerkung ging auf mich)

7. sich befinden (Die Sache geht in Ordnung)
8. führen (Der Weg geht durch den Wald)
9. gerichtet sein nach (Das Fenster geht nach der Straße)
10. entzweigen, zerstört werden (du wirst nicht darüber zugrunde gehen)
11. hineinpassen, enthalten sein (in den Eimer gehen 10 Liter Wasser)
12. sich handeln um (Du weißt, worum es geht).

Що ж до кола лексичних значень префіксованого термінативного (перфективного) дієслова *vergehen*, то воно втричі вужче від кола лексичних значень непрефіксованого дієслова *gehen*.

Дієслово *vergehen* означає: 1) *verfließen, dahinschwinden* (Der Urlaub verging mir wie im Fluge); 2) *schwinden* (Die Lust dazu wird ihm schon vergehen!); 3) *sich klein und gering fühlen* (Sie hätte vor Scham vergehen mögen); 4) *gegen etwas verstoßen* (Sie hat sich gegen die guten Sitten vergangen).

Приблизно таку ж картину матимемо і при порівнянні кола лексичних значень основного дієслова *ходити* з колом лексичних значень похідного від нього дієслова *проходити*.

По-друге, префіксовані як німецькі, так і українські дієслова відрізняються від відповідних їм основних за своїми граматичними категоріальними значеннями. Якщо дія, що виражається дієсловом *gehen* (ходити), уявляється нам як ніяк і нічим не обмежена ні в просторі, ні в часі, то дію, що виражається дієсловом *vergehen* (проходити), ми уявляємо собі як спрямовану у просторі/часі, як обмежену одним єдиним напрямком. Ці значення необмеженості та обмеженості дієслівної дії у просторі/часі є, зрозуміло, зовнішніми просторово-часовими характеристиками дії.

Як же розуміти зовнішню необмеженість дії, що виражається основним дієсловом *gehen* (ходити)? Очевидно, тільки так, що дієслово *gehen* (ходити) означає дію врівноважену, тобто обмежену внутрішньо, а не зовні.

Спосіб, в який можна домогтися зміни цієї характеристики дієслова *gehen* (ходити) на протилежну, полягає у створенні сприятливих зовнішніх умов для переходу необмеженості дії у зовнішню обмеженість; такі умови і створюються за допомогою його префіксації. Дієслівні префікси в похідних від основного дієслова *gehen* дієсловах *vergehen*, *begehen*, *entgehen*, *ergehen*, *abgehen*, *umgehen*, *aufgehen*, *ausgehen*, *eingehen*, *zergehen*, *vorgehen*, *zugehen* і т. ін., входячи до складу їхніх основ, водночас чітко виділяють-

ся в них; між ними і рештою дієслівної основи «просвічує зовнішня межа, яка і знімає внутрішню межу основного дієслова. Дія, виражена похідним дієсловом, починає ніби прагнути до якоїсь мети, до якоїсь власної зовнішньої межі. Вище вже згадувалось, що в граматиках німецької мови дієслова з такою категоріальною характеристикою називаються перфективними, а протилежні їм за значенням дієслова — відповідно — імперфективними.

Для німецької граматики поділ дієслів на перфективні, та імперфективні не менш важливий, ніж поділ їх, наприклад, на перехідні та неперехідні. Значення перфективності та імперфективності впливають на вибір допоміжного дієслова при утворенні перфектних форм часу. Згідно з правилами німецької граматики імперфективні неперехідні дієслова утворюють свої перфектні форми з *haben* (*hat/hatte geschlafen, gebrannt*), а перфективні неперехідні — із *sein* (*ist/war erblüht, verbrannt*). Виняток з цього правила становлять лише імперфективні неперехідні дієслова руху (*Bewegungsverben*), такі як *gehen, laufen, fahren* і т. ін., що, як і перфективні, утворюють свої перфектні форми за допомогою *sein* (*ist/war gegangen, gelaufen, gefahren*).

Розрізняти перфективні та імперфективні дієслова конче потрібно також і при утворенні форм так званого пасиву стану (*Zustandspassiv*).

Значення перфективності та імперфективності, які власне відповідають значенням обмеженості та необмеженості, дієслів, нерідко змішуються із значеннями доконаності і недоконаності слов'янських дієслів, хоча й прямо не пов'язані з ними. Змішування значень перфективності / імперфективності німецьких дієслів із значенням доконаності / недоконаності українських (слов'янських) звичайно неприпустиме, бо за своєю природою, семантикою, сферою вживання — це явища зовсім різні.

Щодо обмеженості/необмеженості дієслівних дій, яку спостерігаємо і в українській і німецькій мовах, то вона може реалізуватися не тільки морфологічним способом (префіксація), а й засобами синтаксису.

Так, дії таких німецьких безпрефіксних дієслів, як, наприклад, *gehen* або *schreiben*, взяті самі по собі, зовнішньо нічим і ніяк не обмежені ні в часі, ні у просторі і мусять визначатися як імперфективні. Проте, в таких виразах, як *nach Hause gehen* або *einen Brief schreiben*, дії тих же самих дієслів (*gehen* і *schreiben*) уявляються як потенціально обмежені, у першому випадку — вказівкою на кін-

цеву межу руху, а в другому — на кінцевий результат дії. Це суто експліцитне або синтаксичне зовнішнє обмеження дієслівної дії слід відрізнити від префіксального або імпліцитного обмеження хоч би вже тому, що значення імпліцитної зовнішньої обмеженості дії формально-логічно завжди визначається як її початок, а значення її експліцитної зовнішньої обмеженості — як значення її кінця.

В поодиноких випадках значення зовнішньої обмеженості (рос. предельности) належить і непрефіксованим дієслівним основам. Дії таких непрефіксованих німецьких дієслів, як kommen, werden, bringen, finden та деяких інших, мисляться як результативні, а звідси й як обмежені у просторі або у часі. Це їхнє категоріальне значення не виражається морфологічно, як у випадку префіксованих дієслів, а впливає з їхніх лексичних значень і, отже, є ще одним випадком значення експліцитної зовнішньої обмеженості.

І, нарешті, є ще один спосіб зовнішнього обмеження дій німецьких дієслів, який залишається розглянути і який називатимемо функціональним. Формам дієслівного часу як в німецькій і українській, так і в інших індоєвропейських мовах властиві дві взаємосуперечливі функції, а саме, функція описова і функція оповідна. Що в цьому випадку мається на увазі, можна показати на таких прикладах:

1. In dem Wald war es still wie in einer Kirche. Kein Wind wehte, kein Bach rauschte, kein Vogel sang, und durch die dichtbelaubten Äste drang kein Sonnenstrahl. Der Schuster sprach kein Wort, ihn drückte das schwere Brot auf dem Rücken, daß ihm der Schweiß über sein verdrießliches und finsternes Gesicht herabflog. Der Schneider aber war ganz munter, sprang daher, piff auf einem Blatt oder sang ein Liedchen und dachte: Gott im Himmel muß sich freuen, daß ich so lustig bin.

2. Wie er es mit dem Kuß berührt hatte, schlug Dornröschen die Augen auf, erwachte und bückte ihn ganz freundlich an. Da gingen sie zusammen herab, und der König erwachte und die Königin und der ganze Hofstaat und sahen einander mit großen Augen an. Und die Pferde im Hof standen auf und rüttelten sich, die Jagdhunde sprangen und wedelten, die Tauben auf dem Dache zogen das Köpfchen unterm Flügel hervor, sahen umher und flogen ins Feld, Fliegen an den Wänden krochen weiter, das Feuer in der Küche erhob sich, flackerte und kochte das Essen, der Braten fing an zu brutzeln, und der Koch gab dem Jungen eine Ohrfeige, daß er schrie, und die Magd rupfte das Huhn fertig.

Всі дієслова першого з цих двох уривків означають дії, що співіснують у часі, дії врівноважені; дії ці зовнішньо не обмежені. Як кожна з них окремо, так і всі вони разом створюють статичну картину, в якій, незважаючи на перелік багатьох окремих дій (Der Schneider... sprang daher, piff auf einem Blatt oder sang ein Liedchen ...) картина в цілому не змінюється.

Внаслідок цього як кожне окреме дієслово, так і уривок в цілому змальовує, описує, створює враження статичності, стану.

В другому уривку дієслова зовнішньо обмежені. Події не співіснують у часі, а йдуть одна за одною. Поки не закінчилася одна, друга початися не може, тобто вони протиставляються одна одній зовнішньо. А це означає, що замість статичної картини маємо рухому, динамічну, замість опису — оповідання.

Якщо перший уривок відповідає на запитання *Як було?*, то другий — на запитання *Що трапилося?*

Розрізнити ці функції важливо, головним чином, у форм минулого, особливо у формі Präteritum, оскільки від них залежить вибір того чи іншого виду дієслова при перекладі їх на українську мову. Форми Präteritum в їхній описовій функції завжди перекладаються на українську мову формами минулого недоконаного: Der Schuster sprach kein Wort, ihn drückte das schwere Brot auf dem Rücken, das ihm der Schweiß über sein verdrießliches und finsternes Gesicht herabfloß. — Швець не говорив ні слова, важкий хліб давив йому спину так, що піт заливав його роздратоване і похмуре обличчя.

Якщо ж форми Präteritum функціонують як оповідальні, то на українську мову вони перекладаються минулим доконаним, пор.: Коли принц поцілував її, Шипшинка прокинулася, відкрила очі й подивилася на нього привітно. Разом вони зійшли до долу... голуби витягли голівки з-під

Таблиця 9

Порівняння термінативних і атермінативних українських дієслів

Атермінативні дієслова	Гермінативні дієслова	
	Доконані дієслова	Недоконані дієслова
ходити	прийти	їти
ходити	повиходити	виходити
бувати	прибути	бути
носити	повиносити	виносити
мовляти	вимовити	вимовляти
плавати	поплисти	плисти
ставляти	повиставляти	виставляти

крил і *полетіли* в поле, а мухи *поповзли* далі по стінах, продовжуючи перервану путь.

Переходячи до аналізу українських видів, треба добре усвідомити таку закономірність: чітку видову систему, завершені корелятивні видові пари в українській мові утворюють лише ті самі термінативні (детерміновані) дієслова, про які йшлося вище; саме ці дієслова можуть бути об'єднані в парадигматичні ряди, в яких дієслова доконаного виду протистоять дієсловам недоконаного.

Під рубрикою «обмежені дієслова» перед нами скрізь неозначені форми з семантикою видової доконаності (недоконаності), отже саме термінативні дієслова української мови тісно пов'язані і співвіднесені з категорією виду.

В німецькій мові обмежені дієслова, які існують і тут, під личиною «перфективних», позбавлені здатності видового уточнення своїх значень. Оскільки ж німецькі перфективні (термінативні) дієслова є нейтральними щодо виду, то двом видовим формам українського дієслова завжди відповідає лише одна німецька, наприклад:

помітити — помічати = *bemerken*
заснути — засипати = *einschlafen*
виникнути — виникати = *entstehen*

Щодо українських атермінативних дієслів, то вони за допомогою префіксації можуть, як ми вже знаємо, обмежувати своє значення, але умовні видові пари, що виникають внаслідок утворення таких похідних дієслів, мають нечітке видове значення, і переважає в таких парах неграматичне категоріальне протиставлення, а лексична різниця, наприклад:

носити — виносити, приносити, підносити
ходити — виходити, заходити, відходити
везти — вивозити, підвозити, розвозити

Як бачимо, наведені похідні обмежені слова навіть формально не є доконаними: вони мають звичне значення, властиве **презентним** формам (він виносить, заходить, розвозить), форми майбутнього часу утворюються від них з допоміжним «бути» (ми будемо виносити, заходити, розвозити).

Проаналізовані ряди не тільки за значенням, а й за словотвором мають аналогії в німецькій мові; пор.:

tragen — *vertragen*, *austragen*, *ertragen*
gehen — *vergehen*, *entgehen*, *zergehen*

Проведений аналіз показує, що між більшістю префіксованих дієслів української мови і префіксованими дієсло-

вами німецької існує принципова різниця: якщо українські префіксовані дієслова здебільшого мають значення **доконаності**, то в німецькій мові вони не йдуть далі значення **обмеженості** (*рос.* предельности) дії, яка може виражатись не тільки за допомогою префіксації, а й іншими засобами. При цьому термінативні дієслова німецької мови мають тенденцію показувати початок дієслівної дії, а дієслова доконаного виду української мови прагнуть виразити її кінець.

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ

Традиційна система форм часу німецького дієслова ні за кількістю охоплених нею форм, ні за тлумаченням їхніх значень нічим не відрізняється від системи форм часу латинського дієслова у Теренція Варрона (II ст. до н. е.):

Таблиця 10

Система форм часу латинського та німецького дієслова

	Praesens	Praeteritum	Futurum
Infectum	lego	legebam	legam
Perfectum	legi	legeram	legero
	Gegenwart	Vergangenheit	Zukunft
Dauer	er liest	er las	er wird lesen
Vollendung	er hat gelesen	er hatte	er wird ,
		gelesen	gelesen haben

Під впливом класичної граматичної традиції складалася і систем ' форм часу українського дієслова:

Таблиця 11

Система форм часу українського дієслова

Вид	Час			
	Теперішній	Минулий	Давноминулий	Майбутній
Недоконаний	роблю	робив	робив був	робитиму
Доконаний	— .	зробив	зробив був	зроблю

Форми давноминулого в українській мові вживаються рідко, оскільки значення, яке ними передається, може бути виражене формами минулого з відповідними прислівниками. Однак остаточно з системи форм часу українського дієслова вони ще не випали і паралелізму доконаних і недоконаних форм не порушують.

Порівнюючи ці таблиці, не можна не помітити, що поділ всіх форм часу по горизонталі позначається в кожній з них одними й тими ж за своїм змістом термінами (доконаний/недоконаний вид, Dauer /Vollendung, Infectum/ Perfectum). Звідси легко зробити висновок, що й за своїм значенням окремі з цих форм в німецькій та українській мовах не відрізняються одні від одних.

Щоб показати хибність такого висновку, порівняємо конкретні німецькі та українські форми дієслівного часу між собою.

Теперішній час. Форми теперішнього часу від дієслів, дії яких зовнішньо необмежені, може в обох мовах мати як актуальне (Ich schreibe gerade. Я пишу якраз), так і неактуальне значення (Wer den Pfennig nicht ehrt, ist des Talers nicht wert. Хто не прашає, той не їсть). Значення актуальності може поєднуватися із значенням дії, що почалася в минулому і триває в теперішньому (Я пишу вже цілу годину. Ich schreibe schon eine Stunde). Форми теперішнього із зазначеною зовнішньою характеристикою мають значення статичності, стану як врівноваженого РХУ-

Форми теперішнього часу від дієслів, дії яких зовнішньо обмежені, навпаки, означають рух неврівноважений і як неактуальні в обох мовах можуть набувати значення:

а) Перфектності: Я бачу (тобто переконався), що тут нам нічого робити.— Ich finde soeben einen wichtigen Hinweis.

б) Аористичності: Und aus einem kleinen Tor, das... sich plötztaufgetan hatte, bricht — ich wähle hier die Gegenwartsform, weil das Ereignis mir so sehr gegenwärtig ist — etwas Elementares hervor.. — і з невеличких воріт, що ... раптом розчинилися, виривається — я вживаю форму теперішнього тому, що ця подія у мене й зараз перед очима — щось елементарне...

в) Майбутнього: Ich verreise morgen (nächstens, in einer Woche).— Я відїжджаю завтра (найближчим часом, через тиждень).

В актуальному значенні ці форми вживаються, головним чином, в театральних ремарках: Eine Anzahl Soldaten eilt auf die Menge zu, bleibt aber plötzlich stehen, läßt die Arme sinken.— Група солдатів швидко *наближається* до натовпу, але раптом *зупиняється*, *опускає* руки.

Однак повного паралелізму між формами теперішнього в українській і німецькій мовах немає. Пояснюється це наявністю в українських дієслівних основ зовнішніх часових характеристик, одна з яких (значення доконаності) логічно виключає значення теперішнього актуального, яке вимагає збігу дієслівної і відповідної їй об'єктивно-реальної дії з моментом мовлення. Неактуальні доконані дії, які такого збігу не вимагають, значення теперішнього не виключають:

1. Шматочок того раю *забігає* і у Прісьчину хату: то сонце *ускоче* в вікно, *забіга* зайчиками по стінах, по долівці; то пташина пісня *долетить* у розчинені двері ... (П. Мирний).

2. Повітря стоїть — ані дихне, не ворухнеться... (П. Мирний).

В першому з цих прикладів узагальнені дієсловом *забігає* конкретні доконані дії не обов'язково мають збігатися з моментом мовлення, а в другому — реальне існування їх взагалі заперечується. При вживанні форм простого майбутнього із значенням доконаності про збіг відповідних дії з моментом мовлення також мови бути не може: Один з моїх незаплаченим векселем *загіне* (kommt um) в Карпатах, другий *попреться* в полон (läßt sich gefangennehmen), третій *утопиться* (ertränkt sich) в Сербії, четвертий *помре* (stirbt) в угорському лазареті (Я- *Гишек*, *переклад С. Масляна*).

Всі доконані дієслова в цьому реченні можна замінити відповідними їм недоконаними. Зміст його від цього не зміниться.

Перфект. Ця німецька дієслівна форма відповідає в українській мові як минулому доконаному, так і минулому недоконаному. Українським минулим доконаним вона перекладається у всіх випадках, коли функціонує як власне перфект (Wir haben Ihren Brief erhalten. Вашого листа ми отримали). Коли ж вона функціонує як аорист (як форма оповідна), то до форм минулого доконаного вдаються при перекладі, якщо йдеться про некратні, одноразові минулі дії, до форм минулого недоконаного — якщо маються на увазі дії кратні, повторні. (Пор.: *Wir sind*

jeden Tag um sieben Uhr *aufgestanden*.— Ми щодня *вставали* о сьомій годині і Nur einmal *bin ich* eine Stunde später *aufgewacht*.— Лише один раз я *прокинувся* на годину пізніше).

Значення кратності, що збіглося в українській мові із значенням недоконаності, є постійною зовнішньою характеристикою українських дієслів, і там, де воно з'являється, в українській мові вживається минулий недоконаний час, функціонує минулий недоконаний в таких випадках, зрозуміло, не як імперфект (не як форма описова), а як аорист (як форма оповідна).

Praeteritium. Форми Praeteritum у німецькій мові функціонують і як а) описові (тобто як імперфектні) і як б) оповідні (аористичні), наприклад:

Описові форми претерита: Links von ihnen, ungefähr 20 Meter entfernt, *zog sich* ein dichter Gebüschgürtel *hin*. Hinter diesem *befand sich* in einer Mulde die Eisenbahnstrecke. Sie *lief* hier ein gutes Stück parallel mit dem Weg, auf dem sie nun munter *losmarschierten*.

Оповідні форми претерита: Mirali *willigte* ein. Er hahm vierzig Decken und *bestieg* den vom Sultan bestimmten Berg. Dort *breitete* er neununddreißig Decken übereinander *aus* und *legte sich*, in die vierzigste gehüllt, darauf. So *verschlieft* er die Nacht und *wachte* am Morgen schweißgebadet *auf*. In den Palast zurückgekehrt *forderte* er vom Sultan das versprochene Gold.

В першому з цих уривків форма Praeteritum функціонує як описова. Дії всіх без винятку вжитих в ній "дієслів зовні безмежні і перекладаються українськими формами минулого недоконаного. В другому, навпаки, всі вони обмежені і перекладаються українським минулим доконаним.

Німецькі форми Praeteritum зрідка вживаються також у значеннях: а) Теперішнього: Wie war Ihr Name? б) Майбутнього: Wann war die Versammlung morgen, um 19 oder 20 Uhr?

В обох випадках такий Praeteritum на українську мову перекладається теперішнім. Лише Prät. Konj. в значенні майбутнього перекладається українським минулим умовним часом (Ich wäre gern gekommen, aber... Я охоче прийшов би, але...).

Praeteritum у так званій невластне-прямій мові, що виражає думки діючої особи про своє майбутнє, перекладається українським майбутнім доконаним або недоконаним.

Плюсквамперфект. Ця німецька дієслівна форма означає час, що сплинув до певного моменту в минулому: Als wir bei ihm ankamen, hatte er eben seinen Vater zum Bahnhof gebracht.— Коли ми прийшли до нього, він щойно провів був свого батька на вокзал.

На відміну від українського давноминулого німецький плюсквамперфект може вживатися і безвідносно: Als sie nach Hause kamen, hatten sie ihn ganz für sich gewonnen (G. Kelter).

Майбутній час. Futurum I означає дії, що будуть здійснені після моменту мовлення (Ich werde ihn morgen besuchen. Я провідаю його завтра). Крім того, майбутній час, як і теперішній, часто виступає в приказах, сентенціях, наукових визначеннях (Ein guter Mann wird stets das Bessere wählen).

Та найчастіше форми Futurum I виражають модальні значення: а) Запевнення: Wir werden es schaffen, б) Припущення: Morgen wird sicher schönes Wetter sein (Zukunft). Das wird schon stimmen (Gegenwart). Die Sitzung wird wohl beendet sein (Vergangenheit), с) Вимогу: Du wirst mit uns gehen! Wirst du still sein?

Переважно в модальному значенні вживається в сучасній німецькій мові і Futurum II: Er wird (wohl) nicht umsonst gelobt worden sein.

При перекладі з німецької мови на українську форми Futurum II передаються теперішнім, минулим або майбутнім залежно від контексту. При перекладі з української мови на німецьку також слід враховувати, що форми майбутнього доконаного в українській мові можуть означати не лише майбутній, а й теперішній і минулий час:

Іде собі наш Ярема, (Нічого не бачить,) Одна думка усміхнеться, А друга заплаче (Т. Шевченко).

Майбутній доконаний в такому значенні на німецьку мову перекладається формами теперішнього.

КАТЕГОРІЯ СТАНУ

З категорією часу нерозривно пов'язана в обох порівнюваних мовах категорія стану дієслова. Суть її полягає в тому, що в разі так званого активного стану граматичний підмет виявляється зовні тотожним з логічним, оскільки

суб'єкт речення збігається з «суб'єктом», який виконує дію; пор.:

Робітники споруджують будинок.— Die Arbeiter bauen das Haus.

При вживанні стану пасивного граматична структура речення протиставляється його логічній структурі, суб'єкт не є виконавцем дії:

Будинок споруджується робітниками.— Das Haus wird von den Arbeitern gebaut.

При трансформації активних форм у пасивні граматичний додаток активного речення стає підметом пасивного.

Однак для процесу мислення такий підмет і надалі залишається додатком. Отже, один і той самий елемент речення після трансформації активної форми в пасивну виступає водночас і як додаток, і як підмет. Те ж саме відбувається і з підметом активного речення, що стає непрямым додатком пасивного: перетворюючись формально на додаток, він в аспекті логіки все одно лишається підметом, суб'єктом, що здійснює дію. Трансформується при цьому, власне, граматична форма членів речення, тобто змінюються їхні синтаксичні функції.

Якщо в німецькій мові панує правило «двочленності» речення, тобто без підмета речення тут практично побудувати не можна, то без додатка, як другорядного члена, речення повністю зберігає свій граматичний статус.

Вживання додатка в простому реченні навіть при таких перехідних дієсловах, як *suchen* — *шукати* і *finden* — *знаходити*, не обов'язкове (*Wer sucht, der findet* — Хто шукає, той знайде). Іншими словами, додаток в простому реченні випустити можна, а підмет — ні. Отже, в тих випадках, коли комунікативне завдання вимагає підкреслення дії, що відбувається, а не її виконавця, доцільно користуватися пасивними конструкціями, в яких виконавець дії виражається другорядним членом речення і може навіть взагалі випускатися. Тут ми маємо справу, очевидно, з індивідуальним підходом, індивідуальною настановою мовця. Іноді мовець більш важливим вважає сам факт дії або те, на що вона переходить і чим вона оволодіває, а не те, ким ця дія виконується; у таких випадках перевага віддається формам пасиву.

Зіставимо активні дієслівні форми німецької та української мов, які були вже розглянуті нами при аналізі дієслівної категорії часу, з формами пасиву (див. табл. 12 та 13, с 165).

Таблиця 12

Українські форми

Час	Актив	Пасив
Теперішній	будує	будується
Минулий недоконаний	будував	будувався
Минулий доконаний	збудував	—
Давноминулий недоконаний	будував був	будувався був
Давноминулий доконаний	збудував був	—
Минулий умовний недоконаний	будував би був	будувався б був
Минулий умовний доконаний	збудував би був	—
Майбутній недоконаний	будуватиме	будуватиметься
	буде будувати	буде будуватися
Теперішній в значенні майбутнього доконаного	збудує	—

Таблиця 13

Німецькі форми

Zeitstufe	Aktiv	Passiv
Präsens	(Er) baut (das Haus)	(Das Haus) wird gebaut
Präteritum	(Er) baute (das Haus)	(Das Haus) wurde gebaut
Perfekt	(Er) hat (das Haus) gebaut	(Das Haus) ist gebaut worden
Plusquamperfekt	(Er) hatte (das Haus) gebaut	(Das Haus) war gebaut worden
Futurum I	(Er) wird (das Haus) bauen	(Das Haus) wird gebaut werden
Futurum II	(Er) wird (das Haus) gebaut haben	(Das Haus) wird gebaut worden sein

З наведених таблиць видно, що в німецькій мові форми пасиву утворюються регулярно від кожної з шести активних часових форм за допомогою допоміжного дієслова *werden* і Partizip II відмінюваного дієслова; вони мають ті ж самі часові значення, що й відповідні активні форми. Що ж до українських форм стану, то вони утворюються за допомогою частки-ся лише від недоконаних дієслів.

Щойно розглянуті форми пасиву як в українській, так і в німецькій мові визначаються як пасив дії (*Vorgangspassiv*). Саме з огляду на цю їхню характеристику форми пасиву від українських форм часу доконаних дієслів не утворюються, оскільки ці останні не виражають дій в їхньому перебігу.

Українським формам на -ся, як відомо, властиві паралельні значення: а) Зворотності: *Поїзд зупиняється*, б) Пасивності: *Поїзд зупиняється машиністом*.

Форми *Vorgangspassiv* у німецькій мові значення зворотності не мають.

Формам пасиву дії в обох мовах протиставляються форми пасиву стану (див. табл. 14 та 15).

Таблиця 14

Українські форми

Час	Пасив дії	Пасив стану
Теперішній Минулий Минулий умовний Майбутній	будується будувався будувався б був будуватиметься	збудований був збудований був би збудований буде збудований

Таблиця 15

Німецькі форми

Zeitstufe	Vorgangspassiv	Zustandspassiv
Präsens	(Es) wird gebaut	(Es) ist gebaut
Präteritum	(Es) wurde gebaut	(Es) war gebaut
Perfekt	(Es) ist gebaut worden	(Es) ist gebaut gewesen
Plusquamperfekt	(Es) war gebaut worden	(Es) war gebaut gewesen
Futurum I	(Es) wird gebaut werden	(Es) wird gebaut sein
Futurum II	(Es) wird gebaut worden sein	(Es) wird gebaut gewesen sein

Українське дієслово, що значно багатше на активні форми, ніж німецьке, бідніше, як видно з наведених таблиць, на пасивні. І форм пасиву дії, і форм пасиву стану в ній майже в два рази менше, ніж у німецькій.

Зате в німецькій мові обмеженою є кількість самих дієслів, які утворюють пасивні форми стану. Лише дієслова, що вимагають додатка у знахідному відмінку (та й то не всі!), можуть бути присудками таких пасивних речень. В українській мові форми пасиву стану утворюються також і від дієслів з непрямыми додатками, наприклад: *Ці успіхи були досягнуті учнями у першому півріччі*, (досягати—кого? чого?)

Zustandspassiv в німецькій мові утворюється як від (а) обмежених (перфективних), так і від (б) необмежених (імперфективних) дієслів. Наприклад, (а) *finden*:

Der Schlüssel ist gefunden

(б) *lieben*:

Das Kind ist geliebt (пор.: *wird geliebt*)

В прикладі (б) форми пасиву з *sein* і з *werden* співпадають за змістом.

В українській мові форми пасиву стану утворюються лише від доконаних дієслів.

VII. СТРУКТУРНІ ТИПИ РЕЧЕННЯ

БІНАРНІСТЬ ЯК СТРУКТУРНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ В ОБОХ МОВАХ

Порівняно з морфологією синтаксис належить до більш абстрактного мовного рівня. Синтаксичні категорії систематично корелюють з категоріями логічними. Передусім впадає в очі співвідносність таких понять, як *речення* і *судження*. Крім того, виявляється певний паралелізм у функціях і формах вираження одиниць логічного і синтаксичного аналізу. Так, наприклад, судження за своєю структурою двоскладне: до предмета повідомлення (логічний суб'єкт *S*) додається зміст повідомлення (логічний предикат *P*). Ця двочленна логічна структура відтворюється одиницею мовного плану — реченням, де схема *S — P* розкривається як предикативне сполучення підмета і присудка. Отже, речення виступає як матеріальний еквівалент судження, хоч пряму, одно-одномірну паралель можна провести далеко не завжди (див. розділ VIII).

Корелятивна пара *S — P* є конструктивною віссю як німецького, так і українського речення, отже, бінарність, двоскладність можна вважати структурною властивістю речення в обох мовах. Саме по собі суміжне положення обох головних конститuentів речення ще не творить синтаксичної конструкції як такої. Остання виникає, як відомо, внаслідок граматичного зв'язку цих конститuentів у формі предикації, інакше вони зберігають повну комунікативну автономію. У предикації підмет узгоджується із своїм синтаксичним протичленом, дістає додаткове визначення у граматичному плані і посідає не автономне, а певне, визначене своїми синтаксичними функціями, місце у граматичній моделі речення. Отже, предикативність — це граматичний зв'язок *S — P*, який з двох статичних, ізольованих понять творить певну комунікативну структуру. Єдність цієї структури закріплюється системою граматичних формантів, за якими в свою чергу стоять відповідні синтаксичні чи морфологічні категорії.

Предикативність речення, як правило, реалізується у формі дієслівності. Однак змішувати ці поняття не можна.

Предикативність — категорія більш загальна, ніж дієслівність, адже бувають речення безприсудкові, наприклад, номінативні: *Неділя. Небо. Вітер. Дзвони (В. Сосюра)*. До того ж існують мови (наприклад, арабська), у яких можливі бездієслівні, суто іменні присудки, однак речення при цьому достатньо оформлені у плані предикативному. Що ж до порівнюваних нами мов, то в них дієслівність є неодмінною структурною ознакою присудка, хоч експліцитність вираження цієї ознаки істотно відрізняється в обох мовах.

Спільним для української та німецької мов є те, що дієслівний присудок як один з членів предикативного бінома *S — P* властивий більшості моделей речення, вироблених у цих мовах. Зрештою, це положення можна поширити не тільки на слов'яно-германський стереотип речення, а й на синтаксис інших мов індоевропейської групи.

Разом з тим в цьому аспекті категорії предикативності обидві мови виявляють певні відмінності, які даються взнаки не тільки у такому вузькотипологічному питанні, як базова модель речення та її основні конституенти. У першу чергу тут слід назвати більшу формалізованість структури німецького речення, що знаходить виявлення в експліцитно вираженій бінарності її — тенденції до неодмінно двочленної схеми.

Більша формалізованість окремих засобів німецької мови порівняно з українською мовою констатувалася і в окремих розділах морфології (див. с 85). Формалізованість тут розуміється як результат дії тенденцій уніфікуючого плану, які з цілої сукупності вироблених мовою можливих моделей виділяють якусь одну, наділяють її універсальними можливостями і зосереджують, таким чином, всю різноманітність первісних різнопланових засобів вираження певного граматичного явища в одній моделі.

Німецький синтаксис також дає приклади абсолютизації, різкого вираження цієї тенденції. У плані наших зіставлень констатуємо крайню обов'язковість бінарної схеми німецького речення на фоні порівняно вільної структурної типології речення українського. Німецька модель речення нерідко приносить зміст у жертву формі, наприклад, у тих випадках, коли двоскладність форми цієї моделі не підтверджується такою ж структурою змісту судження. Отже, в багатьох випадках вона може вважатися формальною, суто граматичною.

Українська мова не знає такої абсолютизації бінарної структури, хоч остання і тут домінує. Більше того, у наступних розділах матимемо справу з численними випадками, коли двоскладне за своїм змістом речення знаходить односкладну форму реалізації. Така гнучкість у виборі мовних засобів і багатство синтаксичних моделей наочно проявляються при аналізі українсько-німецьких перекладів, зокрема під кутом зору стилістики перекладу. Скажімо, широкий діапазон стилістично-синтаксичних засобів вираження безособових речень українського оригіналу вимагає від перекладача значних зусиль у пошуках засобів адекватної передачі їх німецькою мовою, де вони більш уніфіковані (а отже, й обмежені), і для досягнення адекватного перекладу доводиться вдаватися до інших засобів, іноді цілком відмінного стилістичного плану.

Формальна бінарність німецького речення виявляється в обов'язковому вираженні обох його предикативних складників — підмета (часто й тоді, коли в плані змісту цієї категорії немає і українська мова обходиться без його формального вираження) і присудка (часто й тоді, коли в плані змісту ця категорія фігурує лише імпліцитно і тому в українській мові вилучається загальною структурою речення і відповідним інтонаційним рисунком).

Слід, однак, зазначити, що розглянуті явища залишаються в обох мовах лише тенденціями (хоч і визначальної сили) і тому допускають також проміжні випадки: як певну міру формалізованості бінарної моделі українського речення, так і елементи моноформності у структурі речення німецького (див. с 191—193).

Двоскладні речення

Вище вже зазначалося, що бінарність структури речення — це спільна типологічна характеристика синтаксису обох мов. Виражається вона в більшій або меншій обов'язковості граматичної моделі речення *S — P*, яка спирається на двострижневий зміст логічного судження. В обох мовах елементарне речення складається з двох головних членів—підмета і присудка. Так само другорядні члени (додаток, обставина, означення) виділяються за однаковими критеріями, бо на цьому рівні членування речення елементи тотожності у синтаксисі обох мов ще преважують над тим специфічним і властивим лише одній з них, що виявиться на дальших етапах аналізу.

Der Nebel war gestiegen (A. Seghers).— Туман розвіявся (переклад П. Факторовича).

Der Arzt hielt die Hände unter das Wasser (A. Seghers).— Лікар тримав руки під струменем води (переклад П. Факторовича). •

Mein Vater war ein gelassener, fast harter Mensch (A. Seghers).— Мій батько був спокійний, трохи суворий чоловік (переклад Ю. Михайлюка).

Plötzlich aber durchfuhr Pippig ein heißer Schreck (B. Apitz).— Раптом його пройняв невимовний страх (переклад Н. Андріанової).

СИНТАКСИЧНА РОЛЬ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА

Вважається, що підмет і присудок — синтаксично незалежні члени речення. Якщо йдеться про відношення їх до другорядних членів речення, то це справді так, однак це твердження не можна поширювати і на предикативну взаємодію підмета і присудка. Незважаючи на зовнішні, формальні показники синтаксичної автономії (передусім форма називного відмінка), підмет без свого синтаксичного протичлена предикативно недостатній і виконує лише номінативну функцію (називає певний факт, особу чи предмет). Повноправним компонентом предикативної моделі він стає лише в сполученні з присудком.

Залежність присудка від підмета більш очевидна, бо вона виявляється в зв'язку його граматичних формантів з відповідними категоріями підмета. З другого боку, численні еліптичні речення випущенням підмета свідчать про певну самостійність присудка в предикативному плані:

Розплющую очі, аж коло мене босовило стоїть (А. Тесленко).

Отже, можна говорити як про синтаксичну взаємозалежність обох головних членів речення, так і про певну синтаксичну автономність їх. Так само структурна необхідність їх у складі речення далеко не абсолютна, прикладом чого можуть бути еліптичні побудови з випущенням як підмета, так і присудка: *Пішла робота: так і полізли по нарах. Я й собі. Свиту з себе мерщій, кинув повз стінку, сів і сиджу. Осміхаюсь та позираю тільки, чи не підступа добродій який ... (А. Тесленко).— Die Arbeit war in vollem Gange, alle krochen auf die Pritschen. Ich auch. Schleunigst zog ich meinen Bauernkittel aus, schob ihn an die*

Wand und setzte mich. *Ich* schmunzelte und paßte auf, daß sich ja kein Wohltäter herbeischliche (переклад Т.-Г. Штайн).

З наведеного прикладу видно, що ці синтаксичні особливості виявляються в українському реченні більшою мірою. Німецьке речення з огляду на більшу формалізацію своєї моделі (див. далі) допускає менше структурних видозмін, зокрема у питанні бінарності (двоскладності) своєї схеми.

Слід зазначити також, що при формальній «рівноправності» підмета й присудка різко помітна їхня неоднакова комунікативна вага у реальних умовах функціонування речення. Присудок в обох мовах, як правило, виступає у комунікативно наголошеній (рематичній, див. розділ VIII) позиції. Крім того, він більш ніж підмет, обтяжений другорядними членами речення, що також свідчить про значнішу питому вагу синтаксичної групи присудка у плані як змістового, так і граматичного навантаження речення. Щодо цього обидві мови не виявляють якихось суттєвих розходжень.

МОРФОЛОГІЧНЕ ВИРАЖЕННЯ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА

Підмет в обох мовах зберігає вихідну форму (називний відмінок), тому тут можемо констатувати в цілому однотипні засоби вираження. Відмінності стосуються окремих деталей. Так, у підметі, вираженому групою «кількісний числівник (крім 2, 3, 4) + іменник», другий компонент оформляється родовим відмінком на відміну від називного відмінка у німецькій мові. Таку ж форму виявляє група підмета у складі іменника з неозначено-кількісними словами типу *багато, трохи, декілька*, де німецька мова зберігає називний стереотип підмета, пор.:

Там уже сиділо *декілька странників* — чаювали (А. Тесленко).

Dort saßen schon *einige Pilger* und tranken Tee — (переклад Т.-Г. Штайн).

Дванадцять копійок на двох, по шість на одного (А. Тесленко).— *Zwölf Kopeken* für beide, sechs für einen — (переклад Т.-Г. Штайн).

У всіх інших випадках розходження у формах вираження підмета має другорядний характер, поступаючись перед аналогічністю та паралелізмом морфологічних засобів в обох мовах.

Більш помітними є розбіжності у формах вираження

присудка. Якщо в німецькій мові тут виступає фінитна форма дієслова, то український присудок подає кілька синтаксичних моделей. Крім найтипівішого варіанту — *verbum finitum* (особова форма дієслова) в ролі присудка, де спостерігається повна аналогія з німецькою мовою, у присудковій функції зустрічаємо також інфінітив, пор.:

Професор п'яний, та й ну хлопця *бити*, ніби він тому що винен (І. Франко).— *Der Lehrer war besoffen und begann halt den Jungen zuhauen*, als ob er daran schuld wäre. У розмовній мові цю функцію може виконувати також віддієслівний вигук:

Обличчя його не видно гаразд, під плечем ганчір'я якесь, зігнувся так та зубами *цок-цок* (А. Тесленко).—

Er krümmte sich und zitterte, daß ihm die Zähne *klapperten* (переклад Т.-Г. Штайн).

Специфічною рисою українського присудка, на фоні граматично уніфікованих форм у німецькій мові є диференціація присудкових флексій у формах минулого часу та умовного способу залежно від граматичного роду підмета, пор.:

Доведений до лютої рекрут *замовк* нарешті і став на однім місці (Г. Франко).— *Bis aufs äußerste aufgebracht, verstummte er endlich und machte Halt*.

В пару хвиль пізніше *замовкла* й «кац-музика» (Г. Франко).— *Wenige Minuten später verstummte auch die «Musik»*. Узгодження присудка з підметом в інших морфологічних категоріях—число, особа — властиве обом мовам рівною мірою, отже, становить спільну типологічну рису.

Іменний присудок подає більше диференційного матеріалу, ніж дієслівний. Відмінності стосуються передусім вираження іменної частини присудка. Українська мова виявляє кількісну перевагу у засобах вираження предикатива. Це видно насамперед з того, що, крім предикативів іменної природи (іменники, прикметники, числівники, займенники), у складі іменного присудка знаходимо також слова особливого лексико-граматичного розряду — категорії стану: *Мені жаль* його стало (А. Тесленко).— *Досадно мені*, так би лупив усіх (А. Тесленко).

У німецькій мові цей тип присудка передається, як правило, особовою формою дієслова, що ще збільшує кількісну диспропорцію у вживанні іменного присудка в обох мовах. Пор. німецький переклад Т.-Г. Штайн наведених вище прикладів: *Er tat mir leid*. *Ich ärgerte mich*, verprügeln hätte ich alle mögen.

Друга особливість стосується якісного характеру оформлення предикатива. Відмінковій уніформності підмета і предикатива-іменника в німецькій мові (називний відмінок в обох категоріях) протистоїть ціла гама форм українського іменного присудка (предикатив у називному, знахідному, орудному відмінках)¹: Такий ти моторний *хлопець* і до ремесла охочий (7. Франко). Лев був за *старшину* (Л. Глібов). Той дикий степ був *подем бою* (Ю. Яновський).

Не можна погодитись з авторами академічного 5-томного Курсу сучасної української мови, які вважають, що «орудний і знахідний відмінок із прийменником за вживаються тільки тоді, коли треба підкреслити непостійну або нехарактерну ознаку підмета» (66, с 163). Візьмемо для прикладу речення: *Йди вперед, ти чесним був солдатом* (А. Малишко), де предикатив оформлений орудним відмінком, однак зміст речення не дає підстав розглядати ознаку підмета як непостійну або нехарактерну.

Найчастіше «називний предикативний» знаходимо при дієслові-зв'язці *бути* у формі теперішнього або минулого часу. При цій же зв'язці у майбутньому часі або наказовому способі предикатив оформляється орудним відмінком, тому що, як зазначає цитований вище Курс сучасної української мови, за таких умов *бути* функціонально наближається до значення дієслова *стати*.

Семантична природа дієслів-зв'язок *ставати, залишатися, робитися, здаватися, доводитися*, не повністю позбавлених лексичного значення, вимагає також предикатива в орудному відмінку.

Все, що діялося тут, *здавалося* йому якимсь страшним *кошмаром* (О. Гончар).

Я зробивсь рабом покірним,
як побачив ту тополю (А. Кримський).

Фелікс *доводився* йому далеким *родичем* (Ю. Ановський). Очевидно, неповна абстрагованість змісту дієслова-зв'язки не допускає цілковитої узагальненості й уніфікації форми предикатива при ній.

Існують також відмінності у морфологічному вираженні предикатива-прикметника. Якщо в німецькій мові він виступає здебільшого у невідмінюваній формі, то українська мова, навпаки, користується повною, відмінюваною формою, пор.: *Aber Elli war groß und kräftig und er war klein*,

¹ Ми не розглядаємо предикативні групи з іменним компонентом у родовому відмінку типу *Sie sind gleichen Alters* — Вони *одного віку*, бо тут структурні відмінності обох мов мінімальні.

zusammengeschrumpft (А. Seghers).— Та Еллі була висока і струнка, а він — низенький і сутулий (*переклад П. Факторовича*). Що стосується відмінкового вираження, то прикметник узгоджується з предикативом-іменником, виступаючи також у двох відмінках — називному й орудному. Такої чіткої регламентації, як при предикативі-іменнику, тут нема, однак граматисти констатують переважне вживання називного відмінка.

У зіставному плані тут звертає на себе увагу важлива типологічна деталь. На відміну від російської і німецької мов, де прикметник-предикатив може виступати у двох варіантах — короткій або повній формі — в українській мові предикативний прикметник виражається у переважній більшості випадків повною формою; пор.: *укр.* Шлях був *короткий*; *рос.* Путь был *короткий* (*короток*); *нім.* Der Weg war *kurz* (*ein kurzer*).

Отже, моноформність прикметникового вираження предикатива — явище специфічне для українського синтаксису.

СТРУКТУРНА НАПОВНЕНІСТЬ БІНАРНОЇ МОДЕЛІ РЕЧЕННЯ

Як вже зазначалося, структурний мінімум речення (предикативний біном S — P) може обмежуватися одним із своїх конститuentів, в той час як другий конститuent в таких випадках мовними засобами не виражається. Еліптичні речення будуються з метою більшої компресії вислову, стилості й компактності фрази, отже, економії мовних засобів. Відмінності обох мов у використанні стилістичного явища еліпсу також підтверджують більшу формалізованість структури німецького речення, абсолютизацію принципу бінарності як його конститутивної основи (див. с 169) на відміну від еластичності і структурної варіативності українського речення.

В українській мові еліпс підмета (так само і присудка, див. с 178)—явище, характерне як для усного мовлення, так і для письмово викладеного тексту (особливо у складних періодах з підрядними реченнями). Вилучений підмет може бути відновлений з контексту (попереднього речення чи наступного). Особливо характерні еліптичні речення для синтаксису діалога.

— А видиш — каже віт.— Ну що, будеш платити?

- Буду,— кажу, а сам собі своє гадаю (*І. Франко*).
- Куди ж це ти підеш?
- Та ... не знаю (*А. Тесленко*).

У монологічній мові еліпс підмета має місце здебільшого в складних (складносурядних або складнопірядних) реченнях із спільним підметом:

- І всі ми вірили, що своїми руками
- Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт (*І. Франко*).

Проаналізуємо аналогічні позиції в німецькій мові. Поширеність еліпса підмета тут значно нижча. Здебільшого це явище розмовно-побутового стилю (повсякденна розмовна мова, *die Alltagsrede*):

- Hast Recht, Walter, man darf jetzt nicht den Kopf verlieren (*В. Апіц*).

Поезія з її ослабленою нормативністю дає найбільший простір для стилістичних відхилень, в тому числі для еліптичних побудов:

- Habe nun, ach! Philosophie,
- Juristerei und Medizin,
- Und leider auch Theologie!

Durchaus studiert, mit heißem Bemühn (*V. W. Goethe*). Характерно, що тут маємо монологічний виклад і називання підмета стилістично зайве. Так само економічно представлені мовні засоби в однозначних ситуаціях при діалозі.. Все ж еліптичні конструкції з випущеним підметом для української мови характерні більше, пор. німецький переклад поданих вище прикладів:

- Siehst du — sagt der Dorfälteste — wirst du jetzt zahlen?
- Ich werde zahlen, sage ich, denke aber im stillen anders.
- Wohin gehst du? — fragte ich.
- Ich weiß es nicht (*переклад Т.-Г. Шінгайн*).

На відміну від поезії, у прозовому тексті еліпс підмета особливо відчутний і обов'язково несе на собі певне конотативне навантаження, хоча поширеність цього стилістичного засобу тут відносно невелика: *Du scheinst ja schön in der Klemme zu sein. Durchgebrannt?* (*А. Сегхерс*).

Еліпс підмета у пірядних реченнях (при попередньому називанні його в головній частині) для німецької мови не характерний (пор. з еліптичною моделлю українського пірядного речення): *Er meinte «komische» Menschen und sagte «lustige», weil er das deutsche Wort nicht fand* (*А. Сегхерс*).— Він хотів сказати «кумедні» люди, а ска-

зав «веселі», бо не знайшов потрібного німецького слова (*переклад П. Факторовича*).

Найчастіше елімінуються підмети, виражені займенником першої або другої особи, напевне, тому, що вони достатньо очевидні з даної ситуації мовлення або із загального контексту:

- В час гарячий полудневий виглядаю у віконце (*Л. Українка*).

Habe dir schon einmal gesagt und wiederhole deshalb: Wenn wir zuschlagen, dann auf die Richtigen, verstanden? (*В. Апіц*).

Порівняно рідко це явище спостерігається при модальних дієсловах у складі присудка. Щоправда, це обмеження стосується в основному німецької мови. В українській мові цілком припустимо ізольоване вживання службового дієслова:

- Пане вуйці — кажу згоді •—я не буду платити.
- Мусиш! (*І. Франко*)

Подібні еліптичні побудови для німецької мови не характерні. В принципі вони можливі, але допускаються лише при емоційному наголошенні або протиставленні у сфері присудка:

- Wirst du allein-durchkommen?
- Muß. Muß, sagte Pinneberg mit Zuversicht (*Н. Фаллада*).

Отже, підмет у переважній більшості випадків виступає як структурно обов'язковий член німецького речення. Характерно, що в українських еліптичних реченнях допускається окремо вжите дієслово без формальної співвіднесеності з підметом (наприклад: *Стою... Чекаю...*). Така ізольована позиція дієслова вкрай нетипова для німецької мови. Дієслово в цьому випадку мусить супроводитись або прислівником (*Höre schon. Erscheint bald*), або запереченням (*Verstehe nicht. Geht nicht*), або виражатися аналітичним сполученням (*Wird geschehen. Ist gemacht. Werde fragen*). Очевидно, тут маємо справу з своєрідною компенсацією еліптичності у зв'язку з тенденцією німецького дієслова до двоскладного вираження. Крім того, деяку роль відіграють, напевно, ритміко-інтонаційні фактори.

Таким чином, з попереднього аналізу можна зробити висновок про більш виражену структурну необхідність підмета в німецькому реченні, яка виявляється в тому, що в цій структурі випущення підмета спостерігається рідше, ніж в реченні українському. Аналогічні закономір-

ног простежуються і в сфері вираження присудка, де в плані німецько-українського порівняння також помічаються структурні розбіжності типологічного характеру. Однією з характеристик такого типу є еліпс присудка в українській мові і збереження двоскладної структури речення в німецькій мові, пор.: Він нічого мені (*А. Тесленко*).— Er schwieg (*переклад Т.-Г. Шнгайн*).

Випущений присудок (нульовий варіант його, за термінологією деяких мовознавців) відтворюється з контексту за допомогою членів речення присудкової групи. Ними бувають часто обставини, які в разі відсутності присудка вносять елемент предикативності в структуру речення. Такий варіант з нульовим присудком виступає як трансформ стандартного речення і легко розгортається у повне: *Парубок — назад* (*А. Тесленко*)-**Парубок повернувся назад*.

«Нульова» зв'язка (тобто відсутність її) в українській мові має значущу роль: вона сигналізує про такі граматичні категорії дієслова у складі іменного присудка, як дійсний спосіб та теперішній час: *Він мій сусід. Вони студенти*.

Показово, що еліпс зв'язки" може бути лише у тому випадку, коли вона виражена дієсловом *бути* — найбільш узагальненою й абстрактною одиницею з дієслівного словника. Інші дієслова абстрактної семантики у зв'язковій функції однаково обов'язкові в обох мовах:

Der wortkarge Mandrill schien zufrieden (*B. Apitz*).

— Мовчазний Мандрил, здавалося, був задоволений (*переклад Н. Андріанової*).

Schließlich wurde er Kapitän auf der «Norwid» (*A. Seghers*).— І ось тепер він став капітаном «Норвіда» (*переклад ІО. Михайлюка*).

Krämer blieb bei aller inneren Leidenschaftlichkeit kühl (*B. Apitz*).— Зовні він завжди лишався незворушним (*переклад Н. Андріанової*). Причина, очевидно, полягає в тому, що наведені вище дієслова, крім суто предикативної інформації (спосіб, час, особа, число), несуть також інформацію видову (werden, bleiben), модальну (scheinen) та ін.

До того ж еліпс зв'язки *бути* обмежений теперішнім часом дійсного способу — отже, найбільш «нейтральною» формою². При оформленні іншими категоріями видового,

¹ Ряд авторів (наприклад, І. Вихованець, Ю. Жлуктенко та ін.) зазначають, що там, де окремі нюанси в точності висловлення особливо важливі (наприклад, у мові наукових, юридичних чи суспільно-політичних творів), в українській мові спостерігається досить сильна тенденція

модального чи часового плану присутність цієї зв'язки у реченні обов'язкова, пор.: Він студент. Він *був* студентом. Він *був би* студентом.

Німецький іменний присудок такої структурної варіативності не знає. Зв'язка у німецькому реченні присутня завжди, незалежно від модального чи видового змісту і від граматичних категорій, які вона виражає. Еліпс зв'язки (і не тільки sein) припустимий також в німецькому присудку, але тут він має здебільшого певну стилістичну конотацію:

— Leitungsprobe beendet. Schupp schaltete ab (*B. Apitz*).

— Ich bin aus Westhofen ausgerückt.

— Du aus Westhofen?! (*A. Seghers*).

Отже, різна інтенсивність вираження вербальності присудка в обох мовах, про яку йшла мова на початку цього розділу, наочно проявилася й тут. Слід, однак, підкреслити, що йдеться лише про різну градацію формального вираження цієї якості, а сама вербальність присудка як його категоріальна характеристика рівною мірою властива як українському, так і німецькому реченню.

Таким чином, еліптичні побудови поширені в синтаксичній системі обох мов, виступаючи у певній кореляції з повним варіантом речення. Особливо часте це явище в українській мові, де воно допомагає досягнути комунікативної мети речення «найбільш природним і зручним способом, економно, без повторення вже сказаного і відомого, без називання зрозумілого» [67, с 262].

Що стосується німецької мови, то деякі західні мовознавці (наприклад, В. Шнайде) називають серед причин стилістичного явища еліпсу також вплив американського варіанта англійської мови. Нам здається, що рівною мірою (якщо не більшою) можна вбачати тут безпосередній вплив слов'янських мов, де еліпс, як було показано вище, особливо поширений.

Формально-двоскладні речення

Цей структурний тип характерний тільки для німецької мови; в українській мові йому відповідає кілька різних моделей. Відсутність одномірних паралелей у цьому питанні дається взнаки не тільки на синтаксичному, а й на стилістичному та комунікативному рівні аналізу речення.

до вживання зв'язки *бути* також у формі теперішнього часу дійсного способу.

Розпізнаються Д^{ва} ВИ Д^и формально-двоскладних речень: неозначено-особо«? (з формальним підметом man) та безособове (з формальним підметом es). Різницю між ними в структурному вир аженні та в передачі на українську мову можна продемонструвати на таких прикладах:

Dann wurde es dunkel und stül (A. Seghers).- Потім стало темно і тихо? (переклад П- Факторована).

Man stieß sie rⁱⁿ und her (B. Apitz).— Їх штовхали і гнали туди й сюди (переклад Н. Андріанової).

Німецькі прилади зберігають формальну двоскладність, незважаючи на відсутність смислового підмета. Неозначено-особогзий займенник man та безособовий займенник es виступають як формальні компоненти, «символи» збереження бінарні структури, Даючи лише опору для граматичних категорій дієслова у, присудку. В суто семантичному плані вони визначають тільки різну міру конкретності дії як показник узагальненості або неозначеності агенса - джерела дії, вираженої присудком .

Приклади з української мови односкладні: відсутність або невизначеність підмета знаходить також граматичне вираження — у одночленній моделі речення. Слід при цьому підкреслити певну градацію невизначеності підмета у поданих вище приладах: жШО модель з es (безособові речення) відображає реальну відсутність підмета, то у варіанті з man (неозначено-особові речення) підмет все ж імплікується (впливає із загального контексту).

НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

В неозначено-особових реченнях замість реального агенса (джерела ;Ш чи стану) виступає формальний підмет man Причини ц*ого можуть бути різні: агенс або невідомий авторові повідомлення, або ж його вираження небажане чи просто зайве. Залежно від цього розрізняємо два розряди цього типу речень, і Цим розрядам відповідають різні моделі їхніх українських еквівалентів. Зрештою, цей поділ має суфо «робочий» характер. Категоріально всі речення з man однотипні і тому в граматиках німецької

¹ Формально-двіскладна модель» речення такого типу властива не тільки німецькій ма& 1^{нші} германські (як і романські) мови мають аналогічні засоби »Р аження різни х відтінків узагальненості підмета (пор. англ. One has V^{сво о н е с} best. It is snowing, чи франц. On annonce l'entr'acte. II pleut).

мови розглядаються як монолітна група. Поділ семантичного характеру може мати значення лише в зв'язку з практичними потребами перекладу або в працях порівняльного плану, як от цей підручник.

До першого розряду віднесемо двоскладні речення з man, в яких агенс має максимально узагальнений характер (узагальнено-особовий тип). Такі речення за своїм змістом наближаються до афористичних висловів та й функціонують нерідко як афоризми (прислів'я, приказки, загадки, різного роду звороти-сентенції тощо). В українській мові їм відповідають безпідметові конструкції: Man lernt, solange man lebt (приказка).— Вік живи—вік учись. Geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul (приказка).— Дарованому коневі в зуби не заглядають.

Другий розряд творять неозначено-особові речення, в яких підмет — займенник man — подає особу, невідому для автора або з якихось причин небажану в тексті. В цьому випадку українська мова пропонує здебільшого безпідметову модель з присудком у 3-й особі множини. Отже, агенс деконкретизується шляхом максимального узагальнення множиною (пор. авторські кліше в особових реченнях типу «ми вважаємо», «як нам здається», «ми розглянули» та ін. у науковому стилі): Warum hat man mich da nicht gleich gepackt? Sehr einfach — weil man warten will, wohin ich gehe. Man will sehen, wer mich aufnimmt (A. Seghers).— Чому ж мене зразу не схопили? Дуже просто — хочуть почекати, подивитися, куди я піду, побачити, хто мене прийме (переклад П. Факторована).

При перекладі таких речень на українську мову підмет може експлікуватись з попереднього тексту:

Wenn es wahr war, was man erzähle (A. Seghers).— Коли люди правду кажуть (переклад П. Факторовича).

Beim Abgleiten machte man ihn aufmerksam auf die Rassenzugehörigkeit des Arztes (A. Seghers).— Падаючи, він ще почув голос, що попереджав його, хто такий лікар за національністю (переклад П. Факторована).

Той факт, що за допомогою речень з man можна уникнути називання підмета, відкриває для мовця можливість стилістичного варіювання. В разі потреби запобігти надто частому повторенню підмета або з інших стилістичних міркувань особові речення у розмові (нерідко також у художній літературі) трансформуються у формально-двоскладний тип. Характерно, що в обох мовах можливі випадки формальної деконкретизації підмета навіть там, де він

очевидний з ситуації мовлення (як правило, коли мова йде про самого співбесідника), пор.:

— Womit deckt man dich zu? (A. Seghers).

— Тільки чим же тебе вкрити? (переклад П. Факторована).

Якщо -агенс стоїть у непрямому відмінку, неозначена особовість його виражається займенником *einer* (у формі *einem*, *einen*). Зрештою, форма називного відмінка *einer* також можлива:

— Kommt einem alles ganz komisch vor (A. Seghers).— Все це якось дуже дивно (переклад П. Факторована).

Es muß einer gezinkt haben (B. Apitz).— Виходить, хтось доніс на них (переклад Н. Андріанової).

При зіставленні формально-двоскладних речень з *einer* та *man* виявляємо більшу міру абстрагованості підмета *man*. Серед інших показників про це свідчить та обставина, що *einer* стосується агенса тільки в однині, в той час як *man* не обмежений категорією числа, пор.: Das weiß man nie im voraus, ob einer ein Lump bleibt, sagte Mettenheimer leise (A. Seghers).— Ніколи не знаєш наперед, чи залишиться людина назавше негідником (переклад П. Факторована).

На українську мову такі речення перекладаються з неозначеними займенниками *хтось*, *хто-небудь* в ролі підмета. Можливий також переклад різноманітними формами \загально-особових речень: *Einer* sagte, daß die Lohnerhöhung am Ersten sei schließlich die Hauptsache (A. Seghers).— *Хтось* сказав, що, зрештою, найголовніше — це підвищення заробітної плати (переклад П. Факторована).

Відмінності формального плану стосуються також вираження присудка. На відміну від німецької мови, де формальний підмет *man* диктує лише одну у всіх випадках особу дієслова — третю однини, присудок в українському відповіднику може оформлятися 3-ю особою множини (найчастіше) чи однини 2-ю особою однини чи множини, інфінітивом, 1-ю особою множини чи однини (найрідше):

Darüber redet man doch nicht (B. Apitz).— Хіба про таке говорять ... (переклад Н. Андріанової).

— Man gehört dann mehr dazu (A. Seghers).— Тоді ти більш схожий на тутешнього (переклад П. Факторована).

У випадку вживання 2-ї особи, повідомлення набуває апелятивного характеру (формальна співвіднесеність з співбесідником): Ну, а гуральня? Правда, її не збудуєш неново (М. Коцюбинський.)

Німецькі речення з *man* стилістично нейтральніші. Однак на афористичність змісту таких речень в обох мовах ці стилістичні відмінності не впливають.

Присудок німецького речення з узагально- або неозначено-особовим змістом може бути також у формі 2-ї особи однини, 1-ї особи однини, 3-ї особи множини, тобто подає структурні еквіваленти українським моделям. В цьому випадку підмет виражається особовим займенником *du*, *wir*, *sie*. Українська мова й тут користується безпідметовою моделлю.

Brätst du mir die Wurst, so lösche ich dir den Durst (приказка).

Die Zeiten ändern sich, und wir ändern uns mit ihnen (афоризм).

Брехнею світ пройде, та назад не вернешся (приказка).
Де не просять, там кієм виносять (приказка).

Слід зазначити, що в німецькій мові це явище має місце спорадично і зумовлюється певними стилістичними мотивами, а в українській мові такі форми вираження узагальненості дії становлять систему.

Порівнявши речення з *man* та українські неозначено-особові речення, встановлюємо деякі цікаві явища структурного порядку. Так, неозначено-особове речення з *man* допускає як дієслівний, так і іменний присудок, в той час як для українського безпідметового відповідника властивий тільки дієслівний. Так само ширший діапазон виявляє німецький присудок щодо станових форм, де український відповідник виступає, як правило, в активній становій формі, пор.: Dieser Geruch, der ihn an das Nachspiel aller Verhöre gemahnte, wenn man gejudet und verbunden wurde (A. Seghers).— А запах нагадав кінець усіх допитів, коли його змазували йодом і перев'язували (переклад П. Факторована).

Специфічними в плані перекладу на українську мову виглядають речення, в яких підмет виражений неозначеним займенником *man*, а присудок складається з інфінітива і модального дієслова (*können*, *müssen*, *sollen*, а також *brauchen*). На українську мову вони перекладаються безособовим реченням з предикативним прислівником (категорією стану) *треба*, *можна*, *слід*, *конче необхідно* та ін.

Da kann man sich ja noch was holen (A. Seghers).— Від цього ще можна чогось набратися (переклад П. Факторована).

Man mußte die Glassplitter jetzt herausnehmen (A. Seghers).— Треба вийняти з рани скалки (переклад П. Факторовича).

Те саме стосується німецьких речень, в яких присудок виражений формою кон'юнктивного презенса. Цьому різновиду речення з *man* відповідає в українській мові односкладна конструкція інфінітивного типу. Предикативний прислівник здебільшого випускається (особливо часто в технічних інструкціях) і властива йому спонукальна модальність (вказівка, наказ, застереження та ін.) виражається інфінітивною формою присудка: *Man bestimme die chemische Zusammensetzung des Stoffes.*— *Визначити* хімічний склад речовини (або: *Слід визначити* хімічний склад речовини).

Ще одна структурна відмінність стосується вживання формального підмета *man* у підрядному умовному реченні. Присудок німецького речення в цьому випадку стоїть у фінітній формі. В українському відповіднику вживається здебільшого неозначена форма дієслова, хоч фінітна форма також можлива, пор.: *Erwärmt man einen Körper, so dehnt er sich aus.*— Якщо *нагрівати* тіло, то воно розширюється. (Або: *Нагрієш* тіло — воно розшириться).

Отже, різні відтінки узагальненості змісту речення виражаються в обох мовах неоднотипно. Якщо в німецькій мові тут домінує двоскладна структура з *man* (або *einer*), то в українській мові типовою є одночленна модель з присудком у фінітній або інфінітивній формі. Можливі також двоскладні речення особового змісту, де підмет встановлюється з контексту (попереднього чи наступного речення).

Спостерігаються також інші відмінності структурного плану. Німецький присудок при *man* або *einer* виявляє більшу різноманітність форм порівняно з українським (іменний присудок поряд з дієслівним, пасивна форма на рівних правах з активною та ін.). Зате українській мові властива більша варіативність в оформленні присудка категорією особи.

Нема прямих паралелей і в способах вираження підмета. Якщо німецькому підметові *man* в українській мові здебільшого відповідає так званий нульовий варіант (підмет у реченні не виражається мовними засобами) і, отже, *man* (або *einer*) дистрибутивно домінує у сфері вираження неозначеності чи узагальненості агенса, то особові займенники в цій функції (*wir* — *ми*, *sie* — *вони*, *du* — *ти*) більш характерні для українського підмета, зберігаючи в

німецькій мові статус лише стилістичного варіанта неозначеного займенника *man*.

У плані порівняння розглянутих типів речень можна встановити певну градацію ступеня узагальненості змісту висловлювання. •Якщо в стандартній двоскладній моделі дія стосується певного, названого підметом предмета чи особи, то в неозначено-особовому реченні підмет має більш абстрагований, «розмитий» характер. Що стосується узагально-особового речення, то тут дія абстрагована максимально: вона може стосуватися практично будь-кого.

І, нарешті, істотним у плані зіставлення обох мов є порівняння сфер вживання розглянутих речень. Німецькі конструкції з *man* або його еквівалентами застосовуються ширше, ніж українські неозначено- або узагально-особові речення. Очевидно, «популярність» цього типу в німецькій мові пояснюється його здатністю передавати неозначено-особовий зміст типовою, «стандартною» для цієї мови бінарною структурою *S — P*. З другого боку, українські безособові та безособово-інфінітивні речення вживаються, набагато частіше, ніж їхні німецькі відповідники (див. розділ «Односкладні речення»).

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Специфікою безособових речень з підметом *es* є максимальна узагальненість агенса — суб'єкта дії чи джерела стану. Цим вони відрізняються від щойно розглянутого, типу речень з підметом *man*, де агенс, як правило, очевидний з контексту або ситуації мовлення. Щоправда, різниця в цьому аспекті між обома реченнями загалом мало помітна.

Моделі з *es* в українській мові відповідають здебільшого безособові односкладні речення, пор.: *Einem Augenblick war es still (A. Seghers).*— • Якийсь час було тихо (*переклад П. Факторовича*).

У німецькій мові безособові речення даної моделі можуть мати односкладну і двоскладну структуру. Перші розглядаються в наступному розділі; тут нас цікавить, тільки двоскладний варіант та його відповідники в українській мові. У двочленній моделі безособового речення підмет представлений займенником *es*, який у даній функції повністю десемантизується, виступаючи як суто формальний компонент структури *S — P* (роль його зводиться до визначення особи і числа присудка).

Що стосується присудка, то семантичний діапазон його охоплює в основному явища природи та навколишнього середовища, а також фізичний чи психічний стан людини. Ці ж семантичні групи знаходимо і в українській мові, отже, в загальних рисах тут зберігається аналогія.

Присудок таких речень може виступати в дієслівній та іменній формі. У першому випадку він виражається або безособовим дієсловом (*es nebelt, hagelt, reift, regnet, schneit, dämmert, dunkelt*):

*Die Luft ist kühl, und es dunkelt,
und ruhig fließt der Rhein (H. Heine),*

або особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні, пор.: *Eben bog er um die Schreibstube, als es aus dem Hauptlautsprecher am Tor über das Lager rief (B. Apitz).*— Тільки-но повернув він до контори, як з головного репродуктора над ворітьми гучно *пролунало (переклад Н. Андріанової).*

Речення з дієсловами метеорологічної тематичної групи на українську мову перекладаються, як правило, особовим типом, в якому семантика речення виражається не присудком, як це має місце в німецькому відповіднику, а підметом:

Es zieht — *rief Mettenheimer (A. Seghers).*— Тут *протяг*,— відповів Меттенгаймер (*переклад П. Факторовича*).

Ihm war esneblig vor den Augen (A. Seghers).— Цілліхові наче туман заслав очі (*переклад П. Факторовича*).

Цікаво, що в українській мові дієслово в такому реченні оформляється граматичним середнім родом, отже, тут намічається пряма паралель до німецького *es*: *Georg war «s» glücklich (A. Seghers).*— Георгові пощастило (*переклад Л. Факторовича*).

Деякі автори (наприклад, А. В. Федоров, Н. Н. Кузнецова та ін.) пояснюють це тим, що агенс у середньому роді здатний виражати найбільш абстрактний, узагальнений зміст.

Тематичний склад дієслів безособового змісту, як і їхні дистрибутивні можливості, в обох мовах виявляють ряд відмінностей. Передусім дієслівних лексем з потенційно безособовим змістом (особових дієслів, вживаних у безособовому значенні) в українській мові значно більше. Крім того, спостерігаються невідповідності у семантичній диференціації безособових дієслів. Так, у німецькій мові набагато більше представлена так звана метеорологічна група, а також акустичний тематичний ряд, наприклад, *klingen,*

knattern, klingeln, pfeiffen, rauschen, lauten і навіть *telephonieren*.

В українських перекладах такі речення здебільшого мають повнозначний підмет, експлікований з семантики присудка; останній виражається одним з дієслів широкої семантики (*бути, існувати, перебувати, проходити, панувати, залишатися* тощо). Зберігається формальна аналогія предикативних структур в обох мовах (бінарна сполука) з тією, однак, різницею, що вербальність німецького присудка виражена більш експліцитно (чому сприяє відчутніше предметне значення дієслова), зате в українському відповіднику домінує номінальний аспект предикації. Пор.: *In ihm arbeitete es (B. Apitz).*— В ньому *йшла* напружена внутрішня *боротьба (переклад Н. Андріанової).*

Im Bunker war es totenstill (B. Apitz).— В бункері *панувала мертва тиша (переклад Н. Андріанової).*

Можлива також двоскладна структура, де лексичний зміст зосереджується в присудкові, а в функції підмета вживається неозначений займенник *щось* або *все* (отже, спостерігається як структурна, так і предикативна аналогія з німецькою моделлю). *Wieder knack'e es im Lautsprecher (B. Apitz).*—Ось знову *щось клацнуло* з репродукторі (*переклад Н. Андріанової*).

Можливість формального підмета як вияв структурної аналогії речень цього типу в обох мовах реалізується також у формі займенника *воно*. Ряд авторів відмічають структурні паралелі німецького безособового речення з *es* до української безособової моделі типу *Д/с воно живеться?*" *Воно гріх, звичайно, так думати про службу божого* (прикладі взято з дисертації Т. А. Іванової).

Якщо присудок німецького речення виступає в іменній формі, в українській мові вживається речення з безособово-предикативним словом (типу *холодно, пора, необхідно* і т. ін.): *Es war schon spät, als der Mandrill das Kasino verließ (B. Apitz).*— *Було* вже досить *пізно*, коли Мандрил покинув казино (*переклад Н. Андріанової*).

Можливий також переклад номінативним реченням (див. розділ «Односкладні речення»), як правило, з стилістичною метою лаконізму, експресивності вислову: *Es ist heiß.*— Спека. *Es ist still.*— Тиша. *Es ist Nacht.*— Ніч.

Речення з безособовим зворотом *es gibt* також належать до розглядуваного нами типу. В українській мові їм відповідають двоскладні особові конструкції. Прямий додаток німецького речення в українському відповіднику

виступає як підмет, присудок виражається одним з дієслів широкої семантики *бути, існувати, зустрічатися, траплятися, виникати* або ж не виражається зовсім (еліпс присудка у формі теперішнього часу, див. с 178):

Es gibt ja Kinderheime (A. Seghers). — Адже існують дитячі будинки (переклад П. Факторовича). Was gibt es Neues in der großen Welt? (A. Seghers). — Що новенького на білому світі? (переклад П. Факторовича).

Отже, констатуємо ряд аналогічних рис безособових речень в обох мовах. Як категоріальний зміст, так і сфери вживання речень цього типу в принципі тотожні. Спільними виявляються також багато тематичних груп безособових дієслів.

Різниця стосується насамперед структурного плану і полягає в тому, що з німецькими двоскладними співвідносяться українські односкладні структури. Крім того, поряд з більшими можливостями безособового вираження дії в українському реченні (див. с 184) вище наводився також цілий ряд дієслів, вживання яких для вираження безособовості дії (наприклад, *telephonieren*) властиве лише німецькій мові. Отже, семантичні розряди дієслів цієї функції в обох мовах не перекриваються.

До специфічних засобів вираження безособовості дії слід віднести також вживання у німецькій мові безособового звороту *es gibt* та безособового пасиву (див. с 193).

Односкладні речення

Ця структурна модель речення не типова ні для української, ні для німецької мов, хоч представлена вона в них різними стилями і літературними жанрами. Вище вже зазначалося, що типовою моделлю елементарного речення в обох досліджуваних мовах є бінарна структура *S — P*, яка відповідає двокомпонентній формулі логічного судження. В німецькій мові ця тенденція до бінарності абсолютизована (див. попередні розділи), в українській двоскладність речення не так різко виражена формальними засобами, але й тут «двоскладні речення становлять основний, найбільш поширений і стандартний тип речення» 167, с 2331.

Як проміжний тип між одночленною та двочленною моделями слід розглядати речення типу *mich hungert* — по суті еліпс повної моделі *es hungert mich*, враховуючи, однак, що цей еліптичний варіант за частотністю вживан-

ня переважає свій прототип. Особливістю цієї моделі є безсумнівний особовий зміст у безособовій формі. Підмет тут виражений не називним відмінком, а давальним або знахідним, тобто синтаксично виступає як додаток:

Dem Vater grauset's, er reitet geschwind (J. W. Goethe).

Ein Fichtenbaum steht einsam... Ihn schläfert (H. Heine).

Особовий зміст легко доводиться трансформаційними пробами:

Mich dürstet ^ Ich habe Durst — Мені страшно ☹ Я боюся.

Ця модель властива обом зіставлюваним мовам \ хоча й різною мірою: українська мова володіє численнішими синтаксичними засобами вираження різних нюансів безпідметовості (див. с 195). Крім того, сам тип такого формально-безособового речення за абсолютною частотою вживання переважає свій еквівалент у німецькій мові, де він обмежений сферою вираження стану людини або живої істоти:

Mich friert.— Мені холодно.

Dann war ihm schwindlich vor Schmerz (A. Seghers).—

Від болю йому потемніло в очах (переклад П. Факторовича).

Інші різновиди українських безособових речень не знаходять структурної відповідності у німецькій мові й передаються, як правило, особовими реченнями з фінітною формою дієслова (дуже часто це буває *haben*) або з модальним дієсловом у складі присудка.

Мені весело — Ich freue mich.

У нього нема капелюха — Er hat keinen Hut.

Тобі можна їсти морозиво — • Du darfst das Eis essen.

Агенс в українській мові виражений родовим або давальним відмінком. Знахідний зустрічається в цій функції порівняно рідко — лише в реченнях типу *Його минало, як у лихоманці* — Er zitterte wie im Fieber.

Частіше зустрічаємо знахідний відмінок в формально-безособових реченнях з особовим змістом пасивного стану, де цим відмінком оформляється предмет повідомлення, а агенс подається в орудному відмінку (модель *PatiensAkk. + Verb + AgenSjnstr.*). Німецька мова тут вдається до особового речення з присудком у формі пасиву, рідше активу, пор.:

Хатину звалило вітром.— Die Hütte wurde durch den Wind gefällt. (Або: Der Wind hat die Hütte gefällt).

¹ Індоевропейській мовній сім'ї цей тип відомий ще з давніх епох: пор. *лат. placet mihi* — мені подобається, *miseret me* — мені жаль.

Дієслівні лексеми безособового типу речень обмежені певним колом значень: вираження необхідності, повинності, стихійних явищ, фізичних або психічних відчуттів людини. Серед предикативів у німецьких іменних присудках вживаються найчастіше слова типу *angst, bange, leid, schade*, які семантично знаходять еквіваленти в українських словах категорії стану: *Schade, daß er heute in der Deutschstunde gefehlt hat.*— *Шкода*, що його сьогодні не було на занятті з німецької мови.

Дослідники констатують сильну тенденцію замінювати такі речення німецької мови особовими, отже, намічається процес суб'єктивізації змісту безособових конструкцій.

Вище вже йшлося про більше поширення одночленного типу речення в українській мові порівняно з німецькою. Ця кількісна диспропорція значною мірою підтримується заперечними безособовими реченнями з екзистенціальним значенням, в яких агенс оформлений родовим відмінком, а присудок вжитий у заперечній формі: У мене цієї книжки нема. її не було на зборах.

Аналогічної конструкції в німецькій мові нема. Агенс у цих випадках оформлюється називним відмінком, а присудок — дієсловами широкої семантики *sein* (+ обставина) або *haben* (+ додаток): *Ich habe dieses Buch nicht. Sie war in der Versammlung nicht.*

В українській мові одночленна модель більш поширена і структурні варіанти її багатші. Як правило, присудок в них виражений або дієсловом з афіксом -ся [особливо при наявності додатка в давальному відмінку: *лежиться, працюється, пишеться, садиться*, але: *розвидняється*), або безособовим дієсловом без афікса -ся (*світає, вечоріє, сутеніє*): Дивлюсь, аж світає... (*Т. Шевченко*). І що снилось-говорилось, не забуду я (*Т. Шевченко*).

За частотою вживання переважають речення з особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні. Ці речення «найбільш поширені в сучасній мові і порівняно з суто безособовими реченнями помітно багатші змістом, функціями і структурними формами головного члена» [67, с. 247]: Венеру за душу щипало (/ *Котляревський*). І шумить, і гуде, дрібен дощик іде (*Нар. творчість*).

Окремий структурний тип становлять речення з присудковими формами на -но, -то. При всій різноманітності синтаксичних побудов у слов'янських мовах ця модель специфічна саме для української мови: Під білими березами козаченька вбито (*Нар. творчість*).

Значну частину односкладних речень становлять безособові з категорією стану як головним компонентом (вираженим предикативним прислівником *боляче, важливо, приємно, соромно, страшно, радісно, сумно, холодно* або предикативними словами *можна, потрібно, нема* тощо): Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші (*М. Коцюбинський*). Нема рятунку ворогам (*Л. Українка*). Переказам не було кінця (*М. Стельмах*).

ІНФІНІТИВНІ РЕЧЕННЯ

Окремі автори зіставних граматик (наприклад, А. Федоров, К. Крушельницька) відмічають експліцитно виражену вербальність присудка в німецькій мові. З цим можна погодитись, враховуючи, що німецьке речення, за невеликими винятками, включає як свій обов'язковий елемент *verbum finitum* — особову форму дієслова. Український присудок поряд з типовим варіантом—особовою формою дієслова (або сполуками з її участю) допускає також інфінітив дієслова як єдиний конститuent присудкової групи речення. Такі побудови збільшують діапазон конструкцій односкладного типу. Деякі з них, переважно імперативного або афористичного змісту, мають свої структурні відповідники у німецькій мові:

Schellen oder klopfen? (*A. Seghers*) — Подзвонити чи постукати? (*переклад П. Факторовича*)

Durchhalten, durchhalten! (*B. Apitz*) — Витримати до кінця, витримати! (*переклад Н. Андріанової*).

Незвична форма такого речення позначена особливим стилістичним забарвленням, на що вказують багато авторів.

Агенс в інфінітивних реченнях імплікується контекстом або ж виражений експліцитно членом речення іменної природи у давальному (так званій «давальний суб'єкта») чи орудному відмінках:

Нема з ким порадитись. Мені до цього не зводити.

Односкладність такого типу в німецькій мові не засвідчена. Отже, українська мова виявляє багатший діапазон односкладних речень, особливо якщо врахувати, що, крім наказового чи розповідного, інфінітивного оформлення може набувати також питальне речення¹: До чого ж ще гнати? Чого жадати? (*М. Вовчок*)

¹ Питальні речення інфінітивної форми в німецькій мові також можливі, але, по-перше, абсолютна частотність їх вживання там набагато менша, по-друге, варіанти інфінітивного оформлення цього типу в німецькій мові більш обмежені.

Подані вище речення формальної односкладності передаються на німецьку мову із залученням підмета, розкриттям інфінітива особовою формою дієслова і нерідко додаванням до складу присудка модального дієслова. Останнє зумовлено тим, що в українському реченні внутрішня модальність нерідко висловлена імпліцитно — самим характером сполучення іменного компонента з інфінітивом, пор.:

Принести кави? — Soll ich den Kaffee bringen?

Мені з цим не справитись. — Ich kann es nicht schaffen.

Навіщо Вам його питати? — Wozu brauchen Sie ihn zu fragen?

Багато авторів розглядають такі речення в українській мові як еліптичні (Тобі б відпочити <; Тобі варто б відпочити. Зачинити двері? •< Можна зачинити двері?) і вказують на певну стилістичну роль еліпса в інфінітивних реченнях цього розряду. Як стилістично нейтральні розглядаються лише інфінітивні конструкції у складі складнопідрядного речення: Іноземною мовою можна оволодіти, якщо працювати наполегливо і систематично.

Можливості інфінітивних зворотів у німецькій мові набагато менші. Вони не завжди відповідають інфінітивним конструкціям української мови і замінюються в таких випадках на структурні одиниці іншого складу, наприклад, підрядні речення або дієприслівникові звороти. Це стосується насамперед інфінітивної групи ohne...zu + Infinitiv: Ohne Forstes Antwort abzuwarten, stieg Schupp auf die Leiter (B. Apitz). — Не чекаючи на відповідь Форсте, Шюпп виліз на драбину (переклад Н. Андріанової).

Якщо інфінітивні речення німецької мови в модальному плані стереотипні (вираження спонукальності), то українські інфінітивні речення виявляють багатшу модальну палітру. За змістом вони виражають здебільшого бажання, необхідність, вагання, сумнів, наказ або пораду: Тільки зирнути, радо заплакати, раз пригорнути, раз побалакати (77. Г рабовський). їсти! Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю (М. Коцюбинський).

Окремий різновид цього типу включає частку би (б), завдяки чому категоричність змісту дещо пом'якшується: От злізти б тут, побігати по широкому полю (М. Коцюбинський).

В інфінітивному реченні присудок представлений у непередикативній формі. Певною мірою співвідносним йому слід вважати німецьке речення з дієприкметником II, який, як відомо, є також непередикативною формою дієслова, пор.: Aufgestanden! — Встати!

Окремі відмінності структурного і функціонального плану простежуються і в тій різновидності одночленного речення, яка в обох мовах кваліфікується як «номінативне речення». Це структурний тип, основною функцією якого є утвердження факту буття певної субстанції (предмета чи явища). Найкраще цю функцію номінації здатний виконувати називний відмінок, тому саме в такій формі виступає головний член номінативного речення (іменник або його еквівалент): Unsinn! Blödsinn! Deine verdammte Heimlichtuerei! Illegalitätsflimmel! (B. Apitz). — Дурниці! Безглуздя! Твоя проклята таємничість! Дурна нелегальність! (переклад Н. Андріанової).

Це речення обмеженої інформативності, які здебільшого вводять читача в обставини розповіді і самі пояснюються всім дальшим ходом подій. Отже, при своїй структурній автономності вони виявляють особливе тяжіння до наступного тексту. Засобом предикації у таких реченнях є специфічна інтонація (номінативна, номінативно-вказівна, номінативно-оклична та т.).

Характерним для моделі цього речення є явне відхилення її від бінарного стандарту S — P. У плані перекладу знаходимо також певні відмінності. Так, наприклад, українські номінативні речення можуть передаватися німецькими формально-двоскладними безособовими конструкціями: Протяг. — Es zieht. Дощ. — Es regnet. Дзвінок. — Es läutet. Нети повість для німецької мови таких речень номінативного характеру, як Regen. Donner. Blitz., зазвичай Г. Брінкман.

Помічається також зворотна тенденція: німецькі номінативні речення знаходять в українській мові вербалізований еквівалент: Entschuldigung! — Вибачте! Besten Dank! — Дякую! Hilfe! — Допоможіть!

Отже, номінативні речення — єдиний структурний тип у німецькій мові, де вербальність присудка виражена слабше, ніж в українській мові.

РЕЧЕННЯ З БЕЗОСОБОВИМ ПАСИВОМ

Односкладною структурою слід визнати і так звані безособові пасиви. Щоправда, при ньому факультативно можливий також формальний підмет es, але типовим варіантом є саме безпідметова структура. Пасивною така

конструкція є лише за формою (werden+Partizip II); що ж до категоріального значення пасива (вираження доцентрового напрямку дії, тобто скерування її на підмет речення), то тут воно не виражається: Im Lesesaal wird nicht laut gesprochen.

Не має ця форма і дієслівної парадигми, без чого її не можна визнати окремим підвидом пасиву. Скоріше тут можна говорити про особливу модель безособового речення, тому включення розглядуваної конструкції у розділ «Пасив», як це практикується в більшості мовознавчих праць, з погляду граматичного абсолютно неправомірне.

Відсутність формально вираженого підмета при цій конструкції дає можливість підкреслити процесуальний зміст повідомлення.

На українську мову безособовий пасив може перекладатись неозначено-особовими конструкціями: Dann wurde nochmals an die Tür gebumst (A. Seghers).— У двері загрюкали (переклад П. Факторовича).

Як більш вживаний відповідник слід назвати двочленне особове речення, де підмет експлікується з присудка або з контексту: Bei Leni wurde verbunden, gewaschen, gegessen, getrunken, geschlafen, geheilt (A. Seghers).— Лені йому перев'яже руку, він помийється, поїсть, випиться, підлікується (переклад П. Факторовича).

Характерно, що пасивна форма присудка в українських відповідниках передається активом. В цьому плані безособовий пасив співвідноситься також з неозначено-особовими реченнями з man. Скажімо, речення Jetzt wurde auf ihn gewartet і Man wartete jetzt auf ihn виступають як цілком еквівалентні трансформи, отже, комунікативно вони тотожні. У стилістичному плані можна встановити певну різницю: безособово-пасивні конструкції експресивно ПОЕ-нозначніші, бо ділять речення на два сегменти з домінуючим наголосом на останньому з них —• незмінній дієслівній формі. Щодо цього безособовий пасив більше відповідає загальній тенденції німецького речення до двочленного вираження.

Підкреслене наголошення дії, що відводить як її об'єкт, так і агенс на другий план, характерне для всіх типів розібраних у цьому розділі речень як в українській, так і в німецькій мовах. Таке співвідношення елементів вербальної та номінативної характеристик властиве різним мовним жанрам —• починаючи від діалога (меншою мірою) і кінчаючи діловою прозою, де засоби мовного вираження

категорій безособовості і пасивності мають багато спільного.

Проведене зіставлення типових одночленних моделей німецького і українського речення показує, що цей структурний тип має в українській мові ширший діапазон вживання і більшу структурну різноманітність. У реченнях розглянутої схеми є також якісні відмінності. Це передусім багатша палітра модальних відтінків українського безособового речення. Модальний зміст може бути виражений як граматично — характером сполучення присудка з додатком, так і лексично—безособово-предикативними словами *треба, слід, можна* тощо.

Не завжди можна провести і суто структурні паралелі в обох мовах. Українським односкладним реченням дуже рідко відповідає така ж структура в німецькій мові і навпаки. Здебільшого безособовому односкладному реченню в українській мові відповідає стандартна бінарна модель S — P німецького речення, де підметом виступає додаток українського відповідника, виражений давальним відмінком, або підмет встановлюється з контексту. Досить часто цей тип речення передається на німецьку мову неозначено-особовим реченням з формальним підметом man, нор.: Da braucht man bloß auf die Frontkarte zu gucken (B. Apitz).— Досить тільки глянути на карту (переклад Н. Андріанової).

Специфічно українськими (і взагалі слов'янськими) є також безособові односкладні речення, в яких агенс виступає в орудному відмінку (як правило, при позначенні стихійних явищ): I занесе піском, снігом курінь — мою хату (Т. Шевченко).

Бінарною моделлю передаються на німецьку мову також українські безособові односкладні речення із запереченням при присудкові, вираженому дієсловом буття (у формі *нема*, див. с 190).

Окремі дослідники (наприклад, М. М. Гухман) вбачають певну залежність між поширеністю безособових речень і вживанням пасивних дієслівних конструкцій. Очевидно, ці автори мають рацію. Досить порівняти меншу поширеність пасивних дієслівних форм в українській мові і більшу порівняно з німецькою мовою різноманітність засобів вираження безособовості. Вимальовується певний тип співвідношення категорій безособовості і пасивності — обернено пропорціональна залежність.

Матеріал цього розділу показує, що найважливіша одиниця синтаксичного аналізу — речення — при всій

різноманітності свого структурного вираження в обох мовах виявляє ряд аналогічних характеристик.

Першою з них є бінарна схема елементарного речення в обох мовах. У процесі синтаксичного членування переважна більшість розглянутих речень може бути зведена до мінімального (2) числа своїх конститuentів. Як побачимо в наступному розділі, така ж бінарна структура лежить в основі логіко-комунікативної моделі повідомлення. Підмет і присудок становлять структурний мінімум речення; інші його конституенти лише деталізують, доповнюють первісну двочленну схему. У плані зіставлення виявилася більша структурна обов'язковість обох її головних членів в німецьких зразках, що дало змогу зробити висновок про більшу формалізованість синтаксичної схеми німецького речення порівняно з українським. Останнє менш зв'язане з бінарним прототипом 5 — P і тому виявляє більший діапазон структурних видозмін.

Синтаксична варіативність українського речення виявляється, насамперед, у більших можливостях випущення як його другорядних, так і (що особливо важливо) головних членів. Еліптичні варіанти урізноманітнюють основну модель речення, крім того, вони є важливим стилістичним засобом експресивності та лаконічності вислову, отже, економії мовних засобів. Синтаксична варіативність українського речення на фоні стандартної схеми його німецького відповідника виявляється також у морфологічному вираженні предикативного бінома *підмет — присудок*. Українське речення володіє набагато більшими можливостями оформлення категорії предикативності (див. с 173).

Як специфічний структурний тип виглядають у порівняльному плані формально-двоскладні речення з підметом *map* та *es*. Встановлена широка гама функцій цієї моделі в німецькій мові, а також специфіка її вживання на фоні українських неозначено- та узагальнено-особових конструкцій. Функціональній різноманітності формально-дво-членного типу в німецькій мові відповідає така ж значна питома вага одночленної моделі в українській мові. Багатство синтаксичних варіантів одночленних речень, неоднорідність їх з погляду функціонального і значна поширеність серед інших синтаксичних побудов — характерні для всіх слов'янських мов.

При аналізі наведеного вище матеріалу неодноразово констатувалася відсутність прямих паралелей у структурному оформленні розглянутих типів речень. Так при пере-

дачі німецької формально-двоскладної моделі використувалася як одночленна конструкція без морфологічно вираженого підмета, так і двочленна конструкція з підметом, експлікованим з контексту — отже, тут представлені три структурно відмінні типи. Слід при цьому відмітити більш онтологічний характер українського речення: відсутність реального підмета тут передається безособовою односкладною структурою. Безособове речення в односкладній формі — явище взагалі більш типове для української мови.

В цілому констатуємо на фоні спільних типологічних характеристик синтаксичної будови обох мов також специфічність деяких типів речення, окремі особливості їхнього категоріального змісту та структури, а також сфер вживання у різних мовних стилях і літературних жанрах.

Важливим висновком типологічного порядку є також встановлені в цьому розділі експліцитне вираження вербальності німецького присудка та більша формалізованість бінарної структури речення в німецькій мові. Зате синтаксис української мови передбачає більшу варіантність структурних типів речення, як і значну різноманітність внутрішньої побудови самого речення.

VIII. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

БІНАРНА СХЕМА АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ

Крім синтаксичного поділу мінімального відрізка висловлювання — речення, існує аналіз ще вищого порядку, який крім граматичних категорій використовує також критерії логіко-комунікативного плану. Йдеться про так зване **актуальне членування** речення, необхідність теоретичного обґрунтування якого вперше підкреслив чеський лінгвіст В. Матезіус.

Суть цього явища полягає в сегментуванні речення з позицій його комунікативного змісту. Будь-яке типове («стандартне») речення містить в собі певний обсяг інформації, з якою учасники акту комунікації обізнані різною мірою. Для автора повідомлення ця інформація відома, звичайно, повністю. Для адресата (співбесідник у діалозі, читач при письмовій передачі тексту) вона під цим кутом зору поділяється на дві частини. Першу становить відома для слухача інформація (з попереднього повідомлення або з ситуації), друга частина — це те нове, що міститься у висловлюванні. Власне, будь-який акт комунікації має сенс тільки в тому разі, якщо кожен новий відрізок повідомлення — як правило, у вигляді речення — дає слухачеві якийсь новий «квант» інформації. Візьмемо елементарний приклад: Цей журнал *ілюстрований*. В плані актуальності інформації це речення поділяється на дві частини. Відома для слухача інформацією тут є *цей журнал*. По-перше, тому, що про журнал йшлося раніше (свідченням цього є займенник анафоричного змісту *цей*); по-друге, предмет повідомлення ситуативно однозначний (скажімо, лежить на столі) і співбесідникові з ситуації ясно, про який саме журнал йдеться.

Друга частина повідомлення виражає нову якпть, яка предиктується підметові (ілюстрованість журналу).

У такому дещо спрощеному вигляді актуальне членування речення може збігатися з синтаксичним (підмет — присудок). На прикладах, поданих нижче, ми побачимо, що це буває далеко не завжди: Петро прийшов додому

пізно. Ми були в лісі, а не на річці. У першому реченні даним відомим виступає група у складі підмета, присудка та обставини *Петро прийшов додому*. Обставина часу *пізно* — це та нова інформація, яку автор хоче додати до вже відомої.

Аналогічно інтерпретуємо і друге речення. До складу відомого тут також належить підмет і присудок (з попереднього тексту або із загальної ситуації відомо, що ми десь були). Новим виступає обставинне уточнення *в лісі, а не на річці*. Отже, актуальне членування речення не тотожне синтаксичному, воно провадиться на іншій основі і за іншими критеріями. Базою цього поділу є комунікативна мета повідомлення. А мета ця визначається поділом інформації між автором та адресатом повідомлення. Та частина інформації, яка відома співбесідникові (або здається авторові повідомлення відомою), як правило, виступатиме як дане, як основа повідомлення; суто нова інформація творитиме його другу, доповнюючу частину. Як бачимо, актуальне членування речення враховує логічний аспект, передусім ситуативний (актуальний) момент в оцінці інформації. Однак переводити це явище у сферу логіки неправомірно, бо актуальне членування здійснюється на базі синтаксичного, виражається граматичними засобами, отже, залежить від них, так само, як вибір та способи вживання цих мовних засобів у свою чергу визначаються комунікативною метою повідомлення.

Зв'язок синтаксичного і актуального членування підтверджується й тим, що окремі члени речення тяжіють до певної комунікативної функції. Скажімо, підмет частіше виступає основою змісту, чимсь даним, відомим, очевидним, отже творить тему повідомлення, присудок може виступати у тематичній групі (див. останні два приклади) або ж у новій частині повідомлення ремі* (перший приклад). Про інші члени речення докладніше буде мова далі. Тут зазначимо тільки, що бінарна структура *тема: рема* — це типова модель елементарного повідомлення.

Кожен з цих двох комунікативних елементів моделі може бути (і, як правило, буває) вираженням не одним членом речення, а кількома. В такому випадку йдеться про тематичну або рематичну групу. Обидві вони можуть поширюватися також підрядними реченнями. В межах кожної

¹ Терміни К. Бооста. Аналогічний зміст мають у мовознавчих працях корелятивні пари *ютова — ядро*, *основа — предикуюча частина*, *дане — нове*, *«вихідна синтагма — основна синтагма»*.

комунікативної групи встановлюється певна ієрархія складників — ядро і додаткові елементи, яка може виражатись як інтонаційно (в усній мові), так і структурно (порядком слів): *Dieser ältere Bruder wohnte jetzt mit seiner eigenen Familie am andern Ende der Stadt (A. Seghers)*¹.

Тема повідомлення виражена групою у складі підмета з означенням; рематична група синтаксично складніша: крім присудка, тут знаходимо обставину, додаток та означення.

Слід підкреслити також неоднакову конститутивну значущість конститuentів бінома тема: рема в організації речення як одиниці мовлення: тематична частина його факультативна з погляду комунікативної необхідності. Це означає, що цілком можливі речення однорідного — рематичного — змісту. Як правило, це вставні речення у розповідях епічного стилю, казках тощо. Тут новим для слухача (читача) виступає весь обсяг повідомлення: *Es war einmal ein sehr reicher Herr, der einen Hund hatte (казка). — Жив собі багатий, що мав собаку.* Пор. також: Святковий зал був переповнений. *Прийшли студенти, викладачі і численні гості.* Повідомлення в останньому реченні комунікативно однорідне. Тематична частина (*в зал*) тут опущена, лексично виражений зміст речення становить розгорнуту рему.

Отже, без тематичної частини повідомлення цілком можливе. Повідомлення ж без реми (тобто виключно на тематичній основі) не бувають.

СПІВВІДНОШЕННЯ СИНТАКСИЧНОГО Й АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ

Комунікативне і структурне оформлення речення не завжди збігаються. Аналіз найбільш поширених синтаксичних типів показав, що окремі члени речення не виявляють будь-якої постійної «спеціалізації» в плані актуального членування, однак певні тенденції цього характеру можна встановити.

Насамперед впадає в око, що здебільшого група підмета творить основу, тему повідомлення. Тематична позиція підмета пояснюється тим, що він виступає як предмет повідомлення і тому фігурує в тексті постійно, переходить із

¹ У наших прикладах рематична частина повідомлення виділятиметься курсивом.

речення в речення, зв'язуючи їх єдиною темою. Отже, підмет характеризує відому, комунікативно менш значущу частину повідомлення; група присудка вводить додаткову інформацію про предмет висловлювання: *Der Plan wird erfüllt. Das Sowjetvolk ist mit Recht auf seine Wissenschaftler stolz.*

Інший варіант комунікативного оформлення підмета — функція реми, нової частини повідомлення: *Ein schönes Wetter ist heute. Jetzt erschien auch das Schiff.*

Такий розподіл комунікативних акцентів характеризується емпатичним здебільшого порядком слів, особливо інтонацією, що підкреслює підмет, та наявністю перед підметом інших членів речення або слів модального (підсилюючого) змісту.

Для присудка більше властива рематична функція. Нову, актуальну частину повідомлення він може утворювати самостійно або доповнюючись обставиною чи додатком: *Bald darauf verschwand er. Die Schwester rief den Jungen ins Haus.*

Особливо тісний зв'язок у комунікативному плані виявляють присудок та обставина способу дії: *Die Gedichte von V. Oljnyk liest er sehr gern.*

і Якщо ж характеризується не стільки дія, скільки зміст всього речення, то обставина і присудок можуть належати до різних комунікативних сегментів. Так, у реченні *Plötzlich zitterte sie* обставина разом із підметом є основою, темою повідомлення, що ж до присудка, то він виражає його нову частину.

Означення найменш самостійне у плані актуального членування. Його комунікативна функція визначається позицією означуваного іменника. Саме через цю несамоствійність означення вкрай рідко буває ядром певної комунікативної групи. Останнє можливе при протиставленні або особливому логічному підкреслюванні: *Er hat die blaue Farbe gern, ich dagegen ziehe die grüne vor.*

Синтаксичний розряд додатків у плані актуального членування неоднорідний. Прямий додаток здебільшого явно рематичний. Входячи разом із присудком у рематичну групу, він може уточнювати ядро групи, яким виступає присудок, або самому виступати ядром цієї групи, пор.: *In der Versammlung machte sie Notizen. Man brachte ihm einen Brief.*

Самостійно (без присудка) прямий додаток творить рему здебільшого в оточенні слів підсилюючого, актуалізу-

ючого змісту або при емпатичному порядку слів: *Er konnte nur eine Hälfte des Textes übersetzen. Auch die kleinsten Einzelheiten hat er dabei erwähnt.*

Тематична позиція (наприклад, у реченні *Ich habe die Telefonnummer verloren*) для прямого додатка менш характерна.

Непрямий та прийменниковий додатки рівною мірою можуть виражати як тему повідомлення, так і його рематичну частину: *Für seinen Sohn hat er ein Buch gekauft. Er hat dieses Buch für seinen Sohn gekauft.*

Обставини в комунікативному плані неоднорідні. Обставини часу і місця вживаються в обох комунікативних сегментах речення. У початковій позиції вони виступають часовим або локальним фоном всього повідомлення, своєрідною «експозицією» його, отже, творять тему: *Nach zwei Tagen erschien Peter bei mir. In der Bibliothek kann man sie oft sehen.*

У початковій позиції вони можуть бути також рематичним сегментом; як правило, при модальних актуалізаторах типу *nur, auch, sogar, ausgerechnet*. *Auch im Winter schläft er beim aufgemachten Klappfenster.*

У центральній або кінцевій позиції вони творять здебільшого рему повідомлення. У поданих вище прикладах можна перерозподілити комунікативні акценти, видозмінивши речення структурно: *Peter erschien bei mir nach zwei Tagen. Oft kann man sie in der Bibliothek sehen.*

Обставина способу дії за своїм комунікативним характером здебільшого рематична, навіть на початку речення. Вона тісніше зв'язана з присудком (теж, як правило, ремою), на відміну від обставин часу чи місця, які більше співвідносяться із змістом цілого висловлювання: *Seine Stimme klang feierlich. Schnell machte er das Fenster auf.*

Якщо підмет актуалізований функцією реми, обставина способу дії разом із присудком творить тему повідомлення: *Wahrscheinlich brachte diese Nachricht ihre Nachbarin.*

Можливі також випадки самостійного оформлення обставини в плані актуального членування як теми *Langsam konnte er nicht sprechen* або як реми повідомлення: *Er sprach leise und ruhig*. Нерідко цей комунікативний варіант обставини виділяється винесенням її «за рамку»: *Er faßte sich immer kurz in seinen Reden, kurz und bündig.*

Обставини причини і мети можуть виступати як у тематичній, так і в рематичній позиції.

Співвідношення синтаксичного й актуального поділу

речення можна проілюструвати також під кутом зору лінійної послідовності його компонентів, накладаючи комунікативний «масштаб» *Th — Rh* (Thema — Rhema) на його синтаксичну структуру, основою якої виступає схема *S — P* (Subjekt — Prädikat). При зіставленні цих двох (синтаксичної і комунікативної) характеристик речення встановлюємо такі варіанти:

I. Синтаксичній схемі *S — P* відповідає комунікативна схема *Th — Rh* (найбільш типовий випадок): *Peter brachte ein Buch.*

II. Синтаксичній схемі *S — P* відповідає комунікативна схема *Rh — Th* (емфатичне виділення підмета): *Auch Peter brachte ein Buch.*

III. Синтаксичній схемі *P — S* відповідає комунікативна схема *Th — Rh* (інвертований порядок слів): *Dieses Buch brachte Peter.*

IV. Синтаксичній схемі *P — S* відповідає комунікативна схема *Rh — Th* (емфатичне виділення другорядного члена речення): *Nur ein Buch brachte Peter.*

Це свідчить про те, що прямої паралелі між синтаксичним складом речення і комунікативним змістом вираженого ним повідомлення провести не можна. Певна синтаксична модель речення допускає різні варіанти комунікативного осмислення; в свою чергу кожна з розглянутих комунікативних схем може бути виражена різними синтаксичними варіантами речення.

ЗАСОБИ АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ

У засобах вираження комунікативної структури речення — сегментуванні повідомлення на тематичну і рематичну частини — також виявляється своєрідність кожної із зіставлюваних мов. Поряд з паралельністю загальних логико-граматичних категорій тут констатуємо деякі закономірності, специфічні для однієї з мов. Як подібність, так і розходження визначаються передусім особливостями лексико-граматичної структури обох мов, а також умовами конкретного функціонування мовних засобів (жанр твору, індивідуальна манера розповіді, ситуація повідомлення і т. ін.).

Набір засобів актуального членування в обох мовах тотожний (про деякі розходження мова буде окремо), умови і характер застосування їх також дають можливість

у більшості випадків провести паралелі. Відсутність же деяких з них жодній мові (наприклад, артикля 'в українській мові) компенсується іншими особливостями структурного порядку, характерними для цієї мови. Загалом же можна сказати, що, по-перше, актуальне членування здебільшого реалізується не якимось одним засобом, а цілою системою їх, отже, комплексно; по-друге, всі найтонші комунікативні нюанси однієї мови можуть бути адекватно передані в іншій мові, незважаючи на структурну неоднорідність їх.

Комунікативна структура речення формується на різних мовних рівнях: граматичному (порядок слів, пасивні трансформації речення), фонетичному (інтонація, значущі паузи, цезури, ретардація), лексичному (оформлення артиклем, модальні актуалізатори).

Найбільш універсальним і «надійним» засобом цього плану в обох мовах є інтонація. Однак дієвість її обмежена усною мовою, тому в переважній більшості випадків комунікації, яка реалізується на письмі, цей фактор присутній лише латентно і потребує підтримки інших засобів — менш загальних, отже, конкретніших. Це передусім порядок слів, якому при письмовій формі спілкування належить домінуюча роль у логічній побудові повідомлення. Менш ефективним в цьому плані слід визнати вживання пасивних зворотів, а також модальних актуалізаторів.

Окреме місце в плані комунікативного оформлення речення займає артикль з огляду на свою специфічність в цій ролі і в зв'язку з відсутністю одномірних паралелей при передачі його функцій засобами української мови.

Розглянемо названі фактори в порядку їх ефективності в актуальному членуванні речення.

Інтонація

Вище серед структурних засобів актуального членування на перше місце була поставлена інтонація. Перевага її полягає в особливо тісному зв'язку з логічним наголосом повідомлення. Це робить її універсальним і однозначним фактором комунікативного оформлення речення, до того ж відносно незалежним від інших моментів структурного порядку. Звичайно, ці переваги виявляються повною мірою лише в усній мові, де є більше свободи у способах емпатичного виділення нової частини повідомлення і де інтонація надійно компенсує недостатність інших засобів

актуального членування, які вже побіжно згадувалися вище, пор.:

Peter ist gekommen. (Прийшов *Петро*.
| *Петро прийшов*.)

Приклад ліворуч комунікативно неоднозначний, бо допускає подвійну інтерпретацію — як відповідь на питання *Хто прийшов?* або *Що зробив Петро?* і тільки інтонація виключає цю двозначність. Роль інтонації в українських прикладах менша, бо на допомогу їй в актуальному членуванні речення приходять порядок слів. Обидва можливі варіанти комунікативного осмислення знаходять цілком відмінне структурне вираження: *Прийшов Петро* та *Петро прийшов*.

Комунікативне виділення реми за допомогою просодичних засобів здійснюється шляхом посиленого наголошення ядра цієї групи. Крім якісної сторони цього процесу, розрізняємо ще кількісну — наголошений склад у цьому слові подовжується. В українській мові подовжується головний складотворчий компонент, у німецькій мові — лише довгий голосний; у випадку короткого голосного подовження складу здійснюється за рахунок приголосних. Це впливає із загальної фонологічної структури німецької мови, в якій довгота і короткість голосних фонологічно релевантні.

Третім аспектом інтонаційного виділення є так званий перелом у висоті тону на наголошеному слові. Перепад у висоті тону створює своєрідний сигнал, яким увага співбесідника повертається до нового і комунікативно важливого з погляду автора повідомлення. Виникає акустичний контраст між комунікативно нерівноцінними сегментами фрази.

В українській мові типовою є постпозиція рематичної групи з ядром у кінці її; в німецькій мові рема не обов'язково закінчує речення: *Поїзд прибув з міста-побратима Дрездена.* — *Der -Zug ist aus der' befreundeten Stadt Dresden gekommen.* Комунікативне завершення повідомлення лежить у ядрі реми з *міста-побратима Дрездена* і це оформлено інтонаційно посиленням тону в межах цієї синтагми з кульмінацією на її ядрі.

В німецькому прикладі рематична група *aus der befreundeten Stadt Dresden* виділяється особливим інтонаційним наголосом — підвищенням тону та подовженням наголошеного *-e-* у ядрі групи *Dresden* і різким спадом висоти тону за межами цієї синтагми — на кінцевому

компоненті речення gekommen. Рівень тону знижується і більше висотних інтервалів нема. Однак комунікативне напруження зберігається і далі, вичерпуючись лише після структурного завершення речення (як правило, після «закриття рамки»). Ось чому інтонаційну схему речення не слід змішувати з комунікативною, де напруження в реченні має більш загальний характер, через що K- Боост характеризує німецьке речення як Spannungsfeld («поле напруги»).

У складі цілого словосполучення (синтагми) найбільша сила наголосу падає на ті його елементи, які несуть найбільше комунікативне навантаження, пор.: N. ist *ein sehr begabter Dichter* gewesen.— N. був *дуже обдарованим поетом*. В обох рематичних групах ein begabter Dichter, *дуже обдарованим поетом* ядром виступають іменники Dichter — *поет*, що виділяється також інтонаційно. Інші елементи синтагми підпорядковані ядру як комунікативно, так і синтаксично, тому сила наголосу на них відносно менша. Причому прикметники begabter — *обдарованим* наголошені все ж більше, ніж прислівники міри sehr — *дуже*. Отже, має місце градуальна шкала просодичної наголошеності окремих членів синтагми відповідно до «внеску» їх у загальну комунікативну місткість речення.

Щоправда, допускається перенос головного наголосу на означення (наприклад: Er ist ein *mutiger* Mensch. Він *мужня* людина), але в цьому випадку маємо справу з емфатичним підкресленням, отже, відхиленням від стандарту. Особливо часто така інтонаційна структура оформляє протиставлення: Er studiert die *deutsche* Sprache, ich aber die *englische*.— Він вивчає *німецьку* мову, а я — *англійську*. Взагалі обидві мови виявляють тенденцію інтонаційно виділяти останній компонент групи, яким здебільшого буває іменник, отже, семантичний центр групи.

Існує певний «поділ функцій» між універсальними засобами комунікативного оформлення речення (інтонація, порядок слів) та іншими засобами, які мають менш систематичний і ефективний характер. Крім того, існує певна взаємозалежність між інтонацією та порядком слів. Залежність цю можна виразити так: чим більш у структурному плані речення нормативне, тобто відповідає стандартній моделі, тим менш воно виділяється своїм інтонаційним оформленням. Отже, мовний узус закріплюється нейтральною звуковою основою. Якщо ж речення відхиляється від стандарту (скажімо, рема на першому місці: *Ще сьогодні*

він забере цей пакет.— *Noch heute* holt er diesen Paket), то роль інтонаційного рисунка речення зростає. Емфаза тоді підкреслюється взаємодією інтонації і лінійної структури речення.

Порядок слів

Разом з інтонацією порядок слів є ефективнішим засобом вираження комунікативної схеми речення. Роль його зростає особливо в письмовому повідомленні, де вплив інтонації зведено до мінімуму і смислові акценти виражаються структурно. .

Можливості обох мов щодо цього різні. В українській мові порядок слів за ступенем ефективності в актуальному членуванні речення конкурує з інтонацією. Практично всі потреби виділення, підкреслення або, навпаки, елімінації того чи іншого сегмента повідомлення можуть бути здійснені за допомогою порядку слів. Однак із цього не випливає, що така структурна варіативність використовується повною мірою на практиці. В цьому нема потреби, бо основні логічні типи суджень знаходять в українській мові усталені комунікативні моделі речень. Характерним у плані актуального членування тут є, по-перше, первинність тематичної групи перед рематичною у лінійній послідовності компонентів речення; по-друге, компактність у структурному вираженні цих обох комунікативних сегментів повідомлення. Третьою типологічно важливою особливістю в цьому аспекті є віднесення в українському реченні комунікативно центрального компонента повідомлення на останнє місце (ідеється, звичайно, про стилістично нейтральні речення, емфатичні відхилення порядку слів розглядаються на с.208—209). Порівняємо обидві мови в плані цих трьох характеристик: Конференція відбудеться *в наступному році*.— Die Konferenz wird *im nächsten Jahr* stattfinden. В українському реченні чітко виражена бінарна структура повідомлення і лінійна послідовність його компонентів: спочатку тема *конференція відбудеться*, за нею йде рема *в наступному році*. У німецькому відповіднику такого чіткого поділу нема. В ньому рема *im nächsten Jahr* оточена з обох боків елементами тематичної групи *die Konferenz wird stattfinden*. Тут ілюструється і друга особливість, відзначена вище: в українському прикладі обидві комунікативні групи виступають як окремі компактні сегменти. В німецькому відповіднику тематична синтагма

виявляється розірваною на дві частини: Die Konferenz wird — stattfinden.

Ця особливість — дистантність окремих компонентів комунікативних груп — бере початок у такій типологічній характеристиці німецького синтаксису, як обмежений порядок розміщення членів речення. Останнє, в свою чергу, пояснюється твердим, чітко фіксованим місцем присудка як структурного центру німецького речення («рамкова конструкція»). Ця обставина не тільки обмежує можливості актуального виділення присудка в разі потреби порядком слів, а й впливає на ці можливості щодо інших членів речення, оскільки певні місця у його лінійній структурі виявляються постійно «закріплені» за присудком. Наприклад, якщо присудок виражений складною формою, то незмінна частина його стоятиме в кінці речення. В цьому випадку рема (якщо вона виражена не присудком, а скажімо, підметом, обставиною чи додатком), змушена переміститись з останнього місця на передостаннє, хоч з погляду комунікативної виразності останнє місце для неї більш бажане (див. с 209), пор.: Dieses Buch kaufte er *gestern*. Dieses Buch hat er *gestern* gekauft.

У другому прикладі незмінна частина присудка закриває рамкову конструкцію і тому розміщується після реми, порушуючи, таким чином, компактність тематичної групи. Тим самим логічне протиставлення обох комунікативних сегментів повідомлення виявляється дещо знівельованим. Ці особливості порядку слів у німецькому реченні обмежують можливості комунікативного членування його суто структурними засобами.

Недостатність, обмеженість порядку слів у цій функції виявляється особливо наочно в деяких стилістичних модифікаціях речення. Якщо в повідомленні має місце емпатичний наголос реми (наприклад, в емоційно забарвленій мові), то обидві мови виділяють її препозицією, пор.: *Den ganzen Tag* hat es geregnet.— *Цілий день* ішов дощ.

Традиційна послідовність комунікативних сегментів (тема — рема) тут порушена. Емоційність, особлива стилістична коннотація повідомлення підкреслена незвичною схемою його актуального членування (*Rh — Th*). Без допомоги інтонації правильно визначити комунікативні акценти у такій «повернутій на 180°» моделі набагато важче: традиційна схема *Th — Rh* виділила б як нове елементи hat es geregnet — *ішов дощ*. Лише інтонація вказує на те,

що підкреслюється тривалість цього явища (*цілий день*). У стилістично нейтральному реченні з комунікативною послідовністю *Th — Rh* порядок слів був би інший: Es hat *den ganzen Tag* geregnet.— Дощ ішов *цілий день*.

Деякі мовознавці підкреслюють, що в німецькій мові кінцева позиція у реченні також здебільшого рематична. Якщо ж рематичний компонент не може бути поставлений у кінцеву позицію, то таке речення нерідко модифікується стилістично. Так, наприклад, Е. Бенеш зазначає, що присудок як ядро реми у випадку вираження одним компонентом замінюється на двоскладну структуру з другим компонентом у кінці речення, наприклад, претерит >• перфект, актив > пасив, презенс > футур. Аналогічний ефект досягається вживанням відокремлюваного префікса в кінцевій позиції, заміною дієслівного присудка на іменний (verringerte sich > wurde geringer) та вживанням дієслівного заперечення.

Іншим способом виділення вербального члена речення є пропозиція його при емпатичному порядку слів: «Feig bin ich», flüsterte er (*B. Apitz*). Nicht vergessen sei die uneigennützigste Hilfe, die die Sowjetunion trotz eigener schwerer Verluste den Völkern Europas gewährte.

Емфазою можуть виділятися також інші члени речення, наприклад, підмет: Evelin ist es, die mir dieses Buch gegeben hat.

Надзвичайно дієвим засобом тема-рематичного членування повідомлення є порушення рамкової конструкції у німецькому реченні (die Rahmenbrechung), коли комунікативно центральний сегмент виноситься за «рамку» і тому звертає на себе увагу незвичним положенням у реченні: Ich habe gearbeitet *bis spät am Abend*. Die großen militärischen Erfolge der Sowjetunion sind untrennbar verbunden *mit ihrer Friedenspolitik*.

Ці мовні факти свідчать про те, що фіксований порядок слів у німецькій мові все ж досить відчутно може модифікуватись актуальним членуванням. Отже, структурний принцип побудови німецького речення у конкретному функціонуванні залежить від комунікативного принципу. З другого боку, безсумнівно є також те, що у цій функції порядок слів німецького речення значно поступається перед українським словопорядком, який у плані комунікативного оформлення речення виступає як справді універсальний засіб.

Артикль

Артикль заслуговує на особливу увагу в плані актуального членування передусім своїм значним функціональним навантаженням у комунікативній побудові речення, а також внаслідок того, що цей структурний засіб не має аналога в українській мові.

Артикль — *означений/неозначений*, відповідно *означений/нульовий* має в реченні виразний семіотичний підтекст. Крім вираження суто граматичних категорій, він покликаний служити сигналізатором актуальності певного поняття у загальному обсязі повідомлення. Означений артикль кваліфікує певне поняття як уже відоме для адресата повідомлення, тому його знаходимо здебільшого при іменниках у ядрі тематичної групи. Неактуальність цієї групи крім формального вираження означеним артиклем підкреслюється просодичними засобами: відносно рівною інтонацією, порівняно швидшим темпом мовлення, відсутністю смислових пауз.

Неозначений артикль вводить нове поняття, тобто ту частину інформації, заради якої й робиться саме повідомлення. Ця форма артикля є показником того, що саме тут для слухача починається щось незнайоме, нове і комунікативно важливе. Ось чому неозначений артикль здебільшого обслуговує рему, яка, крім того, актуалізується просодично: підвищенням сили голосу, подовженням наголошеного складу у ядрі групи, значущими паузами на межі між обома сегментами речення (див. с.204).

Наявність двох варіантів артикля у німецькій мові дає можливість компенсувати певною мірою обмеженість порядку слів. Порівняймо такі приклади: *Ein neuer Roman von NN ist in der Buchhandlung erschienen.* — Новий роман з'явився в книгарні.

Структурно однотипні речення у цих прикладах комунікативно неадекватні. У німецькому варіанті рему творить сполучення *ein neuer Roman von NN* (на це вказує неозначений артикль перед іменником *Roman*), в українському варіанті новим виступає обставинне уточнення *в книгарні* (рематична позиція в кінці речення). Для приведення німецького речення у комунікативну відповідність із українським слід зменшити актуальність підмета *Roman* означеним артиклем: *Der neue Roman von NN ist in der Buchhandlung erschienen.* І навпаки, український варіант може бути приведений у відповідність з німецьким за допомогою

переміщення рематичної групи у комунікативно найбільш наголошену в українському реченні кінцеву позицію: У книгарні з'явився *новий роман NN*.

З цього випливає тісна взаємозалежність між артиклем і порядком слів у плані актуального членування — взаємозалежність, яка особливо помічається на фоні зіставлення обох мов.

Наведемо ще кілька прикладів. Німецьке речення *einen Brief erhalten* має українським еквівалентом *Він одержав листа*. Щоправда, усне мовлення допускає аналогічний порядок компонентів речення і в українській мові (*Він листа одержав*), але український варіант звучатиме емпатично, незвично; більше, ніж у німецькій мові, буде підкреслений момент протиставлення (*листа, а не телеграму*). Заміна ж неозначеного артикля означеним негайно веде до перерозподілу комунікативних акцентів у реченні: *Er hat den Brief erhalten* = Листа він одержав. Порівняймо обидва варіанти (рема виділена курсивом):

Er hat einen Brief erhalten. Він одержав *листа*.

Er hat den Brief erhalten. Листа він *одержав*.

Комунікативну роль артикля слід особливо враховувати при перекладі речень з підметом на третьому місці, коли комунікативний контраст обох стандартних схем (*Th — Rh, Rh — Th*; див. с.203) стертий і лише артикль може служити «орієнтиром» у сегментуванні повідомлення на комунікативні групи *тема — рема*, пор.:

Diesen Auszug hat ein Student vorgestern übersetzt.

Diesen Auszug hat der Student vorgestern übersetzt.

На перший погляд, обидва речення перекладаються однаково: *Цей уривок студент переклав позавчора*. Розподіл комунікативних акцентів свідчить, однак, що такий переклад відповідатиме лише другому реченню. Перше речення слід перекласти з певним зміщенням інтонації і порядку слів: *Цей уривок переклав позавчора один студент*.

Можна припускати, що ця функція артикля розвинулася саме через обмеженість комунікативної ролі порядку слів у німецькій мові. У поданих вище прикладах два абсолютно відмінні комунікативні типи виражені в німецькій мові ідентичним порядком слів. Характерно, що останнє місце в них займає присудок (його незмінна частина), який в обох випадках не має особливого комунікативного навантаження, в той час як в українській мові структурний

фактор використовується повною мірою (в обох випадках останнє місце зайняте комунікативно центральним компонентом речення).

Категорія дієслівного стану

Серед інших засобів актуального членування речення станові конструкції відіграють підпорядковану роль. Обмеженість їх у цій функції пояснюється залежністю станового вираження дії від таких факторів, як характер суб'єктно-об'єктних відносин, експліцитність вираження агенса і пацієнса, жанр твору, індивідуальна манера автора та ін. Вже з цього випливає, що для комунікативного членування станова структура присудка може бути релевантною тільки в поєднанні з іншими засобами актуального членування.

Найбільш ефективними станові трансформації виявляються у тих випадках, коли тема-рематичний поділ повідомлення двозначний. Наприклад, при емпатичному порядку слів з прямим додатком у тематичній позиції комунікативна схема речення виражена нечітко: *Paul hat Georg besucht*.

Актуальне членування такого речення утруднене тим, що тут можливі два варіанти. Можна перекласти таке речення, як *Пауль відвідав Георга* (*Paul hat besucht*— тема, *Georg*— рема), однак не виключається також інвертована схема *Georg відвідав Пауля* (емпатичний варіант, в якому *Georg hat besucht* виступає в тематичній позиції, а *Paul* творить рему).

Двозначність комунікативного осмислення у такому реченні можна виключити становими видозмінами присудка. Речення подаємо у пасивній формі з традиційною, типовою послідовністю комунікативних сегментів *тема*—*рема*. В цьому випадку стилістично нейтральний варіант виглядатиме так: *Georg ist von Paul besucht worden*.— Георга відвідав *Пауль*.

Емпатичний варіант попереднього речення при пасивній трансформації матиме вигляд: *Paul ist von Georg besucht worden*.— Пауля відвідав *Georg*.

Крім станових перетворень, комунікативна двозначність такого типу елімінується також оформленням додатка означеним артиклем. Тоді стилістично нейтральне речення виглядатиме, як *Paul hat den Georg besucht* в той час, як

емпатичний варіант матиме дещо ненормативний, точніше, незвичний вигляд: *Den Paul hat Georg besucht*.

З розглянутих прикладів випливають ще такі два висновки. По-перше, тут наочно видно, наскільки неоднозначною може бути та чи інша синтаксична структура в логіко-комунікативному плані. По-друге, український переклад свідчить про обмеженість станових трансформацій як засобу комунікативного оформлення повідомлення в українській мові. Якщо в німецькій мові більша поширеність пасивних форм значною мірою зумовлена тим, що підмет і прямиий додаток речення можуть бути морфологічно недиференційовані (форми називного і знахідного відмінка ідентичні) і станові трансформації виступають як засіб розподілу комунікативних акцентів повідомлення, то в українській мові, де граматична омонімія спостерігається набагато рідше, необхідність у навантажених категорії дієслівного стану цією специфічною функцією виникає порівняно нечасто. Присудок тут здебільшого залишається у формі активного стану; тема-рематичні сегменти визначаються більш універсальними засобами— порядком слів (в обох варіантах нашого перекладу рематична група ставилася на кінець речення— комунікативно найважливішу в українському реченні позицію) та флексією— морфологічним оформленням пацієнса (тема) знахідним відмінком, агенса (рема)— називним відмінком. Тут виявляються більші можливості мов із синтетичною морфологією для вираження граматичних взаємозв'язків.

Станові трансформації при актуальному членуванні не виключені й в українській мові. В цьому випадку іменна частина рематичної групи оформляється орудним відмінком (універсальний відмінок для вираження агентивних відносин), тема залишається у називному відмінку, пор.: *Das Diktat wird von Peter geschrieben*.— Диктант пишеться Петром.

Однак цей засіб, повторюємо, в українській мові не належить до продуктивних і замінюється іншими, які більш відповідають морфологічній структурі української мови.

Модальні частки

Більш гнучким засобом комунікативного протиставлення *тема*: *рема* залишаються лексичні одиниці модального змісту, які актуалізують елемент нового у повідомленні шляхом підкреслено емоціональної оцінки цієї інформа-

ції. Здебільшого це слова з підкреслюючим або обмежуючим змістом (sowie, auch — також, sogar, selbst — навіть, nur, bloß — лише, тільки та ін.). Засоби такого роду є в обох мовах і вибрати відповідний еквівалент при перекладі, як правило, буває неважко, пор.:

Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, wer täglich sie erobern muß (7. W. Goethe).— *Тільки той його (щастя — Авт.) зазнає, хто в бою за нього б'ється* (переклад Б. Грінченка).

Selbst jetzt muß ich noch schwer arbeiten (A. Seghers).— *Навіть тепер я змушена працювати з ранку до вечора* (переклад П. Факторовича).

Gerade das aber war es, was Bochow am stärksten beunruhigte (B. Apitz).— *Але саме це й непокоїло Бохова найдуже* (переклад Н. Андріанової).

Noch lange saß er auf dieser sonnigen Bank im Grünen (B. Apitz).— *Він ще довго сидів на залитій сонцем лаві у сквері* (переклад Н. Андріанової).

Ausgerechnet in diesem Augenblick wurden alle Fenster hell (A. Seghers).— *Саме в цю мить спалахнуло світло у вікнах* (переклад П. Факторовича).

Аналогічну роль у плані розподілу комунікативних акцентів відіграють заперечні займенники kein, keiner, niemand: *Niemand widersprach ihm* (B. Apitz).— *Ніхто йому не заперечував* (переклад Н. Андріанової). *Für mich war es jedenfalls keine Wonne* (A. Seghers).— *У всякому разі я не був у захопленні* (переклад Ю. Михайлюка).

Актуальне членування у діалозі

Найвиразніше актуальне членування оформлене у діалозі. Річ у тім, що діалог завдяки ситуації дає можливість обійтись без багатьох компонентів висловлення, які в інших випадках були б необхідні. Інформація тут подається здебільшого лаконічно, «ущільнено», із значною економією мовних засобів. Репліка-відповідь часто містить лише новум — ту частину інформації, яка вимагалася у попередній репліці (питальне речення). Тому можна сказати, що вісью діалога виступає кореляція (співвіднесеність) рематичних компонентів питання і відповіді.

Бінарна структура діалога (питання — відповідь), як правило, асиметрична у плані тема-рематичного наванта-

ження. Речення-питання здебільшого містить у собі обидва компоненти актуального членування; репліка-відповідь може містити лише рематичну частину повідомлення. Порівняймо два можливі варіанти відповіді на одне питання:

— „ „ „ — Ми були вчора на екскурсії в Каневі.
Де Ви були вчора? — На екскурсії в Каневі.

Другий варіант частіший в експресивному, емоційно насиченому стилі, де принцип економії мовних засобів «спрацьовує» більшою мірою, ніж у спокійній, емоційно врівноваженій розмові. Найбільш відчутно цей принцип виявляється в однослівних (неповних) питальних реченнях з питальним словом:

«Klein», sagte Franz, «von weitem wie ein Junge. Warum?» (A. Seghers) та в однослівних стверджувально-заперечних реченнях, де частки *Tak* чи *Hi* виступають комунікативними відповідниками реми, вираженої присудком питального речення.

Як показав порівняльний аналіз, в обох мовах діалогічні структури з опущеною тематичною частиною чисельно поступаються перед повними, лексично завершеними побудовами. Існує також певна різниця у ступені еліптичності компонентів фрази. В рематичній позиції може виступати будь-який член речення, однак найчастіше вона зайнята обставиною або прямим додатком:

- Na, er wird doch mal heimkommen?
- Keine Ahnung (A. Seghers).
- А на котру годину завтра має приїхати комісія?
- На десятю рано (/ . Франко).

Порівняно часто в обох мовах опускається в діалозі вербальна частина повідомлення, особливо у випадку вираження присудка дієсловом загальної семантики (значення існування, буття) з обставинним уточненням у часі чи просторі.

- Auch uns vielleicht fragt die Polizei.
- Uns die Polizei? (A. Seghers)
- Ну, де ж той олівець?
- Та в торбі (I. Франко).

Здебільшого підмет входить при цьому до складу теми, і тому випускається також.

Рематична частина репліки-відповіді виступає як комунікативний відповідник рематичної групи речення-питання і цілком визначається останньою, пор.:

- Знайшов? Де? Коли?
- Вчора, перед школою, на снігу (7. Франко).

- Gefunden? Wo? Wann?
- Gestern vor der Schule, im Schnee.

Тематична група підмет-присудок-додаток Ich habe es gefunden — Я його (оливець) знайшов у реченні-відповіді випущена, бо вона очевидна з попереднього тексту.

Спостерігається розбіжність в обох мовах у структурному вираженні рематичної частини повідомлення. У випадку вираження реми перехідним дієсловом німецька мова зберігає при цьому прямий додаток; в українській мові можлива ізольована позиція дієслова:

- Sag's! (В. Apitz).
- Кажи! (переклад Н. Андріанової)

Так само зберігається в цих випадках при присудковій підмет, що в українській мові не обов'язкове, пор.:

- «Weiß ich», nickte Schupp (В. Apitz).
- Знаю,— кивнув Шюпп (переклад Н. Андріанової)
- А видиш! Ну, що, будеш платити?
- Буду! (Г. Франко)
- Siehst du, wirst du jetzt zahlen?
- Ich werde zahlen.

В попередньому розділі (див. с. 168) зазначалося, що тут вирішальну роль відіграє двоскладне вираження структури німецького речення — тенденція, яка на українському ґрунті не набула універсальності і категоричності.

Зрештою, можливі випадки зворотного характеру, коли німецькі речення з еліпсом підмета перекладаються на українську мову синтаксично розгорнутими.

— Ich habe Höfel allein gelassen.,-Hätte mich seiner und des Kindes sofort annehmen müssen. Hab's nicht gemacht (В. Apitz)

— Я залишив Гефеля самого. Я повинен був сам подбати про нього і дитину. Але я не зробив цього (переклад Н. Андріанової).

З викладеного вище випливає, що в діалозі особливо чітко виявляється різна комунікативна значущість окремих компонентів повідомлення і тому їх тема-рематична функція проступає особливо виразно і рельєфно. Показово, що крім розглянутих вище засобів актуального членування (див. С.203—214) тут широко застосовується ще один — синтаксична парцеляція, виділення функціонально важливіших сегментів повідомлення за рахунок елімінування (випущення) інших сегментів, які в конкретному ситуативному контексті діалогу виявляються комунікативно менш важливими або зайвими.

Синтагматичний поділ синтаксичних побудов, складніших за елементарне речення, становить значні труднощі і тому на сьогодні розроблений недостатньо. Встановлене, однак, що різні типи синтаксичного зв'язку окремих компонентів у рамках складного речення виявляють неоднаковий вплив на його актуальне членування. Крім того, певну роль тут відіграють лексико-граматичні особливості складових частин такого речення, характер їх взаєморозміщення, а також загальне інтонаційне оформлення висловлювання.

У складносурядному реченні його компоненти граматично однорідні. Тому актуальне сегментування в них провадиться за критеріями, чинними для простого речення. Кожна з складових частин такого утворення становить біном тема •— рема, отже, ділиться на комунікативно нерівнозначні сегменти. В поданих нижче прикладах рематична частина виділена курсивом: *Er wurde vielleicht nie richtig betrunken, aber schon nach dem dritten Gläschen war er in Haltung und Sprache ganz leicht verändert* (A. Seghers). — Він, мабуть, ніколи не п'янів по-справжньому, але вже після третьої чарки його мова і вся поведінка трохи змінялися (переклад П. Факторовича).

Аналогічно членуються безсполучникові складні речення: *Reineboth lachte, er fühlte sich nicht beleidigt* (В. Apitz). — Рейнебот зареготав, він зовсім не образився (переклад Н. Андріанової).

Комунікативна структура складнопідрядного речення набагато складніша. Тут домінує підрядний синтаксичний зв'язок, і граматичний тип такого складного речення визначається характером цього зв'язку, тобто типом підпорядкування одного речення (синтаксично залежного) іншому, синтаксично провідному.

Складнопідрядне речення залежно від цього може становити або сукупність кількох комунікативних одиниць, що інтегруються в єдине ціле інтонаційно, або одну таку одиницю, ускладнену синтаксично. В першому випадку спостерігаємо певний паралелізм у членуванні окремих складників і свого роду комунікативну сурядність їх, в другому випадку маємо справу з «глибинним» членуванням — в межах однієї комунікативної схеми виділяємо ще схему 2-го порядку, в межах цієї — схему 3-го порядку і т. ін.

Між синтаксичними типами підрядних речень і характером комунікативного оформлення їх нема прямої відповідності: один розряд підрядних речень може допускати різні варіанти комунікативного осмислення, так само як останні можуть знаходити реалізацію в різних синтаксичних типах підрядного зв'язку.

Найпоширеніший розряд — підрядне додаткове — порівняно однозначний у плані комунікативної перспективи: *Er schwor Krämer, daß das Kind neben ihm gelegen habe* (B. Apitz).— Він клявся Кремеру, що дитя лежало біля нього (переклад Н. Андріанової).

Головна частина речення поділяється на два сегменти, з яких другий — рема *schwor* — клявся знаходить дальше уточнення і розгортання у підрядному реченні. Це останнє, в свою чергу, можна сегментувати на більш актуальну інформацію *neben ihm* — біля нього та менш актуальну *das Kind habe gelegen* — дитя лежало. Отже, маємо дві однотипні схеми *Th — Rh*, які, однак, не лежать на одному рівні у загальному контексті повідомлення. Комунікативний біном *Th — Rh* *das Kind habe gelegen* — *neben ihm* у синтаксично залежному комплексі можна кваліфікувати як результат актуального членування другого порядку.

Складне речення з підрядним означальним виявляє таку ж двопланову комунікативну структуру: *Aus seiner Taschenlampe, die zu benutzen ihm als Lagerältesten gestattet war, nahm er die Batterie heraus* (B. Apitz).— Він витяг батарейку із кишенькового ліхтарика, яким йому дозволялося користуватися, як старості табору (переклад Н. Андріанової). Межа між темою і ремою цілої синтаксичної побудови проходить перед словом *nahm*. Тема повідомлення ускладнена підрядним означальним реченням *die zu benutzen ...*, в якому, в свою чергу, можна виділити комунікативно нерівноцінні сегменти: тему *die ihm als Lagerältesten* та рему *zu benutzen gestattet war*.

Підрядне означальне речення може доповнювати також рему цілого повідомлення: *Da riß man das Beste aus, was im Lande wuchs* (A. Seghers).— 3 землі виривають найкраще, що росте на ній (переклад П. Факторовича).

Актуальне членування другого порядку поділяє підкреслену синтагму (рему цілого повідомлення) на тематичну частину *das Beste, was ...* — найкраще, що та рему (можна сказати: рему 2-го порядку) *im Lande wuchs* — росте на

ній, яка крім структурного виділення кінцевою позицією наголошується також інтонаційно.

Отже, комунікативні схеми розглянутих підрядних речень входять до складу більшого комплексу, поширюючи один з компонентів його актуального членування. «Точкою дотику» обох комунікативних структур є сполучник або сполучне слово, які конкретно «прив'язують» схему 2-го порядку до певного елемента схеми 1-го порядку.

Обставинні підрядні речення в плані актуального членування неоднорідні. Більшість з них не має певної комунікативної «спеціалізації». Так, підрядні речення часу та місця можуть займати як тематичну, так і рематичну позицію:

Er steht mit dem Gesicht zur Ebene, dahin, wo der Main in den Rhein fließt (A. Seghers).

Bochow war nicht minder ratlos, als ihn Krämer im Block aufsuchte (B. Apitz).

All die Burschen und Mädels da draußen, wenn sie einmal die Hitlerjugend durchlaufen hatten ..., glichen den Kindern der Sage, die von Tieren aufgezogen werden, bis sie die eigene Mutter zerreißen (A. Seghers).

Можна, однак, констатувати окремі закономірності. Так, підрядні речення часу з сполучниками *bevor*, *bis* здебільшого «рематичні». Див. попередній приклад або ще такий: *Ich kann warten, bis ich daheim bin* (A. Seghers.)

Сполучник *während* не визначає якоїсь певної спеціалізації в плані актуального членування. Підрядні речення часу з цим сполучником найменш залежні від головного речення, що позначається і на автономності їхньої комунікативної схеми: *Er sprach jetzt nicht mehr, während die Nacht unendlich langsam dahinging* (A. Seghers).

В синтаксичних комплексах з підрядним реченням причини обидві складові частини також виявляють комунікативну автономність. Справді, і головне, і підрядне речення у прикладі нижче мають свої схеми актуального членування, аналогічні в своїх головних рисах (інтонаційне оформлення, порядок взаєморозміщення компонентів). Те саме стосується підрядних речень мети:

Sie war zusammengefahren, weil ihr etwas einfiel (A. Seghers).— Вона затремтіла не від страху, а тому, що згадала про щось (переклад П. Факторована).

*Laßt das Licht des Friedens scheinen,
Daß nie eine Mutter mehr
Ihren Sohn beweint* (J. Becher).

Звертає на себе, однак, увагу більше тяжіння одиниць цього розряду до рематичної частини головного речення, яку вони пояснюють або доповнюють.

Підрядні речення способу дії також тяжіють до реми головного речення, тому що вони характеризують обставини дії, вираженої присудком останнього, а присудок, як вже зазначалося, частіше стоїть у рематичній позиції: *Zillich stierte vor sich hin, wobei er sich Brot in den Mund stopfte (A. Seghers)*.— Цілліх *дивився просто перед себе, набуваючи рот хлібом*. Комуникативний зв'язок такого підрядного речення з ремою головного особливо наочний в українському відповіднику, де дієприслівниковий зворот без вираженого лексично підмета особливо явно тяжіє до присудка головного речення.

Яскраво виражені комуникативні акценти у порівняльних підрядних реченнях; очевидно, тому, що вони легко інтегруються у семантичну структуру синтаксичного цілого як розгорнуте доповнення до обставини або означення: *Die Au erweiterte sich, er war an der Mainmündung viel eher, als er gedacht hatte (A. Seghers)*. Рематична частина *viel eher als er gedacht hatte* допускає синтаксичний поділ на підрядне речення та його корелят у головному і даліше комуникативне членування у межах підрядної частини (тема *er*, рема *gedacht hatte*).

Дуже виразно ці закономірності простежуються у так званих нереальних порівняльних реченнях із сполучниками *als wenn*, *als ob*, *als*: *Sie ging mit einem Gesichtsausdruck, als ob man durch all das Gerede das Wichtigste vergessen hatte (A. Seghers)*.— Вона повернулася до ліжка Беллоні з *таким виразом на обличчі, наче за дрібницями забула про головне (переклад П. Факторовича)*.

Комплекси з підрядним умовним менш розчленовані у логіко-комуникативному плані. Здебільшого підрядне речення тут можна кваліфікувати як тематичну частину з можливим в його межах актуальним членуванням 2-го порядку: *Falls E111 wirklich kommt, muß sie jetzt kommen (A. Seghers)*.— Якщо Еллі *справді* хоче прийти, то вже *саме час (переклад П. Факторовича)*.

Інші види підрядних речень виявляють такі ж закономірності. Вони можуть виступати як тематичною, так і рематичною частиною загального синтаксичного комплексу. Можливі випадки подвійного осмислення їх у комуникативному плані. Подвійні варіанти допускають також деякі з розглянутих нами прикладів. Все залежить, як уже під-

креслювалося вище, від характеру синтаксичного зв'язку компонентів складного речення, їхнього лексичного змісту, лінійної послідовності взаєморозміщення, особливостей інтонаційного оформлення висловлювання.

У випадках двозначної інтерпретації складних синтаксичних комплексів, де названі критерії виявляються не-ефективними, вирішальне значення в актуальному членуванні має ширший контекст.

Матеріал попереднього аналізу свідчить про те, що існує певна відповідність між логіко-комуникативними та граматичними категоріями лінгвістичного аналізу. В цьому плані можна говорити про взаємозв'язок і паралельність окремих операцій синтаксичного й актуального членування речення як основної комуникативної одиниці. Відмінність між ними полягає в різному функціональному призначенні цих двох аспектів аналізу.

Якщо синтаксичне членування стосується граматичної структури повідомлення в її, так би мовити, «абстрактному» вигляді, то актуальне членування враховує практичну, конкретну реалізацію цього повідомлення у певному акті мовлення, де конкретні потреби комунікації трансформують дану граматичну модель у різні комуникативні видозміни. Так, наприклад, одній граматичній структурі типу *Ми відвідали старшу сестру* відповідають декілька комуникативних варіантів: *Ми відвідали старшу сестру*, *Ми відвідали старшу сестру*, *Ми відвідали старшу сестру*.

Діалектичність і відсутність прямолінійних аналогій в обох аспектах проведеного аналізу речення диктують також певну методику розгляду їх у плані зіставлення німецької та української мов. Головне тут — виділити ті закономірності в обох мовах, які дають змогу вживати паралельні мовні засоби, а також (що не менш важливо) встановити природу розходжень і шляхи подолання їх для досягнення адекватного перекладу специфічними засобами кожної мови.

Ми бачили, що особливо важливим у цьому плані є правильне інтонування речень в обох мовах, де констатуємо значні розбіжності у комуникативному членуванні повідомлення на тематичну і рематичну групи. Далі слід назвати порядок слів, який в українській мові виявляється набагато універсальнішим засобом комуникативного оформлення речення, ніж у німецькій мові. Отже, завдання полягає у визначенні тих моментів, коли порядок слів

в українській мові бере на себе функції інших засобів актуального членування німецького речення (див. с.210), і встановленні стилістичних можливостей цих засобів при перекладі з однієї мови на другу.

Інші розглянуті фактори актуального членування менш універсальні, більш специфічні, а тому потребують також вдумливого аналізу у зіставному плані. Важливим тут є питання про взаємодію цих факторів (інтонація — • порядок слів, порядок слів — артикль, лексичні засоби — інтонація та ін.). Окреме місце займає артикль — з огляду на свою специфічність (відсутність цієї морфологічної категорії в українській мові) та широке коло його граматико-комунікативних функцій у німецькій мові.

Значний інтерес становить також аналіз відмінностей у засобах синтаксичного й актуального членування простого речення (зокрема його неповного варіанта у діалозі), як і відмінностей цього плану у синтаксично ускладнених побудовах (складносурядне та складнопідрядне речення).

Категорія актуального членування належить до найскладніших у вивченні іноземної мови. Практично вона охоплює всі аспекти перекладу і тому встановлення найголовніших відповідностей, як і розбіжностей обох мов у цьому розрізі, має особливе значення і повинне посісти належне місце в порівняльному аналізі їх. Не меншу роль їй слід відводити і в суто методичному плані — при вивченні німецької мови як іноземної. Ряд мовознавців (найбільш настійно Е. Бенеш) підкреслюють необхідність врахування закономірностей комунікативного аспекту при вивченні синтаксису іноземної мови, оскільки саме ці останні, як правило, пояснюють ті відхилення від правил, які подаються у нормативних граматиках, але залишаються там для читача невмотивованими. Це дає підстави сподіватися, що в міру розроблення проблеми актуального членування речення, уточнення її термінологічного апарату (основні категорії і операції аналізу), визначення співвідношення між граматичним і комунікативним аналізами останній посідатиме дедалі важливіше місце серед різних аспектів викладання іноземних мов.

ІХ. ПОРЯДОК РОЗТАШУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЧЕННЯ

Однією з основних характеристик речення є послідовний (в просторі та часі) порядок розміщення його елементів. Ця універсальна ознака речення, а також закономірності поступового лінійного розкриття речення в окремих мовах є однією з центральних проблем опису будови речення. Можна вважати, що результати численних досліджень порядку слів в окремих мовах створили необхідну базу для зіставлення порядку слів двох або більше мов.

Проте до цього часу залишається ще багато питань, які не мають однозначного вирішення. Назвемо два, на наш погляд, основні:

1. Співвідношення універсального та ідеоетнічного: загальні закономірності та закономірності окремих мов. З цього випливає похідне питання: чи існують мови з так званим вільним порядком слів і що розуміти під твердим та вільним порядком слів?

2. Не розв'язане змістовно і термінологічно питання, позиції яких саме сегментів речення є релевантними для його структури. Інакше кажучи, не з'ясовано, які лінійні одиниці речення мають певний порядок розташування.

Відповідь на ці питання має бути передумовою для порівняння порядку елементів речення двох мов, зокрема німецької та української.

Не ставлячи за мету остаточно вирішити їх в рамках цієї праці, виходимо з таких міркувань:

1. Універсальними для всіх мов є закони логіки, які зумовлюють основу будови речення будь-якої мови. Логічні відношення мають лінійний характер: один член (предмет) відношення передує, другий іде за першим. Взаємозв'язок між розташуванням членів логічного відношення та розташуванням мовних елементів речення є універсальним для всіх мов. Тому «нормальним» («логічним», «звичайним», «стабілізованим») порядком слів як у німецькій, так і в українській мові є такий, який відповідає порядку членів у логічному відношенні:

Die Mutter spricht mit dem Kind. — Мати розмовляє з дитиною.

Das Kind schläft. — Дитина спить.

2. Універсальними для всіх мов є семантичні єдності в реченні, які не можуть бути розірвані й елементи яких не підлягають будь-яким вільним переміщенням. У наведеному вище реченні слова *mit dem Kind* з *дитиною* становлять семантичну єдність і не можуть бути розміщені дистантно: *Mit die Mutter spricht dem Kind.* — 3 розмовляє мати дитиною. Семантичну єдність становлять не тільки сполучення повнозначного та службового слова, а й сполучення двох (або більше) повнозначних слів: *Ein Stück Brot lag auf dem Tisch.* — Шматок хліба лежав на столі. Пор.: *Ein Stück lag auf dem Tisch Brot.* — Шматок лежав на столі хліба.

Ці універсальні закономірності, зумовлені логікою та змістом, дають підставу твердити, що не може бути мов із зовсім вільним порядком слів. Тому загальновизнане положення про те, що в українській або в російській мові порядок слів відносно вільний на відміну від німецької, де перехрещуються принципи вільного та твердого розташування слів, можна вважати правильним тільки з певними застереженнями. Доцільно, на наш погляд, було б розрізнати: 1) універсальні, загальні логіко-семантичні фактори, які зумовлюють постійні принципи розташування слів; зважаючи на них, слід визнати, що всі мови, тією чи іншою мірою, мають певні тверді закони лінійного розміщення елементів речення; 2) окремі ідеотнічні закономірності, які зумовлюють особливості тієї чи іншої мови; з цього погляду можна розрізнати мови з вільним, частково-твердим, твердим і т. ін. порядком слів.

Отже, порівнюючи німецьке та українське речення, слід з'ясувати: а) що є спільного в німецькій та українській мові, щодо порядку слів; б) що з цих спільних особливостей зумовлене, а що не зумовлене загальними логіко-семантичними причинами; в) в чому полягають відмінності цих мов; які індивідуальні закономірності притаманні • тільки німецькій або тільки українській мові.

Загальновизнано, що термін «порядок слів» не відповідає суті явища, адже йдеться не про порядок окремих • слів. Тому поряд з цим традиційним терміном існує багато інших: «порядок членів речення» (*Satzgüedfolge*, *Gliedfolge*), «порядок розміщення елементів» (*рос.* «порядок следования элементов»), «порядок розташування елементів

синтагм» і «порядок розташування синтагм». Але справа тут не в термінологічній синонімії; велика кількість термінів пояснюється відсутністю єдиного погляду на організацію речення.

Як відомо, речення можна членувати на різні сегменти — слова, члени речення, безпосередні складники (БС), синтагми.

Сегментація на слова не може бути релевантною для визначення порядку сегментів, тому що виникає ряд проблем, пов'язаних з визначенням поняття слова, без вирішення яких не можна встановити межі між словами (артиклі, відокремлені елементи німецького дієслова, прийменники та ін.), а також між словом і більш складними сегментами речення.

Сегментація на члени речення могла б бути основою під час розгляду послідовності елементів речення, але проти цього говорить той факт, що для організації речення має значення не тільки місце слів та словосполучень, що є членами речення, а й місце окремих слів, які не є членами речення (заперечення, сполучники, прийменники, зворотний займенник тощо).

Сегментація на безпосередні складники не може бути покладена в основу, тому що не ясно, яка глибина членування є релевантною для розміщення окремих складників. Перший рівень членування (група іменника та група дієслова) є занадто загальним, а останній рівень—членування на словоформи, з одного боку, збігається з членуванням на слова, а з другого — не може лягти в основу, тому що одна словоформа може складатися з двох слів (з тобою, *mit dir*, *habe gelesen*).

Теорія членування речення на синтагми, здається, найбільш відповідає суті явища. Але порівняння порядку елементів речень двох мов на основі синтагматичного членування ускладнюється тим, що передбачає розгляд двох явищ — розташування елементів у синтагмі та розташування синтагм у реченні. Це незручно також для опису порядку елементів німецького речення. Крім того, тут не враховуються окремі деталі, важливі для порівняння структури німецького та українського речень (місце заперечення, місце займенників, місце сполучників та ін.).

Не ставлячи перед собою завдані я вирішити це складне питання, ми при порівнянні українського та німецького речень розглядаємо «порядок розташування елементів речення», розрізняючи такі його види: а) місце дієслова

(фінітної та інфінітної форм), яке вважається центром речення^х; б) порядок розташування членів речення першого ступеня, тобто тих, які безпосередньо залежать від дієслова (підмет, додаток, обставина);

в) порядок розташування членів речення другого ступеня, тобто тих, які не залежать безпосередньо від дієслова (означення, обставини); г) місце слів, які не є членами речення (частки, заперечення, сполучники, прийменники).

При порівнянні розташування елементів українського та німецького речення взято до уваги два аспекти речення: номінативний та комунікативний.

Речення як номінативна одиниця характеризується структурними та семантичними ознаками, тобто має план вираження і план змісту. Як комунікативна одиниця воно характеризується, крім того, комунікативними ознаками. Отже, розташування елементів у реченні може бути мотивоване структурними, семантичними, комунікативними факторами.

СТРУКТУРНО МОТИВОВАНІ ПОЗИЦІЇ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЧЕННЯ

Під структурною вмотивованістю ми розуміємо суворо фіксовані позиції елементів речення, які становлять обов'язкову систему ознак мови та організують речення структурно. Ці позиції не пояснюються ані семантичними, ані комунікативними причинами.

Німецьке речення характеризується тим, що порядок його елементів чітко організовує його структурно. Дві системні ознаки притаманні німецькому реченню: 1) Як відомо, фіксоване місце фінітної форми дієслова є однією з основних характеристик німецького речення. 2) Місце інфінітної форми дієслова також є фіксованим, що пов'язане із законом «рамкової конструкції».

Місце особової форми дієслова

Вважається, що на відміну від німецького речення місце дієслова в українському реченні зовсім вільне, якщо воно не визначається семантичними причинами. Порівняймо місце дієслова в різних видах простого речення.

і Унікаємо тут поняття «присудок», тому що релевантним є і розташування окремих його частин — вербальних і невербальних.

ПРОСТЕ РОЗПОВІДНЕ РЕЧЕННЯ

У простому розповідному реченні особова форма дієслова посідає постійне друге місце після одного члена речення першого ступеня. Частина речення, яка містить цей перший член, тобто частина речення перед дієсловом (Vorfeld), може варіюватися від одного слова (займенник, іменник, прислівник) до цілого підрядного речення, яке вважається одним членом речення. Між цими крайніми випадками перебувають словосполучення будь-якого обсягу: прийменниковий зворот, інфінітивний зворот, партиципальна група.

На відміну від німецького речення частина речення перед дієсловом в українській мові може включати два або більше членів речення першого ступеня, пор.:
Sie ¹ *haftte* diese ² schwarzen Herren ³ aufs bitterlichste
(*Th. Mann*). — Вона палко *ненавиділа* тих добродіїв у чор-

них сутанах. Die Mutter ¹ *sprang* sofort ² *auf*, wenn er ³ hustete ...
... (*H. Böll*). — Як тільки він починав кашляти, мати

швидко *вставала*...

Проте зовсім вільним місце дієслова в українському реченні вважати не можна. Дієслово може стояти на другому місці тільки після підмета. Якщо ж перше місце зайняте іншим членом речення, то дієслово прагне зайняти третє місце після підмета, пор.:

Eilfertig und erhitzt von der Arbeit und Freude, *lief* sie die flachen Stufen hinunter ... (*Th. Mann*). — Жвава і розпалена від роботи, сяючи з радості, Тоні *збігла* пологими східцями вниз ...

Am nächsten Morgen, am Morgen des vorletzten Schultages vor den Weihnachtsferien, *fand* Rudi Hagedorn einen siebenfach versiegelten Umschlag unter dem Klappdeckel seines Platzes (*M. W. Schulz*). Наступного ранку, в передостанній день перед різдвяними канікулами, Руді Гагедорн *знайшов* під кришкою своєї парти запечатаний сімома сургучними печатками довгастий конверт.

Jetzt aber, ... *lag* auf seinem Gesicht eine starke, einfache Lebensfreude (*A. Seghers*). — Але зараз ... обличчя його *сяяло* широю радістю.

Слід підкреслити, що німецька мова дуже послідовна щодо твердого місця дієслова. Друге місце дієслова

в розповідному реченні винятків немає. Проте в українській мові, де можна накреслити лише певні тенденції, які, однак, не є нормою системи, кожне тверде правило сприймається як виняток. Таким системним правилом в українській мові є передумання дієслова іменнику (підмету) після прямої мови:

«Halt den Mund, Bengel», — *zischte* Mutter Frieda (W. Bredel). — «Замовкни, грубіян!» — *shununt* мати.

«Na, also, da ist er ja», — *tönte* es Walter entgegen (W. Bredel). — «Ну, ось і він!» — *viuguknu* обидві тітки. Пермутація (переміщення) в цих реченнях спричинюється до порушення системної норми українського речення:

«Замовкни, грубіян!» — мати шипить.

«Ну, ось і він!» — обидві тітки вигукнули.

Передумання німецького дієслова вмотивоване тим, що пряма мова вважається одним членом речення і займає, таким чином, тільки одну позицію, внаслідок чого дієслово стоїть, як завжди, на другому місці. В українській мові це фіксоване місце дієслова є винятком. Крім того, це правило чинне в українській мові лише для випадків, коли пряма мова стоїть перед словами, що її вводять, в той час як для німецької мови друге місце дієслова постійне, пор.: Mit kreischender Altmännerstimme *prophezeite* er: «Wenn ihr denkt, Krieg und Kriegesgeschrei wären vorbei...» (M. W. Schulz). — Різким, скрипучим старечим голосом *vin višuvav*: «Думаєте, війні й сльозам вже кінець?»

ПИТАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ

Питальні речення без питального слова характеризуються в німецькій мові першим місцем дієслова. Українська мова уникає розташування дієслова на першому місці:

Meinst du, sie hätten ihn zurückgelassen nach Weisenau? (A. Seghers). — Ти гадаєш, його пропустили у Вайзену?

Hast du die Zeitung gelesen? Schamlos, diese Verdrehung! (W. Bredel). — Ти читав газету? Ганьба, як усе перекручено! Переміщення в цих реченнях не спричиняється до повної пеграматичності їх, але змінює відтінок значення речення:

Гадаєш ти, його пропустили у Вайзену? ¹

¹ Перенесення німецького порядку слів в український переклад — типова помилка українців, що вивчають німецьку мову.

Читав ти газету? Ганьба, як усе перекручено!

Навіть коли підмет не може стояти на першому місці з причин структурних (наприклад, у безособових реченнях) або комунікативних, в українській мові дієслово відсувається з першого місця питальними частками (*gedeckte Anfangsstellung*) *хіба, чи, невже*, пор.:

Kann ich mich darauf verlassen? (Th. Mann). — А *чи* можна на нього покластися?

Hätte er ohne Peter die ersten Wochen und Monate in der Fabrik ausgehalten? (W. Bredel). — *Чи* витримав би він перші тижні та місяці на заводі, якби не було Петера?

Перше місце дієслова в українському питальному реченні може мотивуватися умовами організації тексту, наприклад, еліпсом підмета: *Fahren* wir aufs Land? Поїдемо в село?

Речення з питальним словом, як відомо, підлягають тим же правилам розташування елементів, що й розповідні речення, тобто в німецькому реченні на другому місці після питального слова стоїть дієслово, а в українській мові воно переміщується на третє місце: *Wie sch sagte* Dr. Fussier immer? (M. W. Schulz). — Якколись/о-*biv* *говорити* доктор Фюслер?

Це особливо стосується випадків, коли підмет у реченні виражено особовим займенником: *Warum bist* du nicht zu der Lea gegangen? (M. W. Schutz). — Чому ти *не пішла* до тієї Леа? Пор.: Чому не пішла ти до тієї Леа?

І, навпаки, якщо питальне слово є підметом, дієслово в українському реченні стоїть на другому місці: *Wer lägt* den Löwen? *Wer schlägt* den Riesen? — Хто *здолає* лева? Хто *здолає* велета? Пор.: Хто лева здолає? Хто велета здолає?

РЕЧЕННЯ СПОНУКАЛЬНІ ТА ОКЛИЧНІ

Речення спонукальні виявляють ідентичність в німецькій і українській мові щодо порядку розташування дієслова. Це пояснюється, очевидно, структурною ідентичністю цих речень, а саме їх одночленністю, пор.: *Leg* mir doch meinen Sommeranzug *raus!* (W. Bredel). — *Дістань* мені мій літній костюм.

Речення окличні та речення бажальної модальності характеризуються тим, що місце присудка як в українській, так і в німецькій мові може варіюватися. В німецькій мові можливе перше, друге та останнє

місце. В українській мові при досить великих варіативних можливостях дієслово все ж прагне уникнути першого або другого місця. Пор.:

Ach, wie oft *hatte* er in dem vergangenen Jahr gegen sich, mehr aber noch gegen alle anderen getobt! (*W. Bredel*).— Ах, як часто за минулий рік він *лютував* на себе самого, а ще частіше на всіх інших!

Wieviel Kraft er *verschwendet hätte*, wieviel kostbaren Schlaf für Träume! (*A. Seghers*).— Скільки сил, скільки годин дорогоцінного сну він *змарнував*, мріючи про цю дівчину!

Hättet ihr in diesem Augenblick Lobgott Piepsams Gesicht *gesehen*! (*Th. Mann*).— Якби ви *бачили* в цю хвилину його обличчя! Пор.: Бачили б ви в цю хвилину його обличчя!

Очевидно, що перше місце для українського дієслова є відхиленням від норми вживання, хоч таке речення не є неграматичним.

Відхиленням є також у деяких випадках друге місце дієслова, яке залежить від синтаксичної функції та морфологічного вираження члена речення, що перебуває на першому місці, пор.:

Wie schön *war* der Himmel! — Яким прекрасним *було* небо!

Wie schnell *schreibst* du! — Як швидко ти *пишеш*! Як швидко пишеш ти!

Отже, незважаючи на те, що в українській мові можливості переміщення фінітної форми дієслова значно ширші, ніж у німецькій, зіставлення місця німецького та українського дієслова дає підстави твердити, що обидві мови мають свої закономірності, порушення яких викликає неграматичність речення. Різниця полягає в ступені неграматичності: в німецькому реченні — порушення системної ознаки, в українському реченні — порушення норми вживання. Різниця полягає також у тому, що в німецькій мові винятків з правил твердого місця дієслова немає, в той час як в українській мові самі тверді правила є винятками, вони регулюють не норми вживання, а являють собою системні ознаки.

Рамкова конструкція німецького речення

Другою структурною особливістю німецького речення, поряд з фіксованим місцем особової форми дієслова, є так звана **рамкова конструкція** (*Rahmenkon-*

struktion, *Rahmen*, *Einklammerung*, *Klammer*) і пов'язана з нею тверда позиція інфінітної форми дієслова. Суть явища рамкової конструкції, або «рамки», полягає в тому, що синтаксичний зв'язок між елементами речення є обернено пропорційним їхньому топологічному зв'язку: чим тісніший синтаксичний контакт між елементами, тим більш дистантно вони розташовані в реченні (наприклад, допоміжне і основне дієслова, артикль і іменник та ін.). Ця обернена пропорційність спричинюється до так званого «напруження» (*Spannung*) в реченні¹.

Розрізняються три види рамкових конструкцій: вербальна рамка (*verbale Klammer*), яка структурно організовує всю групу дієслова і, таким чином, все речення (просте або головне); номінальна рамка (*nominale Klammer*), яка організовує групу іменника; сполучниково-вербальна рамка (*konjunkional-prädikative*), яка організовує підрядне речення. Розглянемо окремо ці три види.

1. **Вербальна рамка.** Ця ознака німецького речення найтісніше пов'язана з іншими синтаксичними особливостями речення, які не властиві українській мові. Тому, порівнюючи порядок елементів німецького та українського речення, слід передусім брати до уваги наявність чи відсутність самої потенційної можливості утворення рамки. Можливості української мови зменшуються з огляду на такі фактори: а) різниця в утворенні дієслівних часових форм: наявність так званих аналітичних форм минулого часу у німецькій мові — відсутність їх в українській; б) дистантне розташування дієслівних морфем у німецькій мові (похідні та складні дієслова) • — контактне розміщення їх в українській; в) різні потенції вираження модальності: наявність чи відсутність модального дієслова.

Ці фактори є причиною того, що одна номінація може бути виражена в німецькій та українській мові різними моделями речення або різними реалізаціями однієї моделі. З огляду на це при порівнянні німецького речення рамкової конструкції з українським реченням розрізняємо: 1) зіставлення речень, утворених за різними моделями;

¹ Термін «напруження» (*Spannung*) дуже поширений у німецькій граматичній літературі, тому що це поняття відбиває істотну ознаку німецького речення. У читача або слухача на початку речення виникає напруження, яке триває до кінця речення, де власне й здійснюється основна номінація (див. роботи К. Бооста, В. Флеміга, Х. Брінкмана та ін.).

2) зіставлення речень, утворених за однаковими моделями (однією моделлю).

У першому випадку можна апріорно твердити, що в українській мові не може бути рамкового розташування елементів, тому що для цього немає умов. У другому рамка потенційно можлива як у німецькій, так і в українській мові, навіть при різних реалізаціях моделі¹.

1) Речення з різними моделями:

Nur arbeitslos w o l l t e der Vater nicht mehr sein (M. W. Schulz). — Аби тільки не *стату* знову безробітним.

Ja, Johann Buddenbrook *mußte* diese erste Gattin, die Tochter eines Bremer Kaufmanns in rührernder Weise *geliebt haben* (Th. Mann). — Авжеж, Йоганн Будденброк був, *мабуть*, зворушливо закоханий у свою першу дружину, дочку бременського купця.

Модальність у першому випадку виражена в українській мові інфінітивом, у другому — модальним словом *мабуть*. Отже, відсутність модального дієслова відрізняє українські речення від німецьких і робить утворення рамкової конструкції неможливим; *Unterdessen waren die Sitzungsteilnehmer aus dem Beratungsraum gekommen* (W. Bredel). — Тимчасом учасники наради *вийшли* з залу.

Наведені приклади свідчать про те, що основна відмінність між німецьким та українським реченням щодо рамки полягає не тільки в контактному або дистантному розташуванні елементів присудка, а в самих формах та структурах. Тобто різниця в організації речення відбиває різницю в системах мов, всі рівні яких знаходять у реченні своє відображення.

2) Речення з однаковими моделями в німецькій та українській мовах мають однакові потенційні умови утворення рамки. Умови для створення рамки в українській мові є в тих випадках, коли: а) присудок складається з двох дієслів (наприклад, модального і основного); б) іменний присудок має зв'язку (*бути, стати, здаватися* та ін.) в минулому часі; в) присудок виражений фразеологічним зворотом; г) до присудка належать слова, які складають з ним семантико-синтаксичну єдність, наприклад: *Der Boden war mit Ziegelsplitt und grobem Sand bedeckt* (M. W. Schulz). — Підлога *була всипана* битою цеглою і рінню.

¹ Вживаючи поняття «модель» та її «реалізація», ми виходимо з теорії, розробленої радянськими мовознавцями на матеріалі російської мови (див. праці Н. Ю. Шведової, Г. А. Золотової та ін.).

У німецькій мові є за розміром три види рамкової конструкції: повна (дистантне розташування), потенційна (контактне розташування) і скорочена (топологічне зближення дієслівних елементів). Українській мові властиві два види розташування елементів присудка: контактне (подібне до потенційної рамки) та «зближене» (подібне до скороченої рамки), пор.:

Nachher *konnte* er zu dem Getroffenen *hintreten*... (H. Mann). — Після цього він *міг* *підійти* до потерпілого ... (контактне розташування).

Schenhusen hatte die Beratung unterbrochen, er *wollte* sich noch vor Sitzungsschluß mit den abwesenden Vorstandsmitgliedern telefonisch *verständigen* (W. Bredel). — Шенгузен перервав нараду, він *хотів* до закінчення засідання *переговорити* телефоном з відсутніми членами правління (зближене розташування).

В українському реченні можна навіть спостерігати таке розташування дієслівних елементів або елементів, тісно пов'язаних з дієсловом, яке подібне до повної рамкової конструкції (дистантної рамки), наприклад: *Georg rutschte im Graben weiter* (A. Seghers). — Георг *поновз* по канаві далі.

Але такий збіг можливий тільки в коротких реченнях, явище це оказіональне, не зумовлене суто структурними вимогами будови речення. Тому в українському реченні можливі переміщення: Георг *поновз* *далі* по канаві.

Отже, на перший погляд, здається, що дієслівні елементи, на відміну від німецького речення, можуть в українському переміщуватися досить вільно. Однак спостереження над мовним матеріалом приводять до переконання, що вважати вільним місце інфінітної форми дієслова (так само як і фінітної) ні в якому разі не можна, пор.:

Після цього він *міг* до потерпілого *підійти*...

Він хотів до закінчення засідання телефоном з відсутніми членами правління *переговорити*.

З прикладів видно, що дистантне розташування елементів в українському реченні суперечить не лише нормі вживання, а навіть системній ознаці. Отже, для українського порядку елементів є також тверде обмеження: дистантне розташування дієслівних елементів неможливе, якщо група дієслова містить більш ніж два члени (незалежно від валентних чи невалентних зв'язків).

2. *Сполучниково-вербальна рамка*. У німецькому реченні сполучниково-вербальна рамка утворюється дистант-

ним розташуванням сполучника і фінитної форми дієслова у підрядному реченні. При цьому так само, як і в головному, ця рамка може бути повною, потенційною або скороченою.

Українське підрядне речення характеризується відносно вільним розміщенням дієслова, пор.:

... denn ein junges Mädchen war eingetreten, *das ihm auf den ersten Blick durch Schönheit und Eleganz gleich furchtbar erschien* (H. Mann).— До кімнати ввійшла молода дівчина, *яка* з першого погляду майже *перелякала* його своєю красою й елегантністю. Однак максимально дистантне розташування сполучника і дієслова в українській мові неможливе. Переміщення дієслова спричинюється до неграматичності речення: До кімнати ввійшла молода дівчина, *яка* з першого погляду його своєю красою і елегантністю майже *перелякала*.

Характерно, що при досить широких можливостях переміщення українського дієслова неграматичними виявляються саме ті позиції дієслова, які є системною нормою німецької мови. Це спостерігається навіть у випадках, які є винятками для підрядних німецьких речень, а саме, підрядні речення без сполучниково-вербальної рамки:

Умовне (або темпоральне) безсполучникове речення: *Kam er nach Hause, so empfing ihn die Mutter* (H. Böll).— Коли він *приходив* додому, його зустрічала мати. Але: *Приходив* він додому, його зустрічала мати.

Порівняльне речення з сполучником *als*: *Er erwartete plötzlich vom kommenden Tag alles mögliche, als ziehe einen die Zeit von selbst im Fließen mit* (A. Seghers).— Раптом він поклав усі надії на завтрашній день, *ніби* час у своєму плині сам несе людину до здійснення її надій. Але: ... *... ніби несе* час у своєму плині сам людину до здійснення її надій.

Підрядні речення, що містять складні часові форми модальних дієслів: *Goldenes kühles Herbstlicht lag über dem Land, das man hätte friedlich nennen können* (A. Seghers).— Золотаве прохолодне осіннє світло осявало землю, *яка здавалася* такою мирною. Але: Золотаве прохолодне осіннє світло осявало землю, *яка такою мирною здавалася*.

Отже, характерно, що для української мови неможливі саме ті позиції дієслова, які є обов'язковими для німецької мови.

Закон вербальної рамки відбивається в усіх конструкціях, де є дієслово. Різновидом вербальної рамки є інфінитивний зворот, який характеризується тим, що інфінитив структурно завершує словосполучення, і, таким чином, не тільки являє собою граматичний і семантичний центр, а й є носієм функції утворення рамки. Рамковий ефект створюється чітким обмеженням групи: початок (кома або інтонаційний наголос) — кінець (інфінитив).

Якщо порівняти німецький відокремлений інфінитивний зворот з подібним явищем української мови, то можна прийти до висновку, що умови для створення рамкової конструкції в обох мовах подібні: адже є керівне слово (дієслово, іменник або прикметник) та інфінитив із залежними словами, пор.: *Es gelang ihm, in der Universitätsbibliothek eine fortlaufende deutsche Übersetzung des «Ami du Peuple» zu bekommen* (W. Bredel).— Вальтерові *пощастило знайти* в бібліотеці німецький переклад «Друга народу». Очевидно, що й тут в українській мові є тенденція, протилежна нормам німецької мови: тенденція до контактності обох дієслів на противагу німецькій дистантності, пор.: Вальтерові *пощастило* в бібліотеці німецький переклад «Друга народу» *знайти*.

Якщо позначити символічно цифрами: підмет — 1, фінитну форму дієслова — 2, другорядний член — 3, інфінитивну форму дієслова — 4, то розглянуті види вербальної рамки німецького речення порівняно з українським реченням мають схематично такий вигляд:

1. Вербальна рамка в простому реченні: німецьке речення: 1 2 3 4; українське речення: 1 2 4 3.

2. Сполучниково-вербальна рамка: німецьке речення: 1 3 4 2; українське речення: 1 3 2 4.

3. Інфінитивна рамка: німецьке речення: 1 3 4 2; українське речення: 1 3 2 4.

Чим пояснити таке парадоксальне явище, що при досить великій рухливості українського дієслова найменш відповідають нормам мови саме ті позиції, які властиві німецькому реченню? Можна припустити, що пояснюється це передусім індивідуальними законами обох мов. Структурна цілісність та завершеність німецького речення, яка проявляється в постійному місці дієслова та в рамковій конструкції, не тільки не має нічого спільного ані з семантичними, ані з логічними, ані з комунікативними факторами, а й до певної міри суперечить їм. Це підтверджується явищем порушення рамки в німецькій мові («скорочена рамка»). При порушенні рамки німецький порядок елемен-

тів наближається до українського: *Fahrenberg sah herunter auf Beutler (A. Seghers)*.— Фаренберг *дивився вниз* на Бойтлера. Отже, порушення рамки принципового значення для семантики речення не має, рамка — це суто структурне явище.

Навпаки, український порядок елементів речення базується саме на семантичних та комунікативних факторах, прагнучи до змістової цілісності за рахунок структурної чіткості, константності та організаційної завершеності речення. Для української мови неможливий порядок елементів німецького речення, не вмотивований семантичними або комунікативними факторами, тому що семантика речення чинить опір застиглим структурним кліше.

3. *Номінальна рамка*. Номінальна рамка організовує групу іменника. В групі іменника спільним для української та німецької мов є те, що узгоджені означення стоять перед іменником, а неузгоджені — після нього. Можливості переміщення їх зумовлюються комунікативними причинами, про які мова буде далі.

Суть німецької номінальної рамки полягає в тому, що всі узгоджені означення, однорідні чи окремі, із залежними словами чи без них, включаються у простір між артиклем та іменником, які становлять собою межі рамки.

При порівнянні порядку елементів у групі іменника в німецькій та українській мовах слід враховувати два моменти: наявність чи відсутність умов для рамки; розмір та синтаксична глибина рамки.

Так само як і для вербальної, для номінальної рамки в українській мові не завжди є відповідні умови. Це, звичайно, пов'язане з розбіжностями в системах української та німецької мов і, в першу чергу, з такими відмінностями:

1. Відсутність артикля в українській мові відкриває дві можливості: в реченні або є «заступники» артикля (займенник, числівник тощо), або їх немає. Умови для створення рамки є лише в першому випадку.

2. Німецькій мові властивий дуже широкий обсяг вживання присвійних займенників, так що в цьому явищі можна навіть вбачати прояв надлишковості, коли присвійний займенник втрачає своє значення присвійності, тобто не виконує своєї основної функції¹. Таке широке вживання присвійних займенників не властиве українській мові.

¹ Маємо на увазі не кількісну сторону явища — частотність вживання, а якісну — вживання в багатьох функціях.

Можливо, німецькі присвійні займенники вживаються саме для утворення рамки, або навпаки, рамка утворюється завдяки вживанню цих займенників, пор.:

Was Klara Buddenbrook betraf, so stand sie nun im neunzehnten Jahre und war mit ihrem dunklen, glattgeseheitelten Haar, ihren strengen und dennoch träumerisch blickenden Augen, ihrer leicht gebogener Nase, ihrem ein wenig zu fest geschlossenen Munde... zu einer jungen Dame erwachsen (Th. Mann).— Кларі Будденброк ішов тепер дев'ятнадцятий рік. Висока, струнка, з темними, гладенько зачісаними на проділ косами, з суворим і разом з тим мрійливим поглядом карих очей, з ледь горбуватим носом і, може, надто міцно стуленими вустами, вона була гарна своєрідною, неприступною вродою.

3. Для організації рамки має також значення форма вираження означень. Українській мові властива значно більша селективна обмеженість дієприкметників, ніж німецькій мові. Тому з дієприкметниками в ролі узгоджених означень конкурують підрядні речення. Внаслідок цього у випадках, коли в німецькому реченні дієприкметник (Partizip I, II) є центром номінальної рамки, в українській мові умов для її створення здебільшого немає, пор.: *Im Laufe der Jahre berührten zwei über Machthaber hereingebrochene Katastrophen ihn mit heiligem und süßem Schauer (H. Mann)*.—У шкільні роки дві катастрофи, які спіткали можновладців, сповнили його священним і солодким жахом.

Отже, можливості утворення рамкової конструкції в українській мові порівняно з німецькою набагато менші. Умови для рамки в українському реченні маємо в тому разі, якщо є «заступники» артикля або означення виражені прикметниками або селективно не обмеженими дієприкметниками.

При порівнянні ідентичних конструкцій німецької та української мов з однаковими умовами для утворення рамки виявляється, що українській мові властиве таке саме явище, яке в німецькій мові прийнято визначати терміном «номінальна рамка»: *Sein rundes, rosig überhauchtes und wohlmeinendes Gesicht... wurde vom weißen Haar eingerahmt (Th. Mann)*.—Його кругле, вкрите легеньким рум'янцем, добродушне обличчя... оточував віночок білого, як сніг, напудреного волосся...

Істотна різниця між німецькою номінальною рамкою та групою іменника в українській мові полягає в розташу-

ванні" елементів в межах самої іменної групи. Це стосується передусім дієприкметників із залежними словами, пор.: *Zwei in weiße Laken gehüllte «Schergen» ... drehten dem Eintretenden sofort die Arme auf dem Rücken* (Al. W. Schulz).— ... *двоє* загорнених у білі простирадла «приставів» з високими конічними червоними ковпаками на головах відразу ж скрутили йому руки за спиною. Але: двоє у білі простирадла загорнених «приставів»...

Очевидно, причина полягає знов-таки в дієслівній формі: німецька дієслівна форма Partizip I, II прагне зайняти кінцеву позицію в реченні і завершити всю групу (пор. тягіння інфінітивних форм в простому реченні або інфінітиву у відокремленому звороті до кінцевої позиції, факт, який, як ми бачили, в українській мові не спостерігається).

При порівнянні німецького речення з українським, в якому немає умов для рамки, тобто немає слів, які заміщують артикль, виявляється, що вирішальним є розмір та глибина іменної групи. Під розміром групи ми розуміємо її лінійний розмір, тобто відстань між її межами (перше означення і іменник). Під глибиною групи розуміємо кількість означень другого, третього і т. ін. ступенів.

Невелика за розміром та глибиною група зберігає свою цілісність навіть без першого члена, порядок елементів в українському реченні залишається подібним до німецького, пор.:

Das Charakteristische an ihrem Gesicht mit der etwas zu langen Nase war ... (Th. Mann). — Обличчя Елізабет, з трохи задовгим носом і маленьким ротом мало одну характерну рису. . . . *der nahe beieinanderliegenden braunen Augen ...* (Th. Mann).— ... а в куточках близько посаджених карих очей...

Розмір групи впливає на рамкову конструкцію менше, ніж її глибина. Велика лінійна дистанція між першим та останнім членами рамки містить досить просту групу однорідних означень. Така група зберігається і в українському реченні: ... *er litt mit ihm und spuckte gleich ihm auf da% elendige, falsche und vor Grund auf verlogene Leben* (W. Bredel).— Він страждав разом з Раскольниковим і разом з ним проклинав жалюгідне, фальшиве, наскрізь брехливе життя.

Глибина групи істотно впливає на її форму. Складна група, переобтяжена означеннями другого й третього ступенів, в українській мові існувати не може, і тому частина означень залишається в препозиції, а частина переходить

у постпозицію, наприклад: *Besonders staute sich das Menschengewimmel vor dem blendend weißen, von hohen, schon tiefgrünen Platanen umgebenen Pavillon...* (W. Bredel).— Особливо великий натовп був перед сліпучо білим павільйоном, оточеним високими, вже зовсім зеленими платанами. Пор.: ... *сліпучо білим, оточеним високими, вже зовсім зеленими платанами, павільйоном.*

Глибина цієї групи вимірюється п'ятьма ступенями:

оточеним	1
платанами	2
зеленими	3
зовсім	4
I вже	5

Слід зазначити, що розмір та глибина рамкової конструкції залежать не тільки від кількості понять, виражених означеннями, а й від тих форм, якими виражаються ці поняття. Ці форми не завжди збігаються в німецькій та українській мовах, тому що вони зумовлені закономірностями систем обох мов. Так, наприклад, надзвичайно великі можливості словоскладення німецької мови дають змогу більш економно виразити зміст номінальної рамки, ніж в українській мові. Тому кількість і форми означень не збігаються, адже німецьким складним словам відповідають в українській мові описові словосполучення, пор.: *Eine besondere Sehenswürdigkeit für die Menge auf dem Jungfernstieg war ein unweit des Alsterpavillons inmitten eines mit Blumenbeeten geschmückten Rondells aufgestellter baumhoher Roland — Eiserner Michael genannt* (W. Bredel).— Особливу увагу людей, що юрмились на Юнгфернштїгу, привертала велика, з дерева заввишки, статуя рицаря «Залізний Міхель», споруджена на оточеній клумбами круглїй площадї, недалеко від павільйону на Альстерї.

Три складні слова в німецькому реченні (Alsterpavillon, Blumenbeet baumhoher) значно скорочують надзвичайно складну, велику за розміром та глибиною іменну групу. В українському реченні така складна група розпадається на кілька ізольованих словосполучень, відокремлених від іменника і розташованих частково в препозиції, частково в постпозиції.

Отже, зіставлення порядку елементів у групі іменника приводить до висновку, що, незважаючи на поверхневу подібність, між організацією української та німецької групи іменника є суттєва різниця. Українській мові не властива застигла рамкова структура, і тому іменна група розпадається, як тільки в реченні виникає «напруження» (Spannung), зокрема при великій глибині номінальної „групи”.

Основна відмінність між українським та німецьким реченнями — рамкова конструкція — спричиняється до різниці в розташуванні інших, невербальних і неатрибутивних, елементів речення. Наслідком рамки можна вважати: розташування другорядних членів речення; елементів фразеологічного звороту; заперечення nicht —не.

1. *Розташування другорядних членів у німецькому реченні зумовлене цілим рядом правил.* Однак, головну тенденцію в розміщенні другорядних членів можна сформулювати так: синтаксична залежність члена речення від дієслова обернено пропорційна відстані між ним і дієсловом. Інакше кажучи, позицію другорядного члена визначають валентні відношення: чим він синтаксично ближчий до дієслова, тим топологічно більш віддалений від нього. Отже, необхідні додатки та обставини, обов'язкові та факультативні, більш віддалені від дієслова, ніж члени речення, валентно не пов'язані з ним (freie Bestimmungen).

Для української мови таке розміщення не характерне, принаймні без комунікативних причин, пор.:

An der Tür *verstellte* ihm der Vertreter der Buchdrucker-gewerkschaft, Jan Overdieck, *den Weg* (W. Bredel).— Біля дверей йому *заступив дорогу* представник спілки друкарів Ян Овердік. Пор.: *Біля дверей йому заступив представник спілки друкарів Ян Овердік дорогу.*

Andererseits empfand er gegen die Mitschüler, deren Fortkommen seine Tätigkeit in Frage stellte, zumeist keine persönliche Abneigung (H. Mann).— З другого боку, він здебільшого не відчував ніякої особистої антипатії до тих однокласників, яким своєю діяльністю заважав просуватися вперед. -Пор.: ... він здебільшого не відчував до тих однокласників, яким своєю діяльністю заважав просуватися вперед, ніякої особистої антипатії.

Ця відмінність не потребує окремого пояснення: розташування другорядних членів визначається загальними законами будови речення: тяжіння до суворой структурної

організації у вигляді рамкової конструкції в німецькій мові та опором цій рамковій структурі українського речення.

2. *Розташування елементів фразеологічного звороту* являє собою аналогічне явище. Елементи фразеологізму як синтаксичної та лексичної єдності розміщуються в німецькому реченні дистантно, завдяки чому виникає ефект рамки. З українською мовою це явище важко зіставляти, тому що ознаки німецької та української ідіоматики не є ізоморфними, пор.:

Endlich kam der Portier *zum Vorschein*, und sie *nahmen ihn ins Verhör* (H. Mann).— Нарешті *з'явився* швейцар, і вони *почали* його розпитувати.

Leutnant von Kullerow *trug eine Hochnäsigkeit zur Schau* (H. Mann).— На обличчі лейтенанта фон Куллерова *застигла* байдужа пиха.

Як видно з прикладів, в українських реченнях умов для організації рамкової структури немає.

3. *Місце заперечення.* При порівнянні місця заперечення нім. nicht —укр. не виявляється несхожість. Як відомо, в реченні розрізняються загальна негація, тобто негація всього речення, його предикації та окрема негація, негація окремого члена речення або частини члена речення. У логіці цим двом видам заперечення відповідають «тотальна» та «часткова» негація (за термінологією Ф. Шмідта). У плані вираження ці два значення виявляються у місці заперечення. Порівняння місця німецького заперечення nicht та українського не приводить до таких міркувань:

1. Окрема негація виражається в німецькому та українському реченні однаково: заперечення стоїть перед тим членом речення, який заперечується: Der Ältere, der spürte, daß das Mädchen *nicht* aus Prüdigkeit so steif und starr dasaß... (M. W. Schulz).— Але старший, який уже відчув, що дівчина тримається так сковано *не* з простої манірності ... Місце заперечення в обох мовах однаково.

Збігається в німецькій та українській мовах також форма вираження окремого заперечення при емпатичному виділенні члена речення, який заперечується. Як в українській, так і в німецькій мовах заперечення не обов'язково стоїть перед ним, воно займає місце загального заперечення, пор.:

Heute kommt er nicht (er kommt morgen).

Er kommt nicht heute (sondern morgen).

Сьогодні він не прийде (він прийде завтра).

Він прийде не сьогодні (а завтра).

2. Загальна негация предикації виражається в німецькому та українському реченні по-різному. В німецькому реченні заперечення стоїть у кінці речення, в українському — перед дієсловом. Це тверде правило для обох мов, пор.: «Ich beiße *nicht*». Sie antwortete *nichts* (Al. W. Schulz). — «Я *не* кусаюсь». Дівчина *не* відповідала.

Немає сумніву, що це пояснюється загальним принципом розташування елементів речення. У німецькій мові заперечення, як елемент, найтісніше пов'язаний з дієсловом, прагне найбільш віддалитися від дієслова і, таким чином, утворює з ним рамкову конструкцію (Negationsklammer).

Проте в реченні, де присудок складається з двох частин (з двох дієслів або з дієслова та іменної частини), заперечення *nicht* неспроможне утворити рамку, тому що друга частина присудка тісніше пов'язана з дієсловом, ніж заперечення, і відтискує (переміщує) його на передостаннє місце, пор.:

Die Flak kann *nicht* schießen (M. W. Schulz).

(Die Flak schießt *nicht*).

В українській мові при двочленному присудку є дві можливості: заперечення може стояти перед першою і перед другою частиною присудка:

Зенітки зараз *не* можуть стріляти.

Зенітки зараз можуть *не* стріляти.

Ці два варіанти зумовлені, однак, не вільним місцем заперечення, а різницею в денотативних значеннях обох речень: заперечення модальності та заперечення самої дії (або процесу). Цей факт свідчить про те, що в українській мові різниця між загальним та окремим запереченням виражена більш суворо та чітко, ніж у мові німецькій.

При загальній негация спостерігаються ще два явища, які приводять до висновку, що в українському реченні правила розташування заперечення більш послідовні, ніж у німецькому.

В німецькій мові при загальній негация місце заперечення залежить від валентності дієслова. Обставини, зумовлені дієслівною валентністю, стоять у кінці речення, утворюючи з дієсловом щось подібне до рамки (див. місце другорядних членів). Таким чином загальне і окреме заперечення збігаються. В українській мові, навпаки,

незалежно від валентності дієслова чітко розрізняється загальне і окреме заперечення, пор.:

Er legte das Buch *nicht* auf den Tisch (загальне або окреме заперечення).

Він *не* поклав книгу на стіл (загальне заперечення).

Він поклав книгу *не* на стіл (окреме заперечення).

Проте: Er legte das Buch auf den Tisch *nicht*.

У німецькому реченні загальне заперечення може мати два способи вираження: кінцеве положення заперечення і некінцеве (при прийменникових зворотах, при невалентних локальних обставинах, при обставинах часу). З цього випливає, що при кінцевому положенні однозначно виражається загальне заперечення, при некінцевому — загальне та окреме збігаються і виникає двозначність, пор.:

Er erinnerte sich an mich *nicht* (загальне заперечення).

Er erinnerte sich *nicht* an mich (загальне або окреме заперечення).

Er besucht mich am Abend *nicht*, (загальне заперечення).

Er besucht mich *nicht* am Abend (загальне або окреме заперечення).

В українському реченні загальне та окреме заперечення чітко розрізняються. Збіг, подібний до німецької двозначності, не спостерігається. Пор.:

Він *не* згадував про мене (загальне).

Він згадував *не* про мене (окреме).

Він *не* прийде до мене ввечері (загальне).

Він прийде до мене *не* ввечері (окреме).

Отже, в українському реченні різниця між загальним та окремим запереченням виражається більш послідовно, ніж у німецькому.

3. У поверхневій структурі підрядного речення місце заперечення в німецькій та українській мовах збігається: загальне заперечення ставиться перед дієсловом, окреме — перед членом речення, який заперечується. Цей поверхневий збіг у розташуванні заперечення в обох мовах зумовлений різними причинами: застиглою структурною конструкцією — сполучниково-дієслівною рамкою в німецькій мові та послідовним розташуванням заперечення *ne* перед дієсловом в українській мові: Wir wissen, daß er an uns *nicht* denkt. — Ми знаємо, що він *не* думає про нас.

Так само, як і в простому реченні, в підрядному реченні з двочленным присудком українська мова послідовно розрізняє загальне і окреме заперечення, в той час як у німецькій мові вони збігаються, пор.:

Він каже, що він *не* хотів думати про нас.
Він каже, що він хотів *не* думати про нас.
Він каже, що він хотів думати *не* про нас.
Er sagt, daß er an uns *nicht*, denken wollte.
Er sagt, daß er an uns denken *nicht* wollte.

Не розглядаючи в усіх деталях місце заперечення (з огляду на обсяг цієї праці), можна все ж таки простежити основну закономірність: в українській мові місце заперечення постійно фіксоване — заперечення стоїть перед тим членом речення, який заперечується (при загальній негачії — перед дієсловом як центром предикації); у німецькому реченні ця послідовність порушується законами рамкової конструкції. Це ще раз підтверджує, що правила розташування елементів речення базуються виключно на семантичних факторах, в той час як у німецькій мові переважають правила структурної організації речення.

СЕМАНТИЧНО МОТИВОВАНІ ПОЗИЦІЇ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЧЕННЯ

Під семантичною мотивованістю порядку елементів речення ми розуміємо залежність синтаксичних функцій слів або словосполучень від розташування їх у реченні і пов'язану з цим залежність глибинної структури речення від порядку елементів у його поверхневій структурі.

Як у німецькій, так і в українській мовах порядок розміщення елементів є засобом вираження їхнього синтаксичного значення. Цю закономірність ілюструють речення, які звичайно наводяться в підручниках німецької або української граматики:

Буксир тягне пароплав.
Пароплав тягне буксир.
Die Mutter liebt die Tochter.
Die Tochter liebt die Mutter.

Тільки порядок слів диференціює в цих реченнях їхнє синтаксичне значення. Однак, ця функція порядку розміщення елементів значно обмежена тим, що в обох мовах є інші засоби актуалізації синтаксичного значення слова (чи словосполучення). Спільним для німецької й української мов є селекційна обмеженість синтаксичних позицій. Це означає, що лише при певному лексичному наповненні позицій підмета і додатка виникає двозначність, яка ліквідується порядком розміщення їх. В інших випадках лексичне наповнення структури зумовлює

одно.н.ч. і.ть, і тоді порядок елементів стає засобом дургорядним, необов'язковим, пор.:

Мати оглядає місто.

Місто оглядає мати (сьогодні, з великим інтересом...).
Переміщення змінює не синтаксичне значення слів, а тільки їхнє комунікативне значення. Такі ж можливості селекційної обмеженості спостерігаємо і в німецькій мові:

Die Mutter besichtigt die Stadt.

Die Stadt besichtigt die Mutter (mit großem Interesse).

Речення із складною глибинною структурою може внаслідок переміщення його членів змінювати свою семантику:

Людиною здійснюється ідея освоєння космосу.

Здійснюється ідея освоєння космосу людиною.

В основі обох речень лежать різні базові речення: *Людина здійснює ідею; Людина освоює космос.*

Це явище властиве також і німецькій мові: Er kam mit dem Schreiber aus dem Nebenzimmer zurück (H. Böll) (kam aus dem Nebenzimmer, mit dem Schreiber aus dem Nebenzimmer).

Неправильне розміщення слів може спричинитися до семантичного непорозуміння і навіть викликати комічний ефект: Elf tausend Hasen beabsichtigen die Mitglieder der Jagdgesellschaft im Bezirk Dresden für das Weihnachtsfest zu schießen (*Sächsisches Tageblatt*, 24.11. 1964).

Зрозуміло, що порядок елементів або лексична обмеженість є релевантними тільки тоді, коли немає морфологічної диференціації членів речення. Морфологічна диференціація властива як німецькій, так і українській мовам, пор.:

Мати любить сина. Син любить матір.

Сина любить мати. Матір любить син.

Die Mutter liebt den Sohn. Der Sohn liebt die Mutter.

Den Sohn liebt die Mutter. Die Mutter liebt den Sohn.

Порядок елементів у таких реченнях мотивований суто комунікативними причинами і для диференціації синтаксичної семантики ролі не відіграє.

Різниця між семантичною функцією порядку елементів в німецькому та в українському реченні полягає в тому, що в німецькому реченні є додаткові засоби розрізнення синтаксичної функції, яких немає в українській мові. Ці засоби базуються на таких властивостях німецького речення: 1. Наявність артикля в німецькій мові. 2. Двочленність німецького речення та його вербальність, а саме — необхідність вживання дієслова-зв'язки sein, 3. Чітке функ-

ціональне розрізнення повної та короткої форми прикметника.

Відмінність у будові речення виявляється, таким чином, зокрема в тому, що в українській мові порядок елементів може бути єдиним засобом вираження їхнього синтаксичного значення у реченні, в той час як для німецької мови він є другорядним засобом, за допомогою якого, наприклад:

а) означення відрізняється від предикативного означення:

Хворий батько повернувся додому.

Батько повернувся додому *хворий*.

Чітка диференціація синтаксичних функцій слова *хворий* завдяки його розміщенню в реченні спричиняється до різниці в глибинній структурі речення:

Хворий батько повернувся додому.-> Батько був хворий.
Він повернувся додому.

Батько повернувся додому хворий.-> Батько повернувся додому.
Коли він повернувся, він був хворим.

У німецькому реченні ця диференціація виражається морфологічними засобами — повною або короткою формою прикметника:

Der *krank*e Vater kam nach Hause.

Der Vater kam nach Hause *krank*.

б) означення відрізняється від іменної частини присудка:

Сірі, осінні, холодні дні.

Дні сірі, холодні, осінні.

Graue, kalte, finstere Tage.

Die Tage sind grau, kalt, finster.

В українській мові тільки порядок елементів є засобом диференціації синтаксичної функції, у німецькій — існує цілий комплекс таких засобів: порядок елементів речення, форма прикметника (повна або коротка), артикль, зв'язка *sind*.

Цікаво зазначити, що в українській мові також розрізняються повні (членні) та короткі (нечленні) прикметники. Однак та синтаксична функція, яку виконують німецькі прикметники, їм чужа, оскільки вони вживаються лише в формі називного відмінка чоловічого роду однини, до того

ж переважно у віршах і народних піснях. Російській мові властива синтаксична диференціація повних та коротких прикметників, тому в російському реченні, як і в німецькому, порядок елементів відіграє другорядну роль.

І, нарешті, різниця між німецькою та українською мовами полягає в тому, що при наявності додаткових засобів як у тій, так і в другій мові, ці засоби є відмінними і по-різному впливають на будову речення. Прикладом може бути диференціація між підметом та присудком (іменною частиною присудка) в німецькій та українській мовах, пор.:

Mein Freund ist Lehrer.

Der Lehrer ist mein Freund.

Порядок з порядком елементів у німецькій мові має значення артикль. В українській мові спостерігаємо таке явище: у теперішньому часі функцію диференціації синтаксичної семантики виконує лише порядок елементів: Мій друг — вчитель. Вчитель — мій друг.

Але в минулому часі на перший план виступає морфологічний засіб — різниця у відмінках, тому порядок елементів речення зовсім втрачає свою диференційну функцію: Мій друг був вчителем. Моїм другом був вчитель. Пор.: Das war das Neue, die Stille... — *Новим* була тиша... • ;

Невдале розташування слів як у німецькому, так і в українському реченні має наслідком синтаксичну омонімію, тобто збіг в одній поверхневій двох глибинних структур, пор.: Diese Nachricht hat mir der Mann am Tor mitgeteilt. У цьому реченні збігаються глибинні структури:

а) Diese Nachricht hat mir der Mann mitgeteilt.

Er hat sie mir am Tor mitgeteilt, (де?)

б) Diese Nachricht hat mir der Mann mitgeteilt.

Der Mann war (stand) am Tor. (який?)

Такий збіг може бути і в українській мові:

Цю новину повідомив мені чоловік біля воріт.

а) Чоловік повідомив мені новину.

Він повідомив її мені біля воріт.

б) Чоловік повідомив мені новину.

Чоловік був (стояв) біля воріт.

На відміну від української мови, в німецькій синтаксична омонімія потенційно неможлива там, де тверде місце дієслова чітко сегментує речення на групу іменника і групу дієслова і однозначно відносить мовну одиницю до тієї чи іншої групи.

Порівняймо українські двозначні речення з німецькими:

В інших книгах подібного типу | ілюстрацій немає.

В інших книгах | подібного типу ілюстрацій немає.
In anderen Büchern ähnlicher Art fehlen Illustrationen.
In anderen Büchern fehlen Illustrationen, ähnlicher Art.
Зустрічати гостей з Москви | прибули представники
трудолюбивих.

Зустрічати гостей | з Москви прибули представники тру-
дятьох.

Die Vertreter der Werktätigen sind eingetroffen, um die
Gäste aus Moskau zu empfangen.

Die Vertreter der Werktätigen sind aus Moskau eingetrof-
fen, um die Gäste zu empfangen.

До семантично мотивованого порядку елементів речення
слід віднести також окремі деталі, які, очевидно, зумовлені
мовною традицією. Так, в українській мові препозиція чи
постпозиція числівника відносно іменника означає різну
семантику словосполучення: *п'ять кілометрів — кіло-
метрів п'ять* (значення приблизності). В німецькій мові
постпозиція неможлива:

fünf Kilometer
Kilometer fünf

Для вираження модального значення приблизності засто-
совуються інші засоби, насамперед, лексичні: слова *etwa*,
ungefähr, модальні дієслова та ін., пор.: *Bis zur Abzwei-
gung nach Rayna mochten es noch dreieinhalb Kilometer sein
auf dieser schnurgeraden Straße (M. W. Schutz).*— До
повороту на Райну лишалося пройти цією прямою дорогою
ще *кілометрів три з половиною*.

КОМУНІКАТИВНО МОТИВОВАНІ ПОЗИЦІЇ ЕЛЕМЕНТІВ РЕЧЕННЯ

Під комунікативною мотивованістю розуміємо взаємо-
зв'язок між позицією мовного елемента в реченні та його
комунікативним значенням як носія відомого або нового
поняття, носія смислової ваги речення (Mitteilungswert).

Комунікативна функція порядку слів досить докладно
описана як на матеріалі української, так і на матеріалі
німецької мови, а також на матеріалі зіставлення німець-
кої та російської мов.

Порівняння німецької мови з українською в плані ко-
мунікативної функції порядку елементів, з одного боку,
полегшується тим, що обидві мови виявляють велику
схожість і мають однакові тенденції: при неемфатичному
порядку — тяжіння носія основної інформації до кін-
цевої позиції речення, при емфатичному — порушення

логічної послідовності і винесення носія основної інфор-
мації на початок речення. Цей паралелізм пояснюється
тим, що комунікативне членування речення є ознакою мов-
лення, а психологічні процеси породження і сприйняття
мовлення є універсальними для всіх мов. Як німецьке, так
і українське речення будуються за законами логіки. Так
званий нейтральний порядок слів і емфатичний порядок
слів залежать від логічних відношень між поняттями та
від можливостей їхнього конвертування («категорія кон-
вентуємої»).

З іншого боку, порівняння комунікативного члену-
вання німецького та українського речення, як взагалі до-
слідження комунікативної функції порядку елементів ре-
чення, ускладнюється тим, що проблема актуального чле-
нування речення, незважаючи на те, що вона перетворилася
майже на самостійну галузь мовознавства, є ще й досі проб-
лемою невирішеною, у якій ще багато дискусійного.

З великої кількості питань, що становлять інтерес з
погляду порівняння комунікативної функції порядку слів
у німецькій та українській мовах, але не можуть бути оста-
точно розв'язані в рамках цієї праці, наведемо два найза-
гальніших: Чи є різниця між комунікативною функцією
порядку елементів німецького та українського речення?
Чим пояснюється широка варіативність комунікативного
порядку слів як у німецькій, так і в українській мові?

Незважаючи на спільні подібні тенденції комунікатив-
ного порядку елементів німецького та українського рече-
ння, основна відмінність зумовлена тим, що в мовленні ви-
являються потенції системи, і тому відмінності в системі
тут також відбиваються певним чином. На комунікатив-
ний порядок елементів впливають дві відмінності в систе-
мах: артикль у німецькій мові та його відсутність в укра-
їнській; структурно мотивоване тверде місце німецького
дієслова.

Вживання означеного та неозначеного артикля *е*, поряд-
к з порядком розташування елементів речення, важливим
засобом вираження комунікативної ваги членів речення.
Тому у випадках, де німецька мова може нехтувати поряд-
ком слів, в українській мові він залишається єдиним засо-
бом і не може бути зміненим, пор.:

Eine gerade und dichte Reihe von roten Sammetschle-
ifen lief vom Halsverschluß bis zum Saume herunter
(*Th. Mann*).— Від ший аж до лиштви внизу збігав густий ряд
темно-червоних оксамитових бантів.

Auch eine Wagenfahrt im Isartal haben wir schon gemacht ... (*Th. Mann*).— *N/n* вже їздили в долину Ізара ... У німецьких реченнях неозначений артикль досить чітко виражає рему, незалежно від порядку слів.

Цікавий приклад наводить К. Буттке, підкреслюючи важливість врахування комунікативної функції артикля з погляду методики. Німецьке речення *Eine junge Frau trat ins Zimmer* було перекладено слухачами на російську мову: «Молодая женщина вошла в комнату». Такий переклад передає денотативне значення речення, але не передає його комунікативного значення. Адекватний переклад повинен бути таким: *В комнату вошла молодая женщина*.

Порядок слів бере на себе функцію артикля.

Розходження в німецькому та українському реченні пояснюються також тим, що тверде місце дієслова чинить опір комунікативному розташуванню елементів. Адже дієслово може також бути носієм тематичного або рематичного значення і брати участь у комунікативній перспективі речення. В українській мові дієслово вільно змінює позицію залежно від своєї комунікативної ваги, у німецькій мові — воно не здатне переміщуватися в реченні. Ця суперечність вирішується за допомогою додаткових засобів вираження актуальної ваги дієслова. Тому перше або останнє місце дієслова в українському реченні компенсується іншими граматичними чи семантичними факторами в німецькому реченні, пор.:

Eine Teemaschine summt. (*Th. Mann*).— Л/всамовар.

Obgleich Herr Grünlich im Kauen begriffen war, lächelte er; er lächelte überlegen, wehmütig... (*Th. Mann*).— Пан Грюнліх усміхнувся, хоч саме жував; усміхнувся зверхньо й сумно...

Er sprach höchst lächerlich (*Th. Mann*).— *Говорив'* він дуже кумедно.

Es muß begonnen werden.— *Слід* починати. Отже, як видно з прикладів, німецька мова користується різними засобами вираження комунікативного значення дієслова (артикль, займенник, аналітична форма, словосполучення та ін.).

Крім цих двох основних відмінностей, є інші розходження, пов'язані з різними системними закономірностями, наприклад: *Auf dem Felde war es fast windstill* (*M. W. Schulz*).— Вітру на полі майже *не було*.

Ремою в цьому реченні є заперечення явища (*vinter*). Це передано в українській мові експліцитно — граматичне заперечення *не* на останньому місці, в німецькій мові —

імпліцитно (імпліцитне заперечне значення складного слова *windstill*). Тому поверхнева різниця порядку елементів по суті не впливає на актуальне членування речення.

Другим питанням є широка варіативність порядку слів в однакових умовах. На перший погляд незрозумілим є розходження порядку елементів в німецькій та українській мовах, не зумовлене іншими засобами вираження комунікативного значення (як у випадках, які згадувалися вище):

Ölverschmiert waren Hosen und Kittel der Arbeiter (*W. Bredel*).— Штани і куртки робітників були замащені нафтою.

Sie weinte plötzlich. Feucht wurde das von Lichtern durchblitzte Bild vor der Glasscheibe (*H. Böll*).— Раптом вона заплакала, і картина за шибкою, освітлена фарами, розпливлась у неї перед очима.

Можливо, що розбіжність можна пояснити, якщо приєднатися до поглядів тих дослідників, які виділяють у реченні комунікативний, «інформаційний» центр [39] або «основне нове» [14], та до тих, які вважають можливим, що весь склад речення є ремою. У наведених прикладах, очевидно, весь склад речення (або частина його) є ремою. Тому варіативність у розташуванні окремих елементів суттєво не впливає на комунікативний зміст речення. Крім того, велике значення мають умови широкого контексту.

Узагальнення цих коротких спостережень дає підставу для таких гіпотетичних висновків:

1. Три фактори, що зумовлюють порядок розташування елементів речення, — структурний, семантичний, комунікативний — за значенням їх для німецької і української мов можна розмістити так: для німецької мови • — структурний, комунікативний, семантичний; для української мови • — комунікативний, семантичний, структурний.

2. Порядок розташування елементів українського речення має багато обмежень: деякі обов'язкові для німецької мови позиції тут неможливі. Ця відмінність впливає з першої: для німецької мови головним фактором є структурний, для української — комунікативний та семантичний. Тому слід підкреслити, що в українській мові переміщення можуть спричинятися до неграматичності речення, так само як і в німецькій. Різниця полягає в ступені неграматичності: в українській мові — це порушення норми вживання та порушення системної ознаки, у німецькій — порушення системної ознаки.

Зіставлення синтаксичних категорій обох мов виявило порівняно менше типологічних відмінностей, ніж це спостерігалось при порівнянні явищ морфології. Це пояснюється в першу чергу тим, що, як у самому контингенті синтаксичних засобів, так і в способі функціонування їх у мовах, які перебувають у певному генетичному зв'язку (належать до однієї мовної сім'ї), не може бути істотної різниці. Крім того, синтаксис як рівень мовної системи є більш абстрактним, ніж морфологія, і тому виявляє більшу наближеність до системи понять логіки. Встановлено, що між структурою речення як одиниці мовної системи і логічним судженням як основною формою мислення існує опосередкована співвіднесеність. Логічні ж категорії, як відомо, є універсальними і рівною мірою можуть виражатися засобами будь-якої мови.

Як і в попередніх розділах, під час порівняння категорій синтаксичного порядку у граматичній будові зіставлюваних мов відзначалися як відмінності, так і тождественності. Проте в цій книзі приділено більше уваги саме відмінностям — передусім тим граматичним явищам, які є специфічними лише для однієї з порівнюваних мов. Це не означає будь-якого зменшення важливості спільних та аналогічних явищ у будові німецької та української чи російської мов. Але виявлення моментів структурної невідповідності, пояснення тих випадків, коли між окремими «симетричними блоками» структури зіставлюваних мов не можна провести прямої паралелі, є важливішим з погляду контрастивного аналізу. Встановлюючи аналогічні категорії та форми вираження їх в обох мовах, дуже часто можна обмежитися простим констатуванням без детального аналізу однотипних явищ.

Тому ми, наприклад, лише побіжно спинилися на темах «Комунікативні типи речень», «Засоби сурядного й підрядного зв'язку», «Структура словосполучення», у яких переважна частина основних категорій синтаксису та типові засоби мовного вираження їх (наприклад, структура синтаксичних побудов, засоби їх зв'язку, класифікація граматичних типів простого та підрядного речень і т. ін.) в обох мовах збігаються. Була виявлена також низка паралельних схем у внутрішній будові речення німецької та української або російської мов (граматичне членування речення та форми синтаксичного

зв'язку його конститuentів — узгодження, керування, порядок слів, інтонація).

Не знайшли висвітлення в цій книзі такі цікаві у плані типологічному, але здебільшого обмежені певним функціональним стилем явища синтаксису, як, наприклад, так звані «ізолювані» члени речення, приєднувальні конструкції, інфінітивні звороти, дієприкметник I з *zu* та *in*. Зате більше уваги звернуто на ті синтаксичні явища, які особливо важливі в плані конститутивному для мовної системи та в яких специфіка кожної з даних мов виявляється особливо наочно.

Зіставлення семантико-структурних типів та модальних функцій речення як головної одиниці синтаксичного аналізу показало, що основою елементарної моделі речення у порівнюваних мовах, її неодмінною умовою є бінарна (подвійна) структура, що має форму протиставлення головних складників речення — підмета й присудка. Граматична взаємодія їх, тобто предикативний зв'язок, є наочною ілюстрацією діалектичної єдності протилежностей у синтаксичній будові мови.

Принцип бінарного членування мовного матеріалу діє і в морфології (пор., наприклад, подвійну структуру слова: корінь+афікс), що діє підстави говорити про бінарність як універсальний принцип побудови (а отже й аналізу) мовної системи. З іншого боку, цей факт можна вважати підтвердженням принципу ізоморфності мовної структури на різних рівнях мовної системи.

Важливими особливостями речення у порівнюваних мовах є більша формалізованість моделі німецького речення і значно різноманітніша варіативність структури речення в українській мові. Це положення особливо наочно ілюструється при зіставленні німецьких формально-двоскладних речень та їх українських відповідників (див. розділ VII).

Бінарний принцип виявився і в логіко-комунікативній побудові речення зіставлюваних мов. Двочленна структура повідомлення, яке обмежене рамками речення, звичайно реалізується в різних комбінаціях тематичної й рематичної груп (див. розділ VIII), іншими словами біном *тема:рема* завжди накладається на синтаксичну модель речення. Розглядаючи співвідношення їх, можна встановити залежність між формальними засобами вираження і комунікативним планом змісту речення, тобто

найтипівіші форми кореляції актуального і граматичного членування.

У плані конфронтативного (контрастивного) аналізу порядку слів в обох мовах визначено низку відмінностей, які можна вважати значними і типологічно важливими. Так, наприклад, специфічні явища німецького синтаксису — фіксоване місцеположення особової форми дієслова та його інфінітної (неособової) форми — чітко проступають на тлі менш формалізованої типології українського речення. Рамкова конструкція в її основних різновидах — вербальна рамка, номінальна рамка та сполучниково-вербальна рамка (див. розділ IX) — розглянута у зіставленні з синтаксичними структурами, властивими українському реченню. Новим тут є встановлення меж структурної варіативності українських відповідників та позиції, в яких ці обмеження втрачають силу. Цікавим у плані типологічному можна вважати дослідження факторів, які визначають відмінності у словопорядку українського та німецького речення, а також порівняльної ефективності їх в обох цих мовах (наприклад, переважання структурного фактору над комунікативним та семантичним у побудові німецького речення і набагато більша вага комунікативного фактору порівняно з семантичним і структурним у реченні українському).

Зазначені вище особливості синтаксичної будови обох мов, розглянуті в конфронтативному розрізі та на фоні їхньої типологічно спільної граматичної основи, дають можливість визначити окремі ділянки порівняльного синтаксису, де розбіжність обох мов особливо значна і де потрібна посилена увага під час викладання німецької мови в аудиторії, для якої українська мова є рідною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов Р. И. Русское литературное произношение. Изд. 3. М., 1958.
2. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М.—Л., 1964.
3. Артемов В. А. Метод структурно-функционального анализа речевой интонации. М., 1972.
4. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
6. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. Ужгород, 1960.
7. Бенвенст Э. Общая лингвистика. М., 1974.
8. Брызгунова Е. А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М., 1963.
9. Брызгунова Е. А. Основные типы интонационных конструкций в русском языке и их восприятие.— У зб.: Proceedings of the 6th International Congress of Phonetical Sciences. Prague, 1970.
10. Брызгунова Е. А. О смысловозначительных возможностях русской интонации.— «Вопросы языкознания», № 5, 1971.
11. Буслев В. И. Историческая грамматика русского языка. Изд. 5, ч. II. М., 1881.
12. Виноградов В. В. Русский язык. М.—Л., 1947.
13. Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка.— У зб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1947.
14. Волокитина А. И. Соотношение коммуникативного и структурного планов в порядке слов немецкого языка. Саратов, 1969.
15. Гак Ч. Г. Опыт применения сопоставительного анализа.— «Вопросы языкознания», № 2, 1966.
16. Гинина Ст., Николова Цв., Сакъзова Л. Учебник по болгарски език за чужденци. София, 1964.
17. Грамматика современного русского литературного языка. Под ред. Н. Ю. Шведовой. М., 1970.
18. Гринберг Д. ж. Некоторые обобщения, касающиеся возможных начальных и конечных согласных.— «Вопросы языкознания», Кя 4, 1964.
19. Гухман М. М. Развитие залоговых противопоставлений в германских языках. М., 1964.
20. Жеребков В. О. Грамматическая категория времени в системе немецкого глагола. Автореф. докт. дис. Л., 1972.
21. Жлуктенко К. О. Мовні контакти. К., 1966.
22. Жирмунский В. М. История немецкого языка. М., 1965.
23. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. К., 1972.

24. Задорожний Б. М. История языка и экстралингвистические факторы.—«Вопросы языкознания», № 1, 1975.
25. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Л., 1960.
26. Зиндер Л. Р., Строева Т. В. Современный немецкий язык. Изд. 3. М., 1957.
27. Зиндер Л. Р. Фонема и восприятие.— У зб.: Proceedings of the 6th International Congress of Phonetical Sciences. Prague, 1970.
28. Зиндер Л. Р., Строева Т. В. Историческая фонетика немецкого языка. М., 1967.
29. Иванова Т. А. Типологически характерные возможности перевода безличных предложений. Автореф. канд. дис. Львов, 1969.
30. Иноземцева Г. И. Соотношение краткого прилагательного и однокоренного наречия в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. Л., 1964.
31. Кацнельсон С. Д. Типология языка и языковое мышление. Л., 1972.
32. Кодухов В. И. Общее языкознание. М., 1974.
33. Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. М., 1961.
34. Крушельницкая К. Г. О синтаксической природе «актуального членения» предложения.— У кн.: Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969.
35. Кузнецов П. С. К вопросу об ударении и тоне в фонологическом и фонетическом отношении.— У кн.: Теоретические проблемы прикладной лингвистики. М., 1965.
36. Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962.
37. Курс сучасної української літературної мови. За ред. Л. А. Булаховського, т. I. К., 1951.
38. Кучеренко І. К. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. К., 1961.
39. Лаптева О. А. Нерешенные вопросы теории актуального членения.— «Вопросы языкознания», № 2, 1972.
40. Лекомцева М. И. Типология фонологических систем.— У кн.: Исследования по структурной типологии. М., 1963.
41. Мартине А. Основы общей лингвистики.— У зб.: Новое в лингвистике, вып. III. М., 1963.
42. Маслов И. С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида. М., 1958.
43. Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. К., 1958.
44. Мельничук О. С. Синтагматичне членування речень.— У кн.: Сучасна українська літературна мова. За ред. І. К. Білодіда. К., 1972.
45. Николаева Т. М. Лингвистические проблемы типологического изучения фразовой интонации (на материале славянских языков). Автореф. докт. дис. Л., 1974.
46. Николаева Т. М. Фразовая интонация восточнославянских языков. К проблеме типологии близкородственных языков.— У зб.: Анализ и синтез как взаимообусловленные методы экспериментально-фонетического исследования речи (Материалы всесоюзной научной конференции). Минск, 1975.
47. Никонова О. Н. Фонетика немецкого языка. Изд. 3. М., 1958.
48. Павский Г. Филологические наблюдения, III. О глаголе 1850.
49. Паиов М. В. Русская фонетика. М., 1967.
50. Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970.
51. Поттебня А. А. Из записок по русской грамматике. М.—Л., 1941.
52. Реформатский А. А. Обучение произношению и фонология.— У зб.: Научные доклады высшей школы. Филологические науки, № 2, 1959.
53. Реформатский А. А. Фонологические заметки.— «Вопросы языкознания», № 6, 1957.
54. Реформатский А. А. Прологомены к изучению интонации.— У кн.: Фонологические этюды. М., 1975.
55. Реформатский А. А. Введение в языкознание. Изд. 2. М., 1967.
56. Реформатский А. А. Проблема фонемы в американской лингвистике.— У зб.: «Ученые записки МГПИ».
57. Ромм З. М. Категория вида и семантика глагольных приставок в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. М., 1951.
58. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. К., 1971.
59. Русанівський В. М. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.
60. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях.— «Вопросы языкознания», № 2, 1972.
61. Синявський О. Н. Спроба звукової характеристики літературної української мови.— У зб.: Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства, № 2, 1929.
62. Соболевский С. И. Грамматика латинского языка. М., 1950.
63. Соболевский С. И. Древнегреческий язык. М., 1948.
64. Совгира А. Г. Категорії статичних і динамічних дієслів у німецькій мові.— У зб.: Питання граматики іноземних мов. К., 1964.
65. Степанова М. Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953.
66. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. К., 1969.
67. Сучасна українська літературна мова. За ред. І. К. Білодіда. К., 1972.
68. Тоцька Н. І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови.— «Мовознавство», № 5, 1970.
69. Трахтеров А. Л. О сопоставлении согласных фонем русского и английского языков.— «Иностранные языки в школе», № 3, 1948.
70. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М., 1960.
71. Филичева Н. И. О словосочетаниях в современном немецком языке. М., 1969.
72. Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации.— «Вопросы языкознания», № 2, 1972.
73. Хауген Е. Проблемы двуязычного описания.— У зб.: Новое в лингвистике, вып. 6, 1972.
74. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. М., 1941.
75. Шендельс Е. И. Грамматика немецкого языка. М., 1954.

76. Шендельс Е. И. Транспозиция морфологических форм.— У зб.: Иностранные языки в высшей школе, вип. III. М., 1964.
77. Шерба Л. В. Фонетика французского языка. Изд. 4. М., 1953.
78. Шерба Л. В. О взаимоотношении русского и иностранного языков.— У зб.: Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1947.
79. Якобсон Р., Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике.— У зб.: Новое в лингвистике, вип. 2. М., 1962.
80. Якобсон Р., Фант Г. М., Халле М. Введение в анализ речи. Различительные признаки и их корреляты.— У зб.: Новое в лингвистике, вип. 2. М., 1962.
81. Adamus M. Phonemtheorie und das deutsche Phoneminventar. Wrocław, 1967.
82. Admoni W. G. Der deutsche Sprachbau. М.—Л., 1966.
83. Admoni W. G. Der deutsche Sprachbau. Л., 1972.
84. Ahmanova et al. Approaches to Contrastive Linguistics. М., 1972.
85. Baumgärtner K., Kühnast J., Wunderlich D. Entwurf einer Semantik des deutschen Tempussystems. Berlin, 1967.
86. Behaghel O. Die deutsche Sprache. Halle (Saale), 1953.
87. Behaghel O. Deutsche Syntax. Heidelberg, 1923—1932.
88. Benes E. Die funktionale Sakerspektive im Deutschen. «Deutsch als Fremdsprache», N 1, 1961.
89. Benveniste E. La langue et ('experience humaine. Problemes du langage. Gallimard, 1966.
90. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. Düsseldorf, 1962.
91. Boost K. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin, 1959.
92. Bzdega A. Z. Reduzierte Wortbildung im Deutschen. Poznan. 1965.
93. Carlton C. On Error Analysis.— «Papers in Contrastive Linguistics». Cambridge, 1971.
94. Dejna K. Fonologiczny system JQzyka ukraiiskiego.— «Biuletyn Polskiego Towarzystwa Je.zvkoznawczego», zeszyt X, 1950.
95. Delbrück E. Das altindische Verbum. Halle (Saale), 1874.
96. Diez F. Grammatik der romanischen Sprachen. Bonn, 1882.
97. Droyscher W. O. Länge und Druckakzent bei deutschen Vokalen.— «Zeitschrift für Phonetik», Bd. 18, H. 2, 1965.
98. Duden. Rechtschreibung. Leipzig, 1971.
99. Eaton E. S. An English-French-German-Spanish Word Frequency Dictionary. New York, 1967.
100. Erben J. Abriß der deutschen Grammatik. Berlin, 1965.
101. Essen O. Über den Begriff der Silbe.— «Wiss. Zeitschrift der Humboldt-Unhersität zu Berlin», Ges. Sp. Reihe, 1955—1956.
102. Essen O. Grundzüge der deutschen Satzintonation. Ratingen, 2. Aufl., 1964.
103. Grebe P. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Л., 1962.
104. Fischer—Irgensen E. Untersuchungen zum sogenannten festen und losen Ausschluß.— «Kopenhagener germanische Studien». Kopenhagen, 1969.
105. Fries Ch. Teaching and Learning English as a Foreign Language. Ann Arbor, 1945.
106. Futaky I. Trubetzkoy's Regeln für monophonematische Wertung der schriftdeutschen Affrikaten. Bemerkungen zu einem Aufsatz von N. Morciniec— «Phonetica», vol. 16, N. 1, 1967.
107. Glinz H. Der deutsche Satz. Düsseldorf, 1970.
108. Glinz H. Die innere Form des Deutschen. 2. Aufl., Bern, 1961.
109. Grebe P. Der Große Duden. Grammatik Bd. 4. Mannheim, 1959.
110. Harris J. Hermes or philosophical inquiry concerning universal grammar. London, 1786.
111. Hegel G. W. F. Wissenschaft der Logik. Verlag Philipp Reclam Jun. Leipzig, 1963.
112. Helbig G. Bemerkungen zu den Pronominaladverbien und zur Rronominalität.— DaF, H. 5, 1974.
113. Helbig G. Probleme der deutschen Grammatik für Ausländer Leipzig, 1972.
114. Helbig G. Zu einigen Problemen der konfrontativen Grammatik und der Interferenz in ihrer Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht.— «Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt - Universität zu Berlin», H. 3, 1973.
115. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Leipzig, 1972.
116. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1966.
117. Kaeding F. W. Häufigkeitwörterbuch der deutschen Sprache. Berlin, 1898.
118. Karcevski V. Du dualisme asymetrique du signe linguistique.— «Travaux du cercle linguistique». Prague, 1929.
119. Karcevski S. Sur la phonologie de la phrase. TCLP, IV, 1931.
120. Kayser N. Das sprachliche Kunstwerk. Bern, 1971.
121. Kiesling K. Deutsch. Leipzig, 1953.
122. Klaus G. Moderne Logik. Berlin, 1967.
123. Kurytowicz Jerzy. L'e'olution des categories grammaticales. Problemes du langage. Gallimard, 1966.
124. Lado R. Language Teaching. New York, 1964.
125. Lado R. Linguistics Across Cultures. Ann Arbor, 1957.
126. Mathesius V. On Some Problems of the Systematic Analysis of Grammar.— TCLP 6, 1936.
127. Meier H. Deutsche Sprachstatistik, Bd. 1—2, Hildesheim, 1964.
128. Meyer E. A. Ruhe und Richtung, Aktionsart und Satzaren im Neuhochdeutschen. Marburg, 1928.
129. Merlingen W. Über Ein- und Zweiphonemigkeit.— «Zeitschrift für Phonetik», Bd. 13, H. 2, 1960.
130. Morziniec N. Zur phonologischen Wertung der deutschen Affrikaten und Diphthonge.— «Zeitschrift für Phonetik», Bd. 11, H. 1, 1958.
131. Moskalskaja O. I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. М., 1972.
132. Moskalskaja O. I. Deutsche Sprachgeschichte. М., 1970.
133. Moulton W. G. The Sounds of English and German. Chicago, 1962.
134. Neumann W. Sprachwandel und Sprachpflege.— «Sprachpflege», N 4, 1961.

135. Nickel G. Contrastive Linguistics and Foreign-Language Teaching.— «Papers in Contrastive Linguistics. Cambridge, 1971.
136. Paul G. Der Große Duden. Grammatik, Bd. 4. Mannheim, 1959.
137. Paul H. Deutsche Grammatik. Bd. 4. Halle (Saale), 1955.
138. Paul H. Deutsche Grammatik. Syntax. Bd. 3. Halle, 1920.
139. Romporti M. Zentrum und Peripherie im phonologischen System.— «Travaux linguistiques de Prague», N 2, 1966.
140. Romporti M. Akustische Korrelate der distinktiven Merkmale im Deutschen.— «Zeitschrift für Phonetik», H. 6, 1963.
141. Romporti M. Zum vergleichenden Studium der Satzphonetik. «Zeitschrift für Phonetik», Bd. 10, H. 4, 1957.
142. Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. Berlin, 1967.
143. Schmidt W. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin, 1966.
144. Schmidt F. Logik der Syntax. Berlin, 1962.
145. Schneider. Stilistische deutsche Grammatik. Wien, 1959.
146. Schülerduden. Grammatik. Bearbeitet von W. Menstrup, Bd. 3, Mannheim, 1971.
147. Schultz D., Griesbach H. Grammatik der deutschen Sprache. München, 1970.
148. Siebs Th. Deutsche Aussprache. Reine und gemäßigte Hochlautung. 19. Aufl. 1969.
149. Sievers E. Rhythmisch-melodische Studien. Heidelberg, 1912.
150. Skalickowa A. A. Contribution to the Problem of the Syllable.— «Zeitschrift für Phonetik». Bd. 11, 1958.
151. Sommerfeldt K-E. Zur Valenz des Adjektivs.— DaF, 1971.
152. Sommerfeldt K. E. Schreiber H. Untersuchungen zur syntaktischen und semantischen Valenz deutscher Adjektive.— DaF, 1971.
153. Sowinski B. Deutsche Stilistik.—FaM, 1972.
154. Stankiewicz E. Towards a phonemic typology of the Slavic languages's. Gravenhage, 1958.
155. Sternemann R. Zur Komparabilität in der konfrontativen Linguistik.— «Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin», 3, 1973.
156. Stetson R. Motor phonetics, 6. Ed. Amsterdam, 1951.
157. Stieber Z. Dwa problemy fonologii slowianskiej.— «Lingua Posnaniensis», N 1, 1949.
158. Trost P. Zur phonematischen Wertung der deutschen Diphthonge.— «Proceedings of the 5th inter. Congr. of Ph. Seien». Münster, 1964. Basel New York, 1965.
159. Twarddel F. W. Combinations of Consonants in Stressed Syllables in German (An Extension of the «Rules of Combination»).— «Acta Linguistica», I, 1939, II, 1940.
160. Ungeuener G. Das Phonemsystem der deutschen Hochlautung.— «Siebs, Deutsche Aussprache», 19. Aufl., Berlin, 1959.
161. Vachek I. On the Integration of the Peripheral Elements into the System of Language.
162. Vachek I. Some Remarks on «Juncture in Phonological Analysis».— «Proceedings of the 6th International Congress of Phonetical Sciences». Prague, 1970.
163. Vachek I. The phonemic status of modern English long vowels and diphthongs.— «Philologica Pragensia», N 6, 1963.
164. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch. Güterslohe, 1972.
165. Zacher O. Deutsche Phonetik. J., 1960.
166. Zwolinski P. Stosunek fonemu y do i w historii języków stowiańskich.— «Z polskich studiów slawistycznych». (Prace językoznawcze i etnogenetyczne na IV Międzynarodowy Kongres slawistów w Moskwie). Warszawa, 1958.
167. Zivkovicz S. Uvod v opcu lingvistiku. Zagreb, 1958.

ЗМІСТ

Передмова	3
I. Синхронно-порівняльна, або конфронтативна, лінгвістика (Ю. О. Жлуктенко)	5
II. Фонологічні системи (Л. І. Прокопова)	14
III. Іменник (В. М. Лециньська)	64
IV. Займенник (В. М. Лециньська)	113
V. Прикметник (Н. Г. Козинська)	134
VI. Дієслово (А. Г. Совгира)	149
VII. Структурні типи речення (В. Н. Бублик)	168
VIII. Актуальне членування речення (В. Н. Бублик)	198
IX. Порядок розташування елементів речення (І-Я- Харитонова)	223
Література	255

*Юрій Алексеевич Жлуктенко
Василий Назарович Бублик
Валентина Михайловна Лециньская
Лариса Ивановна Прокопова
Нина Григорьевна Козинская
Анатолий Григорьевич Совгира
Ирина Яковлевна Харитонова*

Немецко-украинские языковые параллели

(Сравнительно-типологическая грамматика)

Под редакцией проф. Ю. А. Жлуктенко

(На украинском языке)

Допущено Министерством высшего и среднего специального образования УССР в качестве учебного пособия для студентов факультетов романо-германской филологии университетов и педагогических институтов иностранных языков

Киев
Головное издательство
Издательского объединения «Вища школа»

Редактор С. П. Карасьова
Обкладинка художника А. Й. Влязло
Художній редактор М. М. Панасюк
Технічний редактор І. І. Левченко
Коректор Т. А. Левинська